

**ГАДАВІК
БЕЛАРУС-
КАГА-НАВУ-
КОВАГА-ТА-
ВАРЫІСТВА
У-ВІЛЬНІ**

КНІЖКА І 1933

Друкарня Я. Левіна Вільня, Нямецкая 22.

ROCZNIK

Białoruskiego Towarzystwa Naukowego.

Т О М I.

ANNUAIRE

de la Société Scientifique Blancruthénienne.

L I V R E I.

WILNO — — — — — 1933.

ГАДАВІК

Беларускага Навуковага Таварыства.

КНІЖКА I.

JAHRBUCH

der Weissruthenischen Wissenschaftlichen
Gesellschaft.

I. B A N D.

ВІЛЬНЯ — — — — — 1933.

FUNDACJA
POGRANICZE
№ 5141 KANCELARIA

Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Таварыства. *)

Беларускае Навуковае Таварыства ў Вільні паўстала да жыцця—з ініцыятывы с. п. Івана Луцкевіча—у часе, зусім ня спрыяўшым ягоным заданням і працы. Гэта быў час нямецкае акупацыі, калі ў ста вярстох ад Вільні праходзіў ваенны фронт.

Думка аб стварэнні Беларускага Навуковага Таварыства была зрэалізавана ў часе Беларускае Канфэрэнцыі ў Вільні, адбываўшаеся 25-27 студня 1918 году. Статут быў апрацаваны загадзя і зацверджаны нямецкімі ўладамі 23. I. 1918 году. Зацвярджаў нямецкі Stadt-hauptmann, і дзеля гэтага межы дзейнасці Т-ва абыймалі толькі абшар „Віленскага мястовага вокругу“. Як закладчыкі Т-ва, статут падпісалі: кс. Уладыслаў Талочка, Іван Луцкевіч, Вінцэнт Сьвятаполк-Мірскі, Казімір Шафнагель, Антон Луцкевіч, Юльяна Мэнке, Віктар Залескі, Янка Станкевіч і Вацлаў Ластоўскі. Мэта Т-ва была сфармулявана ў § 1 статуту гэтак: „рознастаронная навуковая праца, разьвіццё любові да навуковых досьледаў і пашырэнне веды“. Дзеля рэалізацыі гэтае мэты Т-ва, як кажа той-жа параграф, „а) закладае і ўтрымлівае на моцы пазваленьня ўладаў музэі, бібліатэкі, навуковыя ўстановы; б) арганізуе выстаўкі, экскурсіі, лекцыі, курсы і навуковыя зьезды; в) устанаўляе конкурсы і нагароды за навуковыя працы; г) вядзе свае пэрыодычныя органы і выдавецкую работу; д) арганізуе свае сэкцыі і аддзелы“. Беспасярэднімі-ж заданнямі Т-ва, паводле думкі яго ініцыятара, былі: пераняцьце і ўтрымліваньне ня звычайна багатага сабраньня памятак беларускае культуры Івана Луцкевіча—зачатку будучага беларускага нацыянальнага музэю—з аднаго боку, выпאўненьне ролі беларускае культурнае рэпрэзэнтацыі—з другога боку.

Вечар другога дня Беларускае Канфэрэнцыі—26 студня 1918 году—быў пасьвячоны абходу 400-лецця выхаду ў сьвет першае беларускае друкаванае Бібліі д-ра Францішка Скарыны. Пасьля абшырнага рэфэрату Івана Луцкевіча аб жыцьці, працы і значэньні першага перакладчыка Бібліі на беларускую мову і друкара яе—быў зроблены даклад аб новай беларускай арганізацыі і прачытаны статут Беларускага Навуковага Т-ва. Тады блізу ўсе ўчасьнікі Беларускае

*) Доклад Старшыні Ураду Бел. Нав. Т-ва А. Луцкевіча на паседжаньні Ураду 22. XII. 1932 г.

Канфэрэнцыі выказалі сваё жаданьне быць сябрамі Т-ва, і гэтым тлумачыцца даволі выпадковы склад сяброў Т-ва ў першы пэрыяд існаваньня яго. На адбытых у гэтым складзе выбарах да Ураду і Надзорчае Рады ўвайшлі наступныя асобы:

У склад Ураду: 1. К. Шафнагель—старшыня, 2. Ів. Луцкевіч—віцэ-старшыня і кустош Музэю, 3. Д. Семашка—скарбнік, 4. Ю. Менке—бібліятэкарка, 5. В. Ластоўкі—сэкрэтэр. Кандыдаты—А. Луцкевіч і Э. Мацкевіч.

У склад Надзорчае Рады: 1. кс. Ул. Талочка, 2. В. Сьвятаполк-Мірскі, 3. прат. Галенкевіч. Кандыдаты—М. Рыхтэровя і Я. Станкевіч.

Прыпадковасьць складу ўстаноўчага сходу Т-ва адбілася ў пэўнай меры і на складзе кіраўнічых органаў Т-ва. У выніку гэтата ад самага пачатку працы Ураду Т-ва ў ёй мусілі прыняць чыннае ўдзяньце як кандыдаты ў сябры Ураду, так і некаторыя сябры і кандыдаты Надзорчае Рады (А. Луцкевіч, Э. Мацкевіч, кс. Талочка і Я. Станкевіч).

Дзеяльнасьць Т-ва падчас нямецкае акупацыі выяўлялася ў наступным.

Згодна з пратакольнай кнігай, у працягу чатырох месяцаў першага году жыцьця Т-ва адбыліся чатыры паседжаньні Ураду. Апрача таго адбывалася праца ў камісіях: 1) дзеля арганізацыі выставак і 2) дзеля апрацоўкі і перагляду школьных падручнікаў. Пратаколы паседжаньняў камісіяў не захаваліся.

У тым часе ў Вільні быў цэлы рад нямецкіх навукоўцаў, узятых у армію. Быў тут архэолёг з Бэрліну д-р Іппэль, быў палк. Штапф з Вэймарскага Музэю, праф. Вэбэр і іншыя, якія вельмі цікавіліся асаблівасьцямі беларускае культуры, мастацтваў, гісторыі і этнографіі. Прыяжджалі вучні праф. Рудольфа Абхтэ з Брэслава, студыяваўшыя ў яго беларускую мову, каб пачуць гэту мову з народных вуснаў. Заглядалі і іншыя прадстаўнікі нямецкае навукі, як дапрыкладу прафэсар афрыканскіх моваў д-р Карл Мэйнгоф, бібліятэкар Бэрлінскай Імпэратарскай Бібліятэкі Гэрман Пік ды іншыя. Яны вельмі хутка знаходзілі сувязь з Іванам Луцкевічам і праз яго—з Таварыствам; Ів. Луцкевіч даваў ім заўсёды належны кірунак, дапамагаючы ў знаёмстве з беларушчынай з першых крыніц, і не адна нямецкая навуковая праца з таго часу аб нашым краі паўстала на грунце дадзеных тварцом Т-ва інфармацыяў. Каб пазнаёміць шырэйшыя грамадзкія колы з старой беларускай культурай і яе праявамі, Іван Луцкевіч, у паразуменьні з Урадам Бел. Нав. Т-ва, падняў сярод нямецкіх навукоўцаў думку аб арганізацыі выстаўкі, якая і была наладжана ў Вільні ў маі 1918 году і ў Менску—у восені таго-ж году, пры чынным удзяньце і пад афіцыйным кіраўніцтвам палк. Штапфа і д-ра Іппэля. На абедзвюх выстаўках было шмат экспанатаў з калекцыі Ів. Луцкевіча. Ад выставак асталіся вельмі цікаўныя каталёгі ў нямецкай і беларускай, а такжа польскай мовах.

На паседжаньні Ураду Т-ва 13 траўня 1918 году Ів. Луцкевіч зрабіў афіцыйную заяву, што ён аддае Т-ву плады сваей многагодняй працы: архіў, бібліятэку, гістарычныя беларускія памяткі, сабраныя не ікон, абразоў, партрэтаў, нумізматаў і інш.. Гэты надзвычайна цэнны з навуковага боку дар, прыняты Т-вам з глыбокай удзячнасьцяй, стаўся асновай Беларускага Музэю, закладзенага ўжо пасля

ІВАН ЛУЦКЕВІЧ.
(10. VI. 1881—20. VIII. 1919).

Рыс. П. Сергіевіч.

сьмерці ахвярадаўцы—у 1921 годзе—у Базыльянскіх мурах. Да калекцыі Ів. Луцкевіча былі далучаны такжа кніжкі і архіўныя матэрыялы Е. Р. Раманава, якія ўратаваў ад знішчэння старшыня Ураду К. Шафнагель.—Апека над гэтымі скарбамі і ўпарадкаваньне іх і сталася адной з галоўных задач Беларускага Навуковага Т-ва.

У часе нямецкае акупацыі на долю Т-ва выпала йшчэ адна важная праца. Справа ў тым, што нямецкія ўлады ў адносінах да беларусаў вялі палітыку паводле формулы: *divide et impera!*, стараючыся абмінаць голас арганізаванага грамадзянства і вышуківаць сярод беларусаў адзінкі, якія-б папросту выпаўнялі бяскрытычна загады акупантаў. Дзеля таго, што для існаваўшых у часе акупацыі звыш 200 беларускіх пачатковых школ і вучыцельскае сэмінарыі ў Сьвіслачы патрэбна была беларуская граматыка, якой у друку яшчэ тады ня было,—нямецкія ўлады даручылі скласьці яе вучыцелю Балеславу Пачобцы, які, на-жаль, ня меў дзеля гэтага абсалютна ніякіх кваліфікацыяў. Выданая такім спосабам „Граматыка“ аказалася гэткай няўдалай, што выклікала рашучы пратэст усіх сьвядомых беларусаў, — тым балей, што—паміма недапушчальных заганаў з пункту гледжаньня філэлёгічнага і пэдагогічнага—аўтар яе сьвядома і консэквэнтна праводзіў процібеларускую тэндэнцыю. Ня гледзячы на ўсё гэтае, ня гледзячы на тое, што „Граматыка“ рэзка разыходзілася з правапісам усіх друкаваных датуль беларускіх кніг і ўводзіла ў дзіцячыя паняцці немагчымую блутаніну,—нямецкія ўлады прымушова пачалі ўводзіць яе ў школы. Беларускае Навуковае Т-ва, даручыўшы сталай камісіі дзеля апрацоўкі і перагляду школьных падручнікаў, выбранай на паседжаньні Ураду 13 мая 1918 году, усебакова разгледзіць гэны няўдалы твор Б. Пачобкі, выступіла перад акупантамі з шырока й рацова ўматываваным пратэстам проці карыстаньня ў школах гэтай „Граматыкай“ і проці праектаваўшагася друкаваньня іншых падручнікаў паводле зьмешчаных у ёй недарэчных „правілаў“, — просячы адначасна, каб нямецкія ўлады зьвярнуліся аб апінію аб „Граматыцы“ да такога навуковае павагі, як праф. Абіхт у Брэславе. Беларускае Навуковае Т-ва прасіла такжа, каб праектаваныя новыя беларускія падручнікі для школ перш, чым будучь друкавацца, былі перасыланы на прагляд Т-ва.

Другая справа з галіны беларускага школьніцтва, якой Т-ва было прымушана заняцца, гэта была справа шрыфту, ужыванага ў беларускіх школах. Нямецкія ўлады былі загадалі ўвадзіць у школы выключна лацінку і пачалі друкаваць падручнікі („Граматыку“) гэтым шрыфтам,—навет падручнікі рэлігіі для праваслаўных,—забараняючы ўжываць гражданку. У выніку гарачае дыскусіі аб гэтым пытаньні на паседжаньнях Ураду Т-ва была прынята пастанова, каб у беларускіх школах вучылі дзяцей на такіх літарах, як захочуць бацькі, але з тым, каб у старэйшых клясах вучні абавязкова навучаліся абодвух шрыфтаў. Гэтая пастанова была пераслана нямецкім уладам, але, як і папярэдняя, не дала вынікаў з прычыны хуткага выхаду нямецкіх войск з межаў Беларусі.

У пратакольнай кнізе запісы пратаколаў з часоў нямецкае акупацыі абрываюцца на пратаколе з 13 траўня 1918 году. Наступае прабел, пасля якога сыстэматычныя запісы ўзнаўляюцца толькі

ў 1923 годзе. З 1919 году—з часу бальшавіцкае ўлады — захаваліся ў архіве Т-ва толькі чарнавыя заўважкі аб двух паседжаньнях. На адным з іх — на паседжаньні Ураду Т-ва ў складзе: прат. Галенкевіч, Рыхтэрова, Ю. Мэнке, Ів. Луцкевіч (ужо тады вельмі слабы) і Я. Станкевіч, якое адбылася 31 сакавіка 1919 году, выявіўся зусім натуральны адыход прыпадковых сяброў Т-ва; затое былі прыняты 17 новых сяброў—пераважна з лічбы вярнуўшыхся з Расеі „бежанцаў“ (паіменна: інж. Вацлаў Іваноўскі, Міхал Кахановіч, Алёна Сакалова, Ганна Душэўская, Чарняўская, Мараўская, Р. Земкевіч, Ф. Умястоўскі, Э. Пашкевіч, Э. Будзька, П. Мацкевіч, К. Шабуня, Я. Салавей, Барыс Пліс, Максім Гарэцкі, Станкевічанка, Родзевічанка).—Агульны Сход сяброў Т-ва, аб якім гаворыцца ў другім пратаколе, адбыўся 3 красавіка 1919 году. Абодва сходы былі выкліканы тым, што, як відаць з пратакольных заміткаў, пісаных рукой В. Іваноўскага, літоўскія дзеячы д-р Басановіч і Нагевіч выступілі перад бальшавіцкімі ўладамі з дамаганьнем засэквэстраваньня музэю і бібліятэкі Т-ва, каб тыя пасля ўвайшлі ў склад праектаванага дзяржаўнага музэю Савецкае Літвы. Урад Т-ва і пастанавіў склікаць Агульны Сход Сяброў Т-ва на 3 красавіка, каб яму далажыць гэту справу і даручыць новаму ўраду, які меў быць выбраны, каб апрацаваў мэморыял-пратэст.—На тым-жа Агульным Сходзе была прынята рэзалюцыя аб тым, каб беларускія навуковыя арганізацыі ў Менску і ў Вільні ўзялі пад сваю ахову памяtnікі старасьветчыны.

Трэба адзначыць, што ў гэтым пэрыядзе, як відаць з заявы Ів. Луцкевіча Камісару Народнае Асьветы з 17. I. 1919 г. № 209, Т-ва пераняла ў свае рукі бібліятэку - чытальню „Знаньне“, уласьнік якое, Барыс Даніловіч, да вайны прымаў чыннае ўчасьце ў беларускй працы, як старшыня Беларускага Музыкальна-Драматычнага Кружка ў Вільні, і—не вярнуўшыся з „бежанства“ — аддаў гэту культурную цэннасьць беларускаму грамадзянству.

За пэрыяд ад 1919 да 1922 году захаваўся ў архіве Т-ва толькі адзін пратакол Агульнага Сходу — з 10-га чэрвеня 1920 году. З пратаколу, пісанага сэкрэтаром сходу М. Гарэцкім, а падпісанага старшынястваўшым на ім А. Луцкевічам, відаць, што ад папярэдняга Агульнага Сходу прыбылі гэтакія новыя сябры: кс. Адам Станкевіч, І. Катовіч, Л. Гарэцкая, Більдзюкевіч, Яцкевіч, Ігнатава, Геннадзь Багдановіч, Турчыновіч, Уладыслаў Сталыгва.

Згодна з трэбаваньнем польскіх уладаў, Т-ва павінна было падаць ім свой статут дзеля новае легалізацыі яго. У сувязі з гэтым Агульным Сходам былі зроблены некаторыя зьмены — адносна прастору дзейнасьці Т-ва і інш.

Выбары далі гэтакі склад новага Ураду Т-ва: В. Іваноўскі (старшыня?), кс. Станкевіч, Гарэцкі, Тарашкевіч, Кахановіч. Гэтым і заканчваецца пратакол, у якім адзначана, што выбары Надзорчае Рады адбудуцца на наступным Агульным Сходзе.

З часоў літоўскае ўлады ў архіве Т-ва захаваліся два дакумэнты, датычачыя дзейнасьці Т-ва. Адзін дакумэнт—гэта зварот Міністэрства Беларускіх Спраў Літвы з 28 жніўня 1920 г. № 661, у якім гаворыцца: „З розных бакоў звертаюцца ў Міністэрства Беларускіх Спраў з прапачыццямі выдаць тыя, або іншыя кнігі, вучэбнікі і г. д. Маючы

магчымацьць яшчэ ў гэтым гаду выдаць некалькі кніжэк і пашырыць выдавецтва ў будучым гаду, Міністэрства Беларускіх Спраў лічыць патрэбным, дзеля добра агульнай справы, прыступіць да выдання толькі тых кніжэк, якія будуць адобраны Беларускім Навуковым Таварыствам у Вільні. З гэтай прычыны Міністэрства Беларускіх Спраў просіць прыслаць яму ў хуткім часе сьпісак вучэбнікаў, зацьверджаных Таварыствам, а таксама рэкамендаваць і іншыя кнігі. — Другі дакумэнт, які захаваўся з гэтага часу, гэта — копія адказу Ураду Т-ва на зварот Міністэрства Беларускіх Спраў. Урад перасылае сьпісак 17 кніжак для беларускіх школ — часткова ўжо друкаваных, але распраданных, часткова ў готовых да друку рукапісах, часткова — адданных да апрацаваньня.

Хаця і пэрыяд «Сярэдняе Літвы» гэтак сама бедны дакумэнтамі аб працы Беларускага Навуковага Т-ва, аднак трэба адзначыць, што ў адной галіне праца гэная была вельмі інтэнсыўная. Гэта — галіна рэдагаваньня школьных падручнікаў і апрацоўкі навуковае тэрмінолёгіі. Як відаць з аднаго з захаваўшыхся дакумэнтаў, у працягу 1921 году пад кіраўніцтвам Таварыства працавалі адумысныя камісіі — паводле спэцыяльнасьцяў — пры Віленскай Беларускай Гімназіі, і прадстаўнікі камісіяў, закончыўшы сваю работу, зьвярнуліся да Ураду Т-ва з просьбай склікаць пры Таварыстве тэрмінолёгічную нараду, якая і прыняла-бы аканчальна выпрацаваную тэрмінолёгію. Аб рэдакцыйнай працы Т-ва пры выдаваньні падручнікаў для беларускіх школ сьведчаць самыя гэныя падручнікі, на якіх надрукована, што яны перагледжаны Т-вам.

З захавааных пратакольных чарнакоў відаць, што 22-га чэрвеня 1921 году адбыўся чарговы Агульны Сход сяброў Т-ва, на які — апрача старых сяброў — былі пасланы запысы і гэтакім новым, — відаць, прынятым на паседжаньнях Ураду, ад якіх пратаколы не захаваліся: пратаэрэй Міхал Пліс, Аркадзь Смоліч, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Антон Трэпка, Дубіцкі, Дубіцкая, Стэцкевіч, Ст. Чыжэўскі, Нядзельскі, кс. Бобіч, Вячаслаў Багдановіч, А. Дмахоўскі, докт. Краскоўскі, Антон Лявіцкі (літ. псэўд.: Ядвігін Ш.), Ласковіч, Косьцевіч. З пратаколу ў той-жа дзень адбытага паседжаньня новавыбранага Ураду Т-ва відаць, што ў склад яго ўваходзілі: Антон Луцкевіч — старшыня, Браніслаў Тарашкевіч — віце-старшыня (ён-жа сэкрэтэр), кс. А. Станкевіч — скарбнік, кс. Бобіч, Дубіцкая, Дмахоўскі, Кахановіч — вольныя сябры і кандыдаты.

На гэтым-жа паседжаньні Ураду, на якім быў зроблены падзел працы паміж сябрамі Ураду, разглядалася пытаньне аб неабходнасьці правядзеньня спэцыяльнае дасьледчае працы дзеля выясьненьня праўды аб гэтак-званай «Celi Konrada» ў Базыльянскіх мурах. Справа ў тым, што ведамы на віленскім грунце віленскі мескі архіварыюс п. Вацлаў Студніцкі сфабрыкаваў асабліваю «рэвэляцыю»: што нібы-то расейскія ўлады, каб паганьбіць памяць Адама Міцкевіча, перарабілі на клэзэты цэлю, у якой сядзеў у Базыльянах вялікі пясняр у 1823 годзе, а беларускае грамадзянства, якое абняло мury пад свае культурныя ўстановы (гімназію, інтэрнаты, музэй), ведаючы аб гэтай профанацыі, далей сьвядома ўтрымлівае «цэлю» ў гэтакім ганебным стане. На падставе гэнае фантастычнае «рэвэляцыі» нейкімі фа-

натычнымі адзінкамі былі роблены атэнтаты на беларускія ўстановы, а Мястовая Рада, з задзіўляючай бяскрытычнасьцяй паверыўшая ў праўдзівасьць «рэвэляцыі», аднагалосна прыняла пастанову, заклікаючую польскія ўлады да выясьненьня беларускіх устаноў з Базыльянаў і аддачы муроў польскім установам. Мэта п. Студніцкага была зусім ясная... Дык вось, каб даказаць усю беспадстаўнасьць «рэвэляцыі» і гэтым пазбавіць польскіх шовіністаў навет формальнае падставы да разгрому беларускіх культурных устаноў, Урад Беларускага Навуковага Т-ва даручыў свайму сябру Тарашкевічу, займаўшаму тады становішча кіраўніка беларускага школьніцтва ў дэпартаманьце асьветы ўраду «Сярэдняе Літвы», каб запрапанаваў польскай старане стварыць супольнае з беларусамі камісію дзеля выясьненьня праўды аб «цэлі Конрада». Камісія такая і была створана пры дэпартаманьце асьветы пад старшынствам паляка — п. Веруш-Ковальскага — у складзе 10 асоб, у тым — 7 палякоў і 3 беларусаў. Дзякуючы досьледам, зробленым яшчэ раней самастойна Беларускім Навуковым Т-вам, і выяўленым апошнім дакумэнтальным даным, камісія мусіла аднагалосна сьцьвардзіць, што сэнасыяная «рэвэляцыя» п. Студніцкага была зласьлівай выдумкай: памяшчэньне сучасных клэзэтаў было дабудована... ў 1865 годзе! Калі-ж прыйшоў чарод на ўсталеньне, дзе-ж праўды мог быць трыманы пад арыштам Адам Міцкевіч, і беларускія дэлегаты ў камісіі прадставілі ёй даныя аб тым, што за часоў Міцкевіча існавала ў Базыльянах яшчэ частка муроў, злучаючая царкву з паўдзённым крылом гмаху і разабраная ў часе вялікага рэмонту гмаху ў 1865 годзе, ды што ў гэнай частцы якраз найхутчэй і магла быць «цэля Конрада», — дык дабіцца скліканьня камісіі дзеля даканчэньня яе працы беларусам не ўдалося. Не ўдалося такжа выясьніць, што сталася з актамі і пратаколамі камісіі. Пазьней Беларускае Навуковае Т-ва надрукавала вынікі камісійных і сваіх уласных прац у гэтай справе — у польскай мове ў асобнай брашуры і ў беларускай — у зборніку «Заходняя Беларусь» (Вільня 1924 г.). Абедзьве працы — з даручэньня Ураду Т-ва — напісаны А. Луцкевічам.

З далейшых пратаколаў відаць, што галоўнай сваёй задачай Урад Т-ва лічыў упарадкаваньне Музэю і Бібліатэкі Т-ва, якія былі перавезены ў Базыльянскія мury (Вострабрамска вул. 9). Арганізацыяй і ўпарадкаваньнем Музэю заняўся А. Луцкевіч, а да працы ў Бібліатэцы было пастаноўлена запысьці І. Краскоўскага, які, аднак, ня здолеў прыступіць да выпавненьня гэтае працы, бо быў примусова выселены ў Літву ў лічбе «33-ох» беларускіх і літоўскіх дзеячоў. Адначасна было пастаноўлена ладзіць навуковыя рэфэраты, даступныя для шыроўшае публікі, і ў 1921-22 г. г. адбыўся цэлы рад гэтакіх рэфэратаў. Урэшце, Урад падыймаў справу навуковых публікацыяў, але здзейсьніць гэтага ня здолеў з прычыны фінансавых труднасьцяў.

З пратаколу паседжаньня 14. III. 1922 г. відаць, што Т-ва ўсё-ж ня траціла надзеі на фінансавую магчымацьць выдання прынамся Гадавіка Т-ва. Адначасна Т-ва займалася апрацоўкай праграмы перакладаў на беларускую мову найлепшых твораў сусьветнае літэратуры, якія беларусы мусяць прысвоіць (частка іх была зроблена).

Урэшце—ішла далейшая праца над навуковай тэрмінолёгіяй, вынікі якое было даручана складываць Б. Тарашкевічу.

Ізноў наступае прабел у пратаколах і запісах. У пратакольнай кнізе ўпісаны толькі пратакол Агульнага Сходу без даты, на якім сярод прысутных бачым толькі адно новае імя Мурашкі. Сход адбыўся ў 1922 ці 1923 годзе. Нармальнае пратакалаваньне паседжаньняў Ураду ў пратакольнай кнізе ўзнаўляецца толькі з 1924 году.

13 красавіка 1924 году, перад самым Агульным Сходам, адбытым таго-ж дня, у склад сяброў Т-ва былі прыняты Урадам: Антон Грыневіч, Язэп Лагіновіч, Ромуальд Земкевіч (паўторна — пасыла даўжэйшага перарыву), Радаслаў Астроўскі, кс. Язэп Рэшаць, Уладзімер Самойла і Мікалай Красінскі.

На парадку дня Агульнага Сходу 13 красавіка 1924 году бачым вельмі многа спраў. Зварачае на сябе ўвагу справа пагрозы экспзісіі Музею і іншым беларускім культурным установам, зьмешчаным у Базыльянскіх мурах. Агульны Сход пастанавіў звярнуцца да Беларускага Нацыянальнага Камітэту (тады йшчэ агульна-нацыянальнае ўстановы) з заклікам, каб узяў на сябе ініцыятыву скліканьня нарады ўсіх заінтэрасаваных устаноў дзеля наладжаньня супольнае акцыі абароны Базыльянскіх муроў. У сувязі з гэтай справай была паднята і другая: аб здабыцці ўласнага дому, у якім лёс Музею быў забяспечаны. На вялікі жаль, ані новавыбранаму Ураду, ані наступным не ўдалося датэтуль споўніць гэты загад Агульнага Сходу. Далей ізноў абгаварывалася справа выданьня Гадавіка—з тым жа рэзультатам. Урэшце, Агульны Сход пастанавіў урачыста адсьвяткаваць 400-лецьце беларускага друку ў Вільні. Было пастановлена выдаць популярную брашуру аб Скарыне і зладзіць урачыстую акадэмію. Дзеля арганізацыі апошняе была выбрана адуманая камісія ў складзе: Тарашкевіч, Астроўскі, Рак-Міхайлоўскі. — Далей Агульны Сход пастанавіў даручыць Ураду скласьці сталую тэрмінолёгічную камісію. Сход закончыў сваю працу прыняцьцем папраўленага статуту Т-ва дзеля падачы яго йшчэ раз на зацьверджаньне польскім уладам.

На адбытым у той жа дзень паседжаньні новага Ураду Т-ва ў складзе: А. Луцкевіч, А. Трэпка, Б. Тарашкевіч, кс. А. Станкевіч, С. Рак-Міхайлоўскі—адбыліся выбары прэзыдыюму, у каторы ўвайшлі: А. Луцкевіч—старшыня, Б. Тарашкевіч—сэкрэтэр, А. Трэпка—скарбнік.

З далейшых пратаколаў відаць, што Урад энэргічна ўзяўся за рэалізацыю ідэі куплі дому пад Музей. Быў знойдзены адпаведны аб'ект і з уласнікамі яго вяліся перагаворы. На падставе папярэдніх гутарак аб гэтай справе з некаторымі ўкраінскімі дзеячамі Урад пастанавіў паслаць сваіх дэлегатаў у Львоў (А. Луцкевіча і кс. А. Станкевіча), каб дастаць ад ўкраінскіх крэдытных устаноў пазыку на гэную куплю. Аднак, падарожжа кс. Станкевіча, які езьдзіў адзін, не дала пажаданага выніку, і справа куплі дому сарвалася.

Паміж іншым, на паседжаньні сваім 20. VIII. 24 Урад пастанавіў звярнуцца да сьвяшчэньнікаў, ксяндзоў, вучыцеляў і наагул да беларускае інтэлігенцыі—з просьбай пашукаць у старых цэрквах, касьцёлах, архівах беларускіх кніг, граматаў і іншых забыткаў.

Падрыхтоўваючы абход 400-лецьця бел. друку, на якім меўся прачытаць (дый прачытаў) абшырны рэфэрат аб часоў Скарыны (быт

беларускага мяшчанства) сябра Ураду Б. Тарашкевіч,—Урад пастанавіў выдэлегаваць апошняга ў Прагу Чэскую — дзеля неабходнае навуковае разьведкі аб бытнасьці тамака Скарыны. На жаль, падарожжа гэтая адбыцца не магла, бо Т-ва ня здолела выасыгнаваць грошы на высокую нармальную аплату за загранічны пашпарт.

Абход адбыўся 25 сакавіка 1925 году вельмі ўрачыста. Адначасна выйшла з друку популярная брашура аб Скарыне, напісаная—з даручэньня Ураду—кс. А. Станкевічам.

У 1925 годзе ўвайшоў у склад сяброў Т-ва рад новых асоб: Аляксандар Уласаў, кс. В. Гадлеўскі, Міхал Пяткевіч, Іван Савіцкі, Міхал Заморын, Сяргей Паўловіч; у 1926 г. — Ігнат Дварчанін і Вінцэнт Грышкевіч, а такжа ўзнавіў сяброўства Я. Станкевіч.

Дзеля таго, што кс. Станкевіч самахоць выйшаў з складу Ураду Т-ва, а Рак-Міхайлоўскі выбыў па жэрабю, — на Агульным Сходзе 23. X. 1926 г. адбыліся давыбары двух сяброў Ураду. У склад Ураду ўвайшлі: Ул. Самойла і Ів. Савіцкі, за кандыдатаў былі выбраны: І. Дварчанін, М. Заморын, С. Паўловіч. У склад Надзорчае Рады — Пяткевіч, Астроўскі, Грышкевіч, кандыдаты да іх — Уласаў і Я. Станкевіч.

У кастрычніку 1926 году Беларускае Навуковае Т-ва, як установа, ды рад паасобных сяброў яго атрымалі запысы на Акадэмічную Канфэрэнцыю ў Менск—у справе пэўных зьмен у беларускім правапісе. Аднак, дзеля фармальных перашкод у атрыманьні загранічных пашпартаў выезд ня мог адбыцца. У сувязі з гэтым Т-ва было прымушана абмежыцца пасылкай тэлеграмы з высьсьненнем прычыны нябытнасьці ягонага дэлегата і тым-жа шляхам прывітаць Канфэрэнцыю, зрабіўшы гэтую засьцярогу: «Заходняя Беларусь пазбаўлена прадстаўніцтва пры разьвязаньні пытаньняў нашага культурнага жыцьця першае вагі, вынікам чаго можа быць аднабокасьць пастаноў Канфэрэнцыі. Беларускае Навуковае Т-ва будзе лічыць рэзалюцыі Канфэрэнцыі факультатыўнымі да ўзгадненьня іх з прадстаўніцтвам Заходняе Беларусі. Таварыства просіць Канфэрэнцыю узьдэргацца ад рэалізацыі прынятых пастаноў да такога ўзгадненьня».

На паседжаньні Ураду 10. I. 1927 году запоўнены быў прабел, які аказаўся ў працы аднаго з папярэдніх агульных сходаў сяброў Т-ва. Агульны Сход—на прапазыку А. Луцкевіча—абгаварываў справу ўтварэньня сталае Музейнае Камісіі, але сваіх позьтыўных адносінаў да гэтага пытаньня не аформіў у асобнай рэзалюцыі. Дзеля гэтага Урад Т-ва і пастанавіў, карыстаючыся дадзеным яму Статутам правам, утварыць сталую Музейную Раду дзеля адміністрацыйнага і фінансаванага кіраўніцтва Музеям, аўтаномную ў сваёй грашовай гаспадарцы—пад беспасярэднім кантролем Ураду. У склад Музейнае Рады, дзеючае на правах сэкцыі, былі выбраны: А. Луцкевіч, Б. Тарашкевіч і А. Трэпка. Аднак, у гэтым складзе Музейная Рада ні разу не сабралася, бо 15-га студня таго-ж году Тарашкевіч быў заарыштаваны. Арышт Тарашкевіча прымусіў Урад—на паседжаньні 24. III. 1927 г.—замясьціць яго часова ў складзе Ураду першым кандыдатам І. Дварчаніным. На тым-жа паседжаньні была прынята да ведама заява кс. Станкевіча аб выхадзе яго з складу сяброў Т-ва. За кс. Станкевічам, як за

сваім палітычным павадыром, павыходзілі з складу Б. Н. Т-ва і некаторыя іншыя сябры, звязаныя з Беларускай Хадэцыяй.

У сувязі з арыштам некалькіх сяброў Т-ва і ягонага Ураду (Тарашкевіча, Луцкевіча і інш.), адданых пад суд ў сувязі з працэсам Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады, праца Т-ва занепадае блізу на цэлы год. Новы пратакольны запіс у пратакольнай кнізе знаходзім толькі 6-га студня 1928 году, калі—пасля часовага выхаду з складу Ураду Ул. Самойлы—Урад укамплектаваўся гэтак: А. Трэпка, І. Дварчанін, Ів. Савіцкі, С. Паўловіч. На наступным паседжаньні ў гэтым складзе—15. II. 1928—былі прыняты новыя сябры ў склад Т-ва: М. Марцінчык, Ф. Стэцкевіч (паўторна), С. Кароль, Р. Якубёнак, Р. Шырма, Цеханоўскі, Дук, В. Арэнь, А. Макарэвіч, Ул. Манкевіч, Алешкевіч. Пастаноўлена было склікаць на 26. II. 1928 г. Агульны Сход, які і адбыўся ў вызначаным часе.

На Агульным Сходзе было адзначана цяжкое палажэньне Т-ва ў выніку арышту цэлага раду сяброў яго, абвінавачаных у ўчасьці ў Грамадзе. Пры абгаварваньні спраў Музэю было пастаноўлена распачаць акцыю зьбіраньня складак на фонд «Дому Беларускае Культуры», каб у ўласным доме зьмясьціць і Музэй, і іншыя беларускія культурныя ўстановы. У склад Ураду былі давыбраны два новыя сябры: А. Уласаў і Р. Земкевіч, а ў кандыдаты — М. Марцінчык, В. Грышкевіч і С. Кароль.

На паседжаньні 2 сакавіка 1928 году Урад уканстытуваўся гэтак: старшыня—А. Трэпка, скарбнік—С. Паўловіч, сэкрэтар—А. Уласаў. На паседжаньні 13 траўня, на якім прыняты новы сябры Т-ва М. Сенкевіч, абгаварывалася справа збору грошы на фонд «Дому Беларускае Культуры». Было пастаноўлена апублікаваць адозву да грамадзянства, рабіць даходныя імпрэзы на гэта, адкрыць у Беларускам Коопэратыўным Банку тэрміновы рахунак дзеля складаньня ахвяр на фонд ДБК і перавесці на гэты рахунак тысячу даляраў, ахвяраваную яшчэ ў 1922 годзе прыватнай асобай на куплю дому пад Музэй.

У 1929 годзе быў з'арганізаваны Т-вам абход 400-лецьця Літоўскага Статуту. На абходзе былі прачытаны рэфэраты А. Луцкевіча, Ад. Зянюка і Я. Станкевіча.

Пасьля ізноў бачым перарыў у пратакольнай кнізе Т-ва — ажно да Агульнага Сходу сяброў Т-ва 6-га красавіка 1930 году. У склад абранага на гэным Сходзе новага Ураду ўвайшлі: А. Луцкевіч, А. Трэпка, М. Ільшэвіч, Р. Астроўскі, Р. Земкевіч, Я. Станкевіч; кандыдаты: В. Грышкевіч, Ул. Самойла, які ізноў увайшоў у склад сяброў Т-ва.

Згодна з наказам Агульнага Сходу, новы Урад распачаў крокі ў кірунку вышуканьня адпаведнага аб'екту дзеля куплі пад памяшчэньне Музэю і эвэнтуальна іншых беларускіх культурных устаноў. Сярод аб'ектаў былі і такія, набыць якія—з гіпотэчным даўгом—можна было пры затраце гатоўкай тысячы даляраў. Дзеля таго, што на рахунак фонду Дому Беларускае Культуры ў Беларускам Коопэратыўным Банку было звыш 10,000 злотых, сумы гэтае зусім хапіла-бы на пачатак. Аднак, змобілізаваньне гэтае сумы аказалася немагчымым з прычыны цяжкага палажэньня Беларускага Коопэратыўнага Банку,

і Урад апынуўся перад дылемай: часова спыніць крокі дзеля куплі дому, або—разьбіць Банк, маючы пры гэтым слабую надзею на спаньненне выпладзенае ў ім сумы шляхам прымусу. Урад (які і яго наступнік) выбраў першы выхад, прымаючы пад увагу галоўным чынам тое, што прымусовы спагон з Банку належных ад яго грошы вельмі блага адбіўся-бы на гэтай сялянскай беднаце, якая пазычала з Банку грошы пры цане хлеба 7—8 злот. за пуд, а мусіла-бы аддаваць доўг пры цане хлеба 2—3 злот. за пуд.

У 1930 годзе Урад з'арганізаваў Краязнаўча-Турыстычную Сэкцыю пад старшывствам М. Ільшэвіча. Сэкцыя гэтая мела шырокі плян працы і адразу-ж наладзіла (вясной 1930 году) выстаўку рысункаў, абразоў і фатаграфіяў беларускіх тыпаў, народнае вопраткі, тканін, будоўлі і г. д. У выстаўцы прымалі ўчасьце: Язэп Драздовіч (вельмі багаты збор рысункаў і зарысавак, набыты пасля Беларускам Музэем ім. Ів. Луцкевіча на ўласнасьць), Пётр Сергіевіч (абразы) ды Ул. Грыневіч (фатаграфіі). Выстаўку, трываюшую два дні, адведла звыш 300 асоб. — Другая імпрэза, праектаваная Сэкцыяй: краязнаўчая экскурсія ў Латвію,—не ўдалася з прычыны труднасьці атрымаць для экскурсантаў льготныя пашпарты. З прычыны наступіўшых летніх вакацыяў і раз'езду сяброў сэкцыі праца яе прыпынілася і ў далейшым выяўлялася ўжо слаба.

Урад Т-ва пастанавіў ладзіць ад часу да часу агульныя зборкі сяброў і гасьцей рэфэратна-дыскусыйнага характару. Першая такая зборка адбылася 1-га чэрвеня 1930 году і была пасьвячона памяці Вялікага Князя Вітаўта—у сувязі з 500-лецьцем сьмерці яго. На зборцы—пасля ўступнага слова А. Луцкевіча—былі прачытаны два рэфэраты: 1) д-ра М. Ільшэвіча—аб тэрыторыі В. Кн. Літоўскага ў часох Вітаўта—і 2) д-ра Я. Станкевіча—на тэму „Вітаўт, як беларускі гаспадар“. Пасьля рэфэратаў адбылася жывая дыскусія. Аднак, у далейшым зборкі гэтыя не адбываліся.

У 1930-31 г.г., дзякуючы атрыманьню невялікае штомесячнае дзяржаўнае дапамогі на ўтрыманьне Музэю, была распачата больш інтэнсыўная праца ў Музэі. Быў зроблены рад шкляных шаф і вітрын, у якіх выстаўлены недаступныя раней дзеля агляду экспонаты, хаця йшчэ далёка ня ўсе. Вялася далей інвэнтарызацыя экспонатаў і каталёгаваньне кніг у музэйнай бібліятэцы (А. Луцкевіч і Ул. Самойла). Да канца 1931 году было скаталёгавана каля 3000 кніг. У сувязі з гэтым ажывілася і адведываньне Музэю публікай, хаця Музей яшчэ ня мог быць адкрыты для ўсіх. У 1931 і 1932 гадох адведвала Музэй па звыш 500 асоб і па некалькі дзясяткоў экскурсіяў. У бібліятэцы пры Музэі працуе шмат асоб — пераважна студэнцкае моладзі, якім патрэбны матэрыялы дзеля навуковых прац, звязаных з беларушчынай. Паміж іншым, працавалі замежныя дасьледчыкі — з Францыі, Італіі, Бэльгіі, Нямеччыны, Норвэгіі, Паўночнае Амэрыкі і інш.

Праект выданьня пэрыодыку Т-ва ня быў і ў 1931 годзе зьздзейснены—дзеля таго, што Т-ва перажыла неспадзявана фінансавы крызіс. Дзяржаўная дапамога для Музэю, з якое праектавалася выдзяліць частку на квартальнік Т-ва, у восені 1931 году была прыпыненая і толькі праз нейкі час была ўзноўлена ў вельмі зьменшанай

меры, што давала магчымаць адно толькі аплачваць дзяржаўнаму скарбу належнасьць за памяшчэньне Музэю ды пакрываць дробныя бягучыя выдаткі (апал, сьвятло і т. п.).

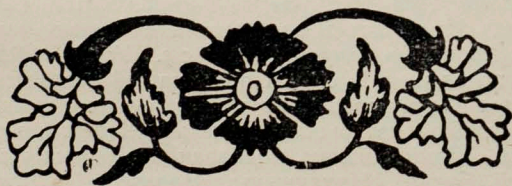
Агульны Гадавы Сход, які не адбыўся ў вызначаным пачаткова тэрміне (30. XII. 1931 году), быў вызначаны паўторна на 9-га студня 1932 году. У складзе Ураду ня было зроблена ніякіх зьмен: сябры яго А. Луцкевіч і Р. Земкевіч, выбыўшыя, згодна з статутам, па жэрабю, аказаліся выбранымі ізноў. У склад сяброў Т-ва ўвайшлі новыя асобы: Я. Шнаркевіч, А. Флёраў, Ул. Лукашэвіч, А. Бартуль, М. Шкелёнак, Б. Кіта.

Пасьля ўканстытуаваньня новага Ураду ў старым складзе (прэзыдыум: А. Луцкевіч—старшыня, А. Трэпка—скарбнік, М. Ільшэвіч—сэкрэтэр) і зацьверджаньня надалей на становішчы кіраўніка Музэю А. Луцкевіча і бібліятэкара Ул. Самойлы, была ўтворана новая Музэйная Рада—у складзе кіраўніка Музэю, бібліятэкара і дэлегата Ураду—скарбніка яго А. Трэпкі.

Вядучы далей музэйную працу, як галоўную, новы Урад распачаў ад лютага 1932 году ладжаньне популярна-навуковых лекцыяў—публічных і бясплатных. Да мая адбылася дзесяць лекцыяў, ладжаных у нядзелі. Пасьля летніх вакацыяў узнавіць лекцыі не ўдалося з тае прычыны, што з салі Віл. Бел. Гімназіі, дзе звычайна адбываліся лекцыі, Т-ва з пераходам гімназіі ў рукі дзяржавы карыстацца ўжо не магло, а іншага памяшчэньня здабыць было немагчыма.

У канцы 1932 г. Урад пастанавіў узнавіць дзейнасьць Турыстычна-Краязнаўчае Сэкцыі, а таксама прыступіць да арганізаваньня дзёвых новых сэкцыяў: Гістарычнае і Літэратурна-мастацкае. Апошняя распачала актыўную працу ўжо ў канцы кастрычніка.

Урад пастанавіў учыніць усе высілкі, каб урэшце выдаць Гадавік Т-ва—прынамся к пятнаццатым угодкам закладзінаў Т-ва, якія прыпадаюць у студні 1933 году. Вынікам захадаў Ураду і ёсьць гэтая публікацыя.

М. Шкелёнак.

У трохсотныя ўгодкі сьмерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі.

У 1933 годзе мінае трыста гадоў ад дня сьмерці Вялікага Канцлера Літоўскага Льва Сапегі, згуляўшага ў гісторыі беларускага народу і культуры гэткую вялікую і дадатную ролю, што пара яго справядліва завецца «залатой».

Аб Сапеге захавалася да нашых дзён вельмі многа аўтэнтычных дакумэнтаў, на падставе каторых асабістасьць яго можна зусім выразна схарактэрызаваць, дэфінітыўна азначыць яго нацыянальнасьць і культурную прыналежнасьць. Між іншым, у гэтым артыкуле аўтар карыстаўся ў вялікай меры пісьмамі Льва Сапегі да віленскага ваяводы Крыштофа Радзівілла. Пісьмы гэтыя, выдадзеныя ў VIII томе збору «Scriptores rerum polonicarum», маюць вялікую вагу дзеля пазнаньня асабістасьці Сапегі і прадстаўляюць гістарычны матэрыял першараднае вагі, бо, як слушна сказаў прадмоўца да ўспомненага збору, пісьмы вялікіх людзей эпохі Сапегі мелі шмат вялікае значэньне, чым звычайная карэспандэнцыя. Яны былі свайго роду артыкуламі, у якіх даная асоба выказвала свае пагляды і давала рады па розным пытаньням дня. Пісьмы Сапегі, атрымліваныя Крыштофам Радзівіллам, датага-ж ставаліся ведамымі і шырэйшаму агулу шляхты пры радзівіллаўскім двары, камэнтаваліся, выклікалі дыскусію і ў выніку крысталізавалі публічную думку. А зьмест пісем Сапегі асабліва цікавы і вельмі добра характэрызуе Вялікага Канцлера, як абаронцу правоў Вялікага Князьства і панаваўшае ў ім беларускае культуры. Апрача таго, пісьмы гэтыя падаюць запраўдныя матывы паступаньня Сапегі ў розных важных справах. Гэтыя ўкрытыя матывы маюць даляка большае значэньне, чым штучна прыдумываныя пры афіцыйных выступленьнях.

Леў Сапега жыў у эпоху, каторая ў гісторыі Беларусі можа быць названа эпохай рэфармацыі і познага гуманізму. Аднак, ня гледзячы на вялікі ўздым культурнага жыцьця, эпоха Сапегі мела ўжо ўсе зачаткі палітычнага і культурнага заняпаду. Асабліва вялікай заслугай Сапегі зьяўляецца іменна тое, што ён адзін ясна бачыў гэтыя прычыны заняпаду, перасьцерагаў перад імі сваё грамадзянства і, як мог, стараўся іх параліжаваць.

Каб адзначыць трохсотлецьце сьмерці Льва Сапегі і даць запраўдны абраз гэтае нязвычайнае адзінкі, праройдземо да агляду жыцьця і працы Вялікага Канцлера.

Сапегі—вельмі стары беларускі род, які быў у далёкай кроўнай сувязі з Гедымінавічамі і згуляў даволі важную ролю ў гісторыі беларускіх зямель ужо да XV стагоддзя. Паводле дакумэнтаў Мэтрыкі Вялікага Князьства Літоўскага, калыскай роду Сапегі была Смаленшчына. Продкі Сапегі былі праваслаўнае веры, аб чым сьведчаць іх імёны: Семень, Иванъ (Ивашка), Богданъ, Глебъ і другія. Род Сапегі быў, аднак, бедны, і Леў першы залажыў асновы яго пазьнейшае вялікасьці і магутнасьці. Бацькамі Льва былі: Иван Іванавіч Сапега, стараста дарагічынскі і ваявода падляскі († 1580 г.) і княгіня Багдася Друцкая-Сакалінская († 1584 г.). Радзіўся Сапега ў 1557 г. ў двары Астраўку і меў двух братоў: Грыгора, падкаморага аршанскага († 1600 г.), і Андрэя, які быў перш аршанскім старастам, пасья віцебскім кашталянам і мсьціслаўскім ваяводам († 1611 г.). Акромя братоў меў тры сястры.

Ідучы за тагачасным звычаем, бацькі аддалі свайго сына яшчэ колькігадовым хлапчуком на нясьвежскі двор вялікага магната Мікалая Радзівілла Чорнага, славутага апякуна беларускіх кальвіністаў. Тутак, у атмасфэры рэлігійных навінак, малады Леў хутка пакінуў старую рэлігію сваіх продкаў і прыняў кальвінства. Тolerанцыя, якая панавала на нясьвежскім двары і ў якой гадаваўся Сапега, заклала ў яго душу глыбокія асновы рэлігійнае вольнасьці і не дала яму стацца, як гэта часта тады здаралася, фанатыкам свае веры. Князю Мікалаю Радзівілу Чорнаму Сапега спадабаўся адразу сваімі здольнасьцямі, спрытам і глыбокай любоўю да свайго краю. Пазнаўшы маладога хлапца з найлепшага боку, Мікалай Радзівілл паслаў яго яшчэ трынаццацігадовым хлапцом на слаўны ў той час унівэрсытэт у Лейпцыгу. Тамака Леў, разам з сынамі Радзівілла, пільна студыяваў юрыдычныя навукі, клясыкаў і філэзофію, пазнаваў нямецкае жыцьцё і адначасна паглыбляў сваю веду аб уласнай бацькаўшчыне. Знаёмства з рэлігійнымі адносінамі на Захадзе яшчэ больш узмоцніла ў ім рэлігійную цяпмасць.

Па сканчэньні навукі ў Лейпцыгу Сапега быў добра падгатаваным палітыкам, дыплёматам і выказваў шырокую і ўсебаковую эдукаванасьць. Вярнуўшыся з Нямецчыны, ён задзівіў Сыяпана Батуру, перад якім бараніў справу свайго бацькі, дасканалай знаёмасьцю латвінскае мовы і—не бяз рады сваіх апякуноў Радзівіллаў—астаўся пры двары, каб сьцерагчы інтарэсы Вялікага Князьства. У 1580 г., на 23 годзе жыцьця, Сапега абняў урад сэкрэтара Вялікага Князьства.

Ня лёгка прыходзілася маладому Льву на новым становішчы і ў новым асяроддзі. З аднаго боку ня было для яго тайніцай, што польскія ўплывы штораз глыбей уражаліся ў жыцьцё беларускіх магнатаў і шляхты, а з другога—ён адразу спасьцярог, што Карона ўсялякімі спосабамі імкнулася да пэўнае гэгемоніі над Вялікім Князьствам Літоўскім, пагражаючы зьнішчэньнем навет тых правоў, якія мела Князьства пасья вуніі 1569 г. Кіруючыся любоўю да ўласнае айчыны—з аднаго боку, а з другога—разумеючы магутнасьць радзівіллаўскага дому і бачучы ў ім адзіную рэальную сілу, на якой мог-бы апірацца ў барацьбе за інтарэсы Князьства, Сапега адразу ўявіў тую вялікую небяспеку для яго айчыны, якая-б паўстала ў прыпадку цеснага паразуменьня Радзівіллаў з каралём, і таму—з вялікім спрытам

—ня толькі выкарыстоўваў і паглыбляў спрэчкі і непаразуменьні між імі, але стараўся няраз сам іх тварыць. Праз увесь час пабыту пры двары Сыяпана Батуры і Жыгімонта III Сапега падтрымліваў цесную лучнасьць з Радзівілламі, часта да іх прыяжджаў і пісаў шмат лістоў, у якіх скардзіўся на крыўды, робленыя Вялікаму Князьству, абгаварваў сродкі абароны і парушаў наагул унутраныя справы Князьства.

Распачатая з вялікім князем маскоўскім Іванам Грозным вайна дала магчымасьць Льву Сапезе адзначыцца на ваенным і дыплёма-

ЛЕЎ САПЕГА.

тычным полі. Сфармаваўшы на свой кошт гусарскі полк, ён зьвярнуў на сябе ўвагу ў бітвах пры Завалаччы, Вялікіх Луках і аблозе Пскова. Па сканчэньні вайны Сапега едзе на чале пасольства ў Маскву, куды ў тэй жа ролі езьдзілі раней дзядзькі яго—віцебскі ваявода Мікалай і менскі Андрэй. Сапега не застаў ужо жывым Грознага і з яго наступнікам Хведарам Іванавічам падпісаў умову згоды на 10 гадоў, паводле якой Масква атрымала Смаленшчыну, але з'абавязалася вярнуць Полаччыну, Вяліжскую і Інфлянцкую землі. Гэта быў першы дыплёматычны выступ Сапегі і пры гэтым вельмі ўдалы. Папераджаючы бег выпадкаў, трэба зацеміць, што праз 16 гадоў, паіменна ў 1600 г.,

ужо пры цары Барысе Гадунове, Сапега ізноў езьдзіў з пасольствам у Маскву і падпісаў з ёй умову аб міры на 20 гадоў.

Вярнуўшыся з першага пасольства, Сапега атрымаў урад падканцлера Вялікага Княства, а ў 1586 г. абшырнае слонімскае староства, як бы нагороду за пакінутыя ў Смаленшчыне маемасці яго продкаў. Галоўная пара дзейнасці яго наагул прыпадае на часы пасыла Люблінскае вуніі 1569 г., каторая на даўжэйшы час устабілізавала адносіны між Вялікім Княствам Літоўскім і Каронаю. І хоць з праўнага гледзішча становішча абедзвюх частак супольнае Рэчыпаспалітае было роўнае, аднак, дзякуючы фактычнай перавазе Кароны над Вялікім Княствам, узнімалася небяспэка поўнага пераходу кіраўніцтва да Кароны. Адносіны Сапегі да вуніі былі заўсёды ад'емныя. Ён добра разумеў небяспэку перавагі Кароны і, прымушаны сілаю факту лічыцца з новым палажэннем свайго краю, пастанавіў не дапусціць да гэгемоніі Кароны і гэтакім чынам абараніць раўнапраўнае палажэнне Вялікага Княства ў новай дзяржаве. Аднак, роля Сапегі ня зводзілася толькі да абароны свайго краю ад супрэмацыі Кароны. З пададзеных ніжэй фактаў трэба зрабіць той вывад, што Сапега—ў справах асаблівае вагі для Вялікага Княства—папросту ігнараваў пастановы вуніі і супольных соймаў, чым выклікаў абурэнне з боку палякоў. Няпрыхільныя адносіны Сапегі да вуніі ясна бачацца з яго пісем да ваяводы віленскага Крыштофа Радзівілла, як прыкладам з пісьма, пісанага 19 студня 1609 году, дзе Сапега кажа:

„Добра ведама, як нам гэту вялебную вунію датрымоўваюць; з радасцю зрабілі-б з нас Вальны*). Агулам—дрэнная справа з імі, бо яны ахвотна хацелі-б мець нас сваімі галдаўнікамі, а асабліва тыя, што паходзяць з кузьні гэнага нябошчыка, які зваў нас „gens inimica mihi“ **).

Больш ясна выступае барацьба Сапегі з вуніяй у сувязі з працамі над Трэцім Статутам. Адкладаючы агляд сутнасці гэтае барацьбы да адпаведнага месца, трэба зацэміць, што Сапега, маючы перад сабой дакананы факт вуніі, у сваёй дзейнасці лічыўся з створаным вуніяй станам, каторы меў прыметы стану трывалага.

У 1588 годзе памёр Сьцяпан Батура. Кожная з дзвюх узаемна сабе варожых польскіх партыяў: Замойскага і Збароўскіх—імкнулася правесці на каралеўскі пасад свайго кандыдата. Замойскі пратэгаваў сына швэдзкага караля Яна III і Кацярыны Ягелёнкі — Жыгімонта Вазу; Збароўскія выстаўлялі контр-кандыдатуру брата цэзара Рудольфа II, маладога і амбітнага Максымільяна. Гэтай апошняй кандыдатуры спрыяла Літва і перадусім Радзівілла. Сапега, паводле некаторых гісторыкаў, трымаўся кандыдатуры Жыгімонта Вазы і сваім уплывам спрычыніўся да выбару апошняга на каралеўскі пасад. Аднак, з гэтым трудна згадзіцца дзеля наступных прычынаў. Перш за ўсё Сапега ў часе выбару Жыгімонта Вазы яшчэ ня меў вялікіх уплываў і тым больш сярод грамадзянства Вялікага Княства, каторае трымалася кандыдатуры Максымільяна. Падругое, калі-б і згадзіцца з тым, што Сапега спрычыніўся да выбару Жыгімонта III, дык незразумелымі былі-б.

*) Вальны была інкорпорована да короны ў 1569 г.

**) Сьцяпан Батура.

варожыя адносіны да яго новага гаспадара, якія асабліва востра выступалі ў першыя гады панавання Вазы. Патрэба — трудна дапусціць, каб Сапега, апіраючыся на Радзівіллаў, адважыўся адкрыта выступіць супраць сваіх апякуноў. Хутчэй трэба дапусціць, што, калі Сапега і не стаяў за кандыдатуру Максымільяна, дык у кожным выпадку ніякая з дзвюх кандыдатураў яго асабліва не прыцягала.

У першыя гады свайго панавання новы гаспадар паказваў варожыя адносіны да Вялікага Княства і вялікую непрыязнь да Сапегі, палажэнне каторага пры двары было вельмі цяжкое. Гэта выразна бачыцца з пісем Сапегі да віленскага ваяводы Крыштофа Радзівілла, у якіх ён скардзіцца, што з яго зрабілі не падканцлера, а „пісарчука“, і што кароль раней, чымся даць адказы на яго дэзыдэраты, доўга нараджаўся з палякамі. Гэтак у пісьме з 31-га студзеня 1588 году Сапега піша:

„Вельмі перамогай над Максымільянам узмацніліся паны палякі і асабліва народу літоўскаму зрабіліся гардымі, кажучы: каб гэта навіна прышла перад заканчэннем нашых справаў літоўскіх, не дазволілі-б нам ані нашых постулятаў, ані супакою, ані паловы Інфлянцкае зямлі. Пан Асецкі, пасол ад войска, іменем гэтмана і ўсіх жаўнераў даказваў, што мы да зямлі Інфлянцкае нічога ня маем, і досыць ушчыпліва народ літоўскі ўспамінаў, чаго мы ня хочучы слухаць, бо нам у спрэчкі з імі аб гэтым удавацца не гадзілася, пайшлі прэч, ня хочучы даслухаць гэтага іхняга пасольства. Вакансіі літоўскія ўсе разданы перш, чымся мне аб іх з каралём прышлося гутарыць, ды і радзіцца мяне не хацеў“.

А ў пісьме з 17 лютага 1588 г. Сапега піша:

„Кароль казаў, што больш паляком павінен, чымся Літве, бо яму палякі больш жычлівасці паказалі, як Літва. І ня толькі гэтак кажа, але і робіць. Ужо там больш палякі ў нас *) дастаюць, чымся сама Літва; ліцьвіну зараз адмовяць, а паляку зараз дадуць. Дзеля гэтага азнаймаю Вашай Міласці, што, як толькі штось адчыніцца ў Літве, дык усё паляком хоча **) даваць“.

Сапега просіць Радзівілла пісаць аб усіх дэзыдэратах, каб мог:

„апіраючыся на іх, з рэзультатам пратэставаць перад каралём, бо самому цяжка бароцца з Панам і панамі палякамі, каторыя лісьлівасцю сваёй Жыгімонту хочучь спадабца. Апіраюся, як кот на лёдзе, але калі ня буду магчы, хіба што з якойсь пратэстацыяй гэтак сама ад'еду дамоў“.

А ў пісьме з 7 чэрвеня 1588 г. Сапега яшчэ выразней піша аб адносінах да яго асабіста і ўсяго літоўскага народу новага гаспадара. Трэба зацэміць, што пісьмо гэтае было выклікана і двума іншымі фактамі, маючымі гістарычную цікавасць. Пайменна, Сапега жалее, што Радзівілл, прыймаючы ўчасце ў вывязеньні цела Сьцяпана Батуры з Горадні, дзе ён памёр, адвёў жалобны кондукт толькі за мост, тады, калі, паводле Сапегі, трэба было адвесці да граніцаў Вялікага Княства. Апрача гэтага, Сапега апісвае абурэнне караля і асабліва

*) у Вялікім Княстве.

**) Жыгімонт III.

каравель з тэй прычыны, што Радзівілл затрымаў усе кляйноты Сьцяпана Батуры і ня выдаў іх новаму каралю. Пераходзячы-ж да адносінаў між ім і Жыгімонтам III, піша:

„Ня толькі я, але і ўвесь народ наш ёсьць у вельмі лёгкім паважаньні ў караля; жыву тут толькі дзеля формы: аўдэнцыі ніяк не магу дабіцца і не хачу больш падноскаў абіваць“.

У пісьме з 15 ліпня 1588 г. Сапега, адказваючы на пытаньне Радзівілла, што „кароль здаецца ўжо лепш адносіцца да нашага народу“, заўважае скептычна, што ён

„гэтага не абсэрваваў, а наадварот з рэспонсу пану Мінскаму відаць, што кароль жалее таго, што калі-коледы зрабіў ліцвіну. Не хачу быць рго fogma пры двары і ўраду свайго наражаць на зьнявагі, бо ўрадуе камора, а ўраднікі ёсьць непатрэбнымі“.

Аднак, ня гледзячы на гэтыя труднасьці, Сапега астаўся пры двары. Узаемаадносіны між Жыгімонтам і Сапегаю зьмяніліся крыху на лепшае, калі паўстала небясьпека вайны з туркамі і татарамі. Гэтую небяспеку выклікаў Жыгімонт III сваёй вузка дынастычнай палітыкай. Шукаючы прыхільнікаў, Ваза стараецца зьяднаць сабе Сапегу, ведаючы, што апошні здабываў штотым вялікіх аўтарытэт у Вялікім Князьстве. Як бы ў сувязі з гэтым, Жыгімонт даручае Сапеге важныя справы, датычучы Вялікага Князьства, і перадусім згаджаецца на ягонае кіраўніцтва працамі над Трэцім Статутом. Прыступаючы да спаўненьня гэтага вялікага заданьня, Сапега меў 31 год, аднак, ня гледзячы на гэты малады век, абавязкі свае споўніў бліскача, здабывшы ўдзячнасьць сучасьнікаў, памяць і хвалу ў патамкаў.

Статут 1588 г. вырас паступова. Ужо на Люблінскім Сейме 1569 г. было пастаноўлена стварыць адумыслую камісію, якая-б занялася перапрацоўкай статуту 1566 году, зьмяняючы апошні адпаведна да пактаў Люблінскае вуніі і новага палажэньня Вялікага Князьства. У склад камісіі ўвайшлі гэтыя асобы, выбраныя на Люблінскім Сейме. З рады гаспадарскае ўвайшлі: Валерыян, біскуп віленскі, Мэльхior Шэмет, кашталян Жамойцкі; да іх назначаны быў сэкратаром „доктар абайга правоў“ Аўгустын Ротундус, віленскі войт. Ад шляхты ў камісію ўвайшлі прадстаўнікі ад кожнага ваяводзтва Вялікага Князьства Літоўскага—па адным: Мікалай Дарагастайскі, князь Лукаш Сьвірскі, Ян Стэцковіч, Бэнэдыкт Юрага, князь Павал Сакалінскі, Ян Скалка Кірдыей Крычэўскі, Сялецкі, Марцін Валадкевіч. Да гэтых дэпутатаў ад ваяводзтваў былі прыдзелены два земскія пісары: Андрэй Мачковіч—віленскі і Пятро Станіславіч—ашмянскі. Працы камісіі адбываліся ў Вільні. На ўтрыманьне дэпутатаў быў вызначаны, аж да сканчэньня працы, асобны падатак, які плацілі толькі грамадзяне Вялікага Князьства (акром украінскіх земляў). Склад камісіі ня быў праз увесь час адзін і той-жа, бо некаторыя сябры паміралі, іншыя зьмяняліся. Паводле соймавае канстытуцыі, на права Статуту павінна была адбывацца такім чынам, каб дэпутаты ня толькі зьмянілі або зусім выкрэсьлілі спрэчныя з пактамі Люблінскае вуніі артыкулы, але самае права цывільнае Вялікага Князьства памагчымаць зблізілі да права Кароны. Апрацаваны гэтым спосабам Статут павінен быў быць, па-

водле тэй-жа Люблінскае умовы, перагледжаны і зацьверджаны „супольным“ польска-літоўскім Сеймам.

Працы камісіі пасоўваліся, аднак, вельмі павольна; і толькі тады, як справа гэта была даручана Льву Сапеге,—праз два гады, пайменна ў 1588 г., статут быў гатовы. Леў Сапега вельмі добра справіўся з сваім заданьнем і ня толькі апрацаваў Статут, але і выдаў яго ўласным коштам і пад асабістым даглядам у 1588 г. ў Вільні.

Выдаючы новы статут, Леў Сапега зламаў пастановы Люблінскага Сейму ў двух найгалаўнейшых кірунках: фармальным і матэрыяльным. Фармальнае зьмяненне выявілася ў тым, што Статут 1588 г. атрымаў абязываючую сілу не на падставе пастановы «супольнага» Сейму (як вымагала Люблінская вунія), а на падставе пацьвярджэньня яго гаспадарам Жыгімонтам Вазай асабіста, г. зн. парадкам, які абязываў у Вялікім Князьстве Літоўскім пры выдаваньні законаў перад Люблінскай вуніяй. Апрача гэтага прывілей гаспадара, пацьвярджаючы Статут, быў выданы за адной пячацьцю Вялікага Князьства Літоўскага, за подпісам гаспадара Жыгімонта III і за змацаваньнем падканцлера Льва Сапегі ды пісара Габрыэля Войны. Гэтым спосабам Сапега выэлімінаваў магчымасьць якіх-коледы фармальных пратэнсіяў з боку Кароны да свае працы. Матэрыяльнае зьмяненне пастановаў Люблінскага Сейму выявілася ў тым, што Трэці Статут ня толькі ня зьліў права Вялікага Князьства з польскім, як гэтага дамагаліся палякі ў Любліне, але навет захаваў усе тыя артыкулы, якія выклікалі вялікае абурэньне ў кароннай шляхты.

Гэтым парадкам пакінены былі артыкул трэці другога разьдзелу Статуту 1566 г. (у Статуце 1588 г. яму адпавядаў артыкул чацьверты трэцяга разьдзелу), каторы абязываў гаспадара пільнаваць цэласьці граніцаў Вялікага Князьства:

«тэж дабра панства таго Вялікага Князьства Літоўскага ня уменшым і то, што будзец цераз нэпрыяцеляў таго панства аддалена, разабрана і ку іншаму панству ад таго панства нашага калікольвек упрошана, то ку ўласнасьці таго Вялікага Князьства прывесьці, прыўлашчыці й граніцы напавіці абяцуюм; а хачя быхмо тэж каму загранічнікам пры граніцах тых, верху менёных, землі, іменьня, сёлы і людзі далі, тагды таковыя маюць з таго служыці вялікаму Князьству Літоўскаму, а хтобы не хацеў служыці, таковых прывілеяў ня маем мы і патамкі нашыя дзяржаці». Гэтак сама пакінуты быў бяз зьменаў артыкул аб разьдаваньні ўрадаў, маемасьцяў і старостваў чужаземцам, загранічнікам і суседзям Вялікага Князьства;—усё гэта можна было даваць

«толькі Літве, Русі, Жмудзі, родзічам старажытным і ўраджэнцам Вялікага Князьства Літоўскага і тых зямель, таму Вялікаму Князьству прыналежацых».

Каліб хто-коледы, акром Літвы, Русі і Жмудзі, атрымаў за свае заслугі аселасьць праз наданьне, то ён карыстацца мог толькі ўчыніўшы прысягу ў „вернасьці і жычлівасьці“ Вялікаму Князьству, выконваючы адносна да яго ўсе абавязкі, аднак у кожным прыпадку на ніякія ўрады «ані прыпушчоны, ані ад гаспадара ўстаноўлены» быць ня мог.

Падобна да Другога, Статут 1588 году засьцерагае ўжываньне

1 і 2 артыкулы Статуту Вял. Кн. Літоўскага 1588 г.
(з Беларускага Музею ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні).

беларускае мовы ўва ўсіх земскіх урадах Вялікага Княства, кажучы: «а пісар земскі маець па руску ўсе лісты, выпісы і позвы пісаці, а не іншым языком і словы».

Агулам трэба сцвярдзіць, што Статут 1588 г., апрацаваны ў зусім адменных умовах палітычнага жыцця Вялікага Княства, дзякуючы Льву Сапеге, аказаўся прасякнуты тым самым духам, як і Другі, сьпісаны перадвуній. Тутакі заслуге на ўвагу яшчэ наступны факт, каторы выразна сьведчыць аб нэгатыўных адносінах Льва Сапегі да Люблінскае вуніі. Пры выданні Статуту 1588 г. трэба было на пачатку зьмясьціць раста Люблінскае вуніі і іншыя пастановы, каторыя тварылі г. зв. права публічнае Вялікага Княства. Дзеля таго аднак, што пастановы гэтыя па вуніі, як і сам пакт вуніі, былі недагодныя для Княства, бо абмяжоўвалі яго правы, як самастойнае дзяржавы, Леў Сапега пастанавіў зусім выкінуць іх із Статуту. Некаторыя польскія гісторыкі называюць гэты паступак Сапегі «*magńaskim wybrukiem*», што зусім было-б слушным, калі-б стаяць на пункце гледжаньня інтарэсаў Кароны. Аднак, Сапега гэтымі інтарэсамі не кіраваўся, а, ідучы на барацьбу з вуніяй 1569 г., пільна прыслухоўваўся да голасу тагачаснага беларускага грамадзянства і ў першую чаргу радзіўся з магучым радзівіллаўскім дваром, з каторым стараўся падтрымліваць найлепшыя адносіны. Маючы гэткую падпору, ён і дэцыдаваўся на гэтакое рашучае ламаньне пастановаў вуніі. Гэта ясна бачыцца з яго пісьма да Крыштофа Радзівілла з 15 ліпня 1588 г., у якім Сапега, між іншымі важнымі пытаньнямі, закранае справу выданьня Статуту, пішучы:

„Статут новы загадаў ужо друкаваць паруску; хацеў-бы яго выдаць і папольску, аднак, калі-б прышлося *de verbo ad verbum* яго перакладаць паводле рускіх словаў і сэнтэнцыяў,—вышла-б вельмі „*niegrzecznie*“, а інакш нясьмею. Ахвотна пачуўбы рады Вашае Міласьці. Прывілеі гэтак сама ахвотна-б выдаў пры Статуце, аднак дзеля таго, што ня ўсе яны нам на руку — у адных пачатак добры, а сяродак дрэнны, у другіх сяродак добры, а пачатак і канец дрэнны, — не магу здэцыдавацца, ці падабае выкінуць тое, што шкадлівае, ці не“.

Працай над Статутам Сапега выказаў ня толькі вялікую здольнасьць і веданьне права, але і вялікі пісьменьніцкі і красамоўчы талент. Аб апошніх пераконваюць пасьвячэньне Статуту гаспадару Жыгімонту III, зьмешчанае на пачатку статуту, і прамова Сапегі ў Сойме, надрукаваная ў тым-жа Статуце. У афедзьбвях гэтых працах Сапега выказаў шмат гэтых высокіх думак, якія адпавядалі толькі XVIII і XIX стагодзьдзям. У пасьвячэньні Статуту гаспадару Сапега на першым месцы засьцерагае, што права ў першую чаргу зьяўляецца патрэбным пануючым асобам, каторыя павінны асабліва яго трымацца, бо ў праціўным выпадку яны зробіцца зьненавіджанымі тыранамі, падобнымі да дзікіх зьвяроў, якія патрапяць здаваляць толькі свае «грубыя зьвярыныя похаці». На пацьвярджэньне гэтае думкі Сапега кажа, што ўжо

„былі тыя часы, Найяснейшы і Міласьцівы Гаспадару Каралю, калі ў тым зграмаджэньні а паспалітаваньні людзкім, каторае мы рэчаю паспалітаю называем, не правам якім апісаным,

або статутам, але толькі сваім зданьнем і ўпадабаньнем уладнасьць сваю гаспадары і каралі таго сьвету над людзьмі расьцягалі, але іж частакроць ад прыстойнае свае павіннасьці адступавалі, а на свой толькі пажытак рэчы нацягаючы, а спольнае дабро ўсіх мала дбалі, адтуль то было ўрасло, што людзі брыдзячыся іх панаваньнем і зьверхнасьцю і не гаспадарамі, але тыранамі оныя называючы, на самым толькі статуце і праве апісаным усё бесьпячэньства і дабрае рэчы паспалітае засажалі“.

Слушнасьць свае думкі пацьвярджае Сапега цытатамі з твораў старадаўных філёзафаў, а ў першую чаргу Арыстотэля, каторы казаў: „там бэльлюа, а панашаму дзікія зьверы, пануець, дзе чалавек паводле ўпадабаньня свайго уладнасьць расьцягаець; а дзе права або статут гару маець, там сам Бог усім уладаець“. Гэтую жыватворчую сілу мае права дзеля таго, што яно зьяўляецца—паводле думкі другога старадаўнага філёзафа: „оным праўдзівым рассудкам а мудрым чалавечага ўмыслу бачэньнем, каторым Пан Бог натуру чалавечую абдарыў“ з тэй мэтай, каб розум і бачэньне гэтае дапамаглі адрозьніць „пачцівыя рэчы ад непачцівых“, першыя насьлядаваць, другіх высьцерагацца.

Гэтыя разважаньні Сапегі паказваюць, што пагляды яго згаджаліся з постулатамі пазьнейшае школы натуральнага права, каторая казалі, што існуе права абсалютнае, аб'ектыўнае, справядлівае для ўсіх народаў у-ва ўсе часы іхняга існаваньня; трэба толькі пазнаць гэтае права і знайсці крытэрыум дзеля адрожненьня праўнага ад бяспраўнага. Права натуральнае мела быць ідэалам, да якога павінна імкнуцца недасканалае права людзкое, перш за ўсё прызначнае для паўстрыманьня небясьпечнае самаволі паасобных людзкіх адзінак. У гэтым сэнсьце права, як пэўныя цуглі, паўстрымліваючыя людзей ад бяспраўных учынкаў, патрэбна ня толькі для пануючага, але і для падданных. Думку гэту Сапега выражае так: „Леч, іж ня ўсіх так прыроджаньне справіла, абы больш розуму аніжэлі маецнасьцей сваіх а бэстыяльскіх папудлівасьцей насьледаваці мелі, — тое ўдзіла або мунштук на зухвальцы Пан Бог і права яго сьвятое ўлажыла, абы тыя за неучцівыя справы свае слушнае караньне, а цнатлівыя прыстойную заплату аднасілі“.

Праўны парадак у дзяржаве ёсьць зарукай і фундамэнтам яе дзяржаўнага ладу, бо, паводле Сапегі, толькі там „панствы і каралеўствы стаяць і ў цэласьці сваей захаваны бываюць, дзе ліхія помсту, а добрыя заплату адносяць“. Моцнага права ўласнае дзяржавы і непашаны яго дамагаюцца толькі тыя, для каторых „свая воля міла а розум ім непрыяцелем“.

У канцы, Сапега, паклікаючыся на прыклады із старадаўнае гісторыі, праводзіць думку, што навет найгоршае права ёсьць лепшым ад неабмяжованага панаваньня аднае асобы. З гэтага гледзішча Сапега апраўдвае ўзрастаўшае пашырэньне правоў шляхты коштам улады гаспадара.

Другі твор Сапегі—прамова на Сойме з прычыны выданьня Статуту,—хоць і паўтарае часткова думкі, выказаныя ў папярэдняй працы, аднак, з увагі на тое, што тутакі Сапега зварачаецца не да гаспадара, а да шляхты, ён зьмяшчае шмат новых паглядаў, больш да-

кладна характэрызуючых праўную псыхіку Сапегі, яго глыбокую эдукацыю, нязвычайную справядлівасьць і перадусім яго нацыянальны воблік.

Дзеля таго, што прамова гэтая зьяўляецца найпрыгажэйшым прыкладам беларускага красамоўства канца XVI ст., а такжа з увагі на яе будову і зьмест, падаем яе поўнасьцю.

„Абачывалі то ўсіх вякоў людзі мудрыя, што ў кожнай рэчыпаспалітай чалавеку пачціваму нічога ня маець быці дарожшага над вольнасьць, а нявольяй так ся маець гыдзіці, што ня толькі скарбамі, але і сьмерцю яе ад сябе адганяці павінен. А пра гэта людзі пачцівыя ня толькі маецнасьці, але і горлаў сваіх проціў кождому непрыяцелю выносіці не жалуюць, абы пад іх акрутнае панаваньне ня прыходзілі, а з вольнасьці сваей будучы злуплены, водлуг волі і мысьлі іх, яко нявольнікі, ня мусілі жыці.

„Але ўжо мала-б і на тым было, каб чалавек, з няволі ад пастароннага непрыяцеля быў волен, а дамовага непрыяцеля над сабою цяпеці мусіў-бы.

„Тагды тот мунштук або удзіла на пагамаваньне кождага зухвальца ёсьць вынайджена, абы ся, баючы права, ад кождага гвалту і збытку пагамаваў, а над слабшым і худшым ня паствіўся і уіскаці яго ня мог. Бо для таго правы пастаўлены, абы жаднаму і патужнаму на ўсё было вольна чыніці, а як паведзіў Цыцэро, іж естэсьмо нявольнікамі праў для таго, абы вольнасьці ўжываці маглі.

„А есьлі чалавеку пачціваму нічога нет мільшага над тое, калі ў айчыне сваей бясъпечна мешкаючы, не баіцца, абы яго хто на добрай славе змазаці, або на целе і на здароўі яго абразіці, або на ўласнай маецнасьці яго укрыўдзіці мог, тагды то нічому іншаму, адно праву, прычытаці маець, за каторым ад кождага ў пакою сядзіць і жаднага ўсільства абэлжаньня і укрыўджаньня на сабе не паносіць. Бо той цэль і skutак усіх праў ёсьць і маець быць на сьвеце, абы кожны *добраю славу сваю, здароўе і маемасьць* у цэласьці меў і на тым жаднага ўшчэрбку не цяпеў.

„І *то ёсьць наша вольнасьць*, каторай мы межы іншымі народы хрысьціянскімі хвалімся, *што пана, іж-бы водле волі сваей*, а не водле праў нашых панаваў, *над сабой ня маем* і як славы учцівае, так жывата і маецнасьці вольна ўжываем. Бо хто-бы колечы з тых трох рэчаў у чым нас укрыўдзіці і водле ўпаданьня свайго, а ня водле праў нашых, над намі паствіцца меў, тот бы ўжо ня панам нашым, але сказіцелем праў і вольнасьцяў нашых быў, а мы бы нявольнікамі яго быці мусілі.

„І слушна за праўду маем, за што Пану Богу дзякаваці, што пад панаваньнем каралёў іх міласьцяў і вялікіх князёў паноў нашых, тую ўладу і вольнасьць у руках сваіх маем, а правы самі сабе творачы, яко найбольш можам вольнасьці сваей ва ўсім пасьцерагаем; бо ня толькі сусед а спольны наш абываталь у айчыне, але і сам гаспадар, пан наш жаднае зьверхнасьці над

намі жываці ня можаць, адно толькі, столькі яму права дапушчаець.

„Пра то маючы таковы скарб у руках нашых, каторый жаднаю сумаю праплачаны быці ня можаць, прыстоіць кождому пачціваму чалавеку, абы а нём ведаў, а будучы добра ведамый, як сам сябе і папудліваьці свае гамаваў і водле права пісанага справаваўся і нікога ня крыўдзіў, так, есьлі бы ад каго быў укрыўджаны, абы ведаў, дзе абароны і лякарства ў крыўдзе сваей іскаці маець.

„Бо яко адзін сэнатар рымскі другога штрафаваў, што права айчыны свае ня ўмеў, так кожны абываталь годны ёсьць нага-нення, каторый вольнасьцю хваліцца і праў сваіх умеці і разумеці ня хочаць, каторым правам усю вольнасьць сваю абварава-ванай маець. *А есьлі катораму і народу ўстыд праў сваіх ня ўмеці, пагатовя нам, каторыя ня обчым якім языком, але сваім уласным правы сьпісаныя маем і кождага часу чаго нам патрэба ку адпору ўсякае крыўды ведаці можам.*

„А іж тая труднасьць ня мала заважыла, што ня кожны статут мог меці для труднага і доўгага перапісваньня, — тады і ў тым тэй патрэбе кождага абываталя фальгуючы і пажытку рэчы паспалітае служачы, важыўся гэтую працу на сябе падняці, а кошту і накладу свайго не жалуючы, у друк падаў і дарогу мацнейшую і снаднейшую кождому ку ведамасьці права паказаў. А гды то ўжо ў руках сваіх кожны, калі захочаць, мець можаць, прашу: *рачце-ж ваша міласць* тую працу ад мяне ўдзячна прыняці, а маючы вольнасьці свае правам добра абварава-ваныя, *таго пасьцерагаці*, абы вы да судоў і трыбуналаў ня толькі людзей добрых а тых праў нашых добра умеетных абіралі, але баячыся Пана Бога і цнатлівых, каторыя бы не для пажытку свайго ані ку шкодзе бліжняга, для лакомства свайго і для падаркаў, права выкручалі, але простым трыбам ідучы, сьвятой праўды і справядлівасьці пасьцерагалі, а тую вольнасьць, каторай цешымся, уцэласьці нам захавалі”.

Як бачым, за найвялікшае добро грамадзян дзяржавы Сапега ўважае вольнасьць. Бараніць адпаведна свае вольнасьці грамадзяне патрапяць толькі тады, калі сярод іх будзе пашырана веданьне права і адсюль сьведомасьць правоў і абавязкаў. А калі якому колечы народу—кажа Сапега—сорамна няведаць уласнага права, дык пагатовя ганебнай ёсьць рэччу няведаць свайго права грамадзянам Вялікага Князьства, каторыя маюць права пісанае ня ў чужой мове, а ў сваей уласнай. Апошнія словы Сапегі маюць для сучаснага дасьледчыка беларускае культуры і гісторыі нязвычайную вартасьць дзеля выяўленьня характару культуры Вялікага Князьства Літоўскага з гледзішча нацыянальнай яе прыналежнасьці,—тым болей, што словы гэтыя сказаны былі вуснамі найвялікшага прадстаўніка гэтае культуры. Як ведама, г. зв. „руская“ мова Літоўскіх Статутаў ёсьць мовай беларускай, Літоўскія Статуты былі пісаны пабеларуску. Гэткім парадкам Сапега лічыў *уласнай мовай*—і пры гэтым ня толькі сваей, але і ўсяго грамадзяства Вялікага Князьства,—мову Трэцяга Статуту, значыць—*беларускую*. А калі ўзяць пад увагу, што аб нацыянальнай прыналеж-

насьці гэтак высака культурнае адзінкі, як Сапега, перадусім дэцыдавала і дэцыдуе тая мова, ktorую ён сьведама, з пашанаю і любоўю называў уласнаю і правоў каторае гэтак старэнна бараніў,—дык трэба прыйсьці да вываду, што Сапега, паводле цяперашняе тэрмінолёгіі, залічаў сябе сам да беларускае нацыянальнасьці. З другога боку ведама, што Сапега—за прыкладам сваіх сучасьнікаў—назваў сябе «ліцьвіном», а народ свой, які гутарыў мовай беларускай, «літоўскім». Дык з гэтага сам сабой выплывае лёгічна бясспрэчны вывад, што назовы «ліцьвін», «літоўскі» былі нічым іншым, як гістарычнымі назовамі беларускага народу.

Упарадкаваньнем пісанага права і выданьнем Статуту Сапега здабыў для сябе шчырую ўдзячнасьць сучасьнікаў, каторыя не шкадавалі яму заслужоных пахвалаў, а тагачасныя пісьменьнікі называлі яго «айцом айчыны» і літоўскім Солёнам. У 1589 г. Сапега заняў найвышэйшае ў сваёй дзяржаве становішча канцлера, якое перад ім займаў Крыштоф Радзівіл.

Абгаварваючы справу ўпарадкаваньня Сапегаю пісаных законаў Вялікага Князьства, трэба ўспомніць яшчэ адзін факт, які меў месца перад выданьнем Статуту і знаходзіўся ў цеснай сувязі з арганізацыяй судоў у Вялікім Князьстве. Гэтым фактам было ўтварэньне Літоўскага Трыбуналу, які паўстаў у 1581 годзе (на 11 гадоў пазьней, чым у Кароне), дзякуючы ў вялікай меры стараньням Льва Сапегі, каторы хацеў бачыць судоўніцтва Вялікага Князьства незалежным ад Кароны. Трыбунал быў найвышэйшай апэляцыйнай інстанцыяй у справах цывільных і складаўся з дэпутатаў сьвецкіх, выбіраных праз соймкі, і духоўных, высланых капітуламі (выключна дзеля справаў касцельных). Сябры Трыбуналу выбіралі маршалка, які кіраваў працамі Трыбуналу. Трыбунал меў свае кнігі, у якія сьпіраша земскі пісар таго павету, дзе адбывалася сэсія, а пасья асобны трыбунальскі пісар упісваў усе акты ў мове беларускай («рускай»). Пачаткова Трыбунальскія Суды адбываліся ў чатырох местах: Вільні, Троках, Наваградку і Менску. Пазьней—ад 1588 году, за згодаю ўсіх станаў Вялікага Князьства, сэсіі Трыбуналу адбываліся толькі ў двух местах: Вільні (куды перайшлі справы, разгляданыя раней у Троках), і Менску або Наваградку (пачарзе). На сэсіі ў Вільні разглядаліся справы наступных ваяводзтваў: Віленскага, Троцкага, Полацкага і зямлі Жамойцкае. На разгляд справаў кожнага ваяводзтва прызначаліся тры тыдні, і толькі справы Полацкага ваяводзтва разглядаліся ў працягу двух тыдняў. У Менску або Наваградку трыбунальская сэсія пачыналася цераз 22 тыдні пасья Вялікадня, прычым справы кожнага ваяводзтва (менскага і наваградзкага) разглядаліся ў працягу трох тыдняў. Характэрна, што Літоўскі Трыбунал быў устаноўлены толькі для земляў этнаграфічнае Беларусі, бо зямля Жамойцкая (этнаграфічная Літва) мела свой асобны трыбунал у Росенях, аднак з яго не карысталася і ў 1588 годзе дабравольна паддала свае справы Літоўскаму Трыбуналу*). Гэткім парадкам зьнік асобны Трыбунал для Жамойцкае зямлі, каторая ад 1588 году пасылала сваіх трох дэпута-

*) Для земляў этнаграфічна ўкраінскіх быў устаноўлены асобны Трыбунал у Луцку.

таў у Трыбунал Літоўскі. У сувязі з паўстаньнем Літоўскага Трыбуналу, Сапега ў 1616 годзе выдаў працу «А спосабе абароны трыбунальскіх правоў».

Выданьне Трэцяга Статуту і ўвядзеньне Трыбуналу былі першымі вялікімі крокамі Сапегі ў галіне ўпарадкаваньня ўнутраных адносінаў Вялікага Князьства. Наступнай галіною ўнутранага жыцця Вялікага Князьства, у каторай выявілася ня менш кіпучая дзейнасьць Сапегі, была справа ўпарадкаваньня хаосу рэлігійных адносінаў, які паўстаў на Беларусі з хвілінаю ўвядзеньня царкоўнае вуніі 1595 году. На-жаль, у гэтай галіне інгерэнцыя Сапегі ня мела вялікіх рэзультатаў, бо было шмат іншых дзейнікаў, параліжаваўшых шляхотныя імкненьні Сапегі. У дадатку Вялікі Канцлер зрабіў сам тут памылку, дапамагаючы вуніі ў часе яе тварэньня, хоць кіраваўся самымі шляхотнымі, як з пункту гледжаньня агульна-людзкага, так і інтарэсаў беларускага народу, думкамі. Памылку гэту Сапега пазьней сам зразумеў, вельмі яе жалеў, аднак паправіць яе, ня глядзячы на сваё жаданьне, ня мог. Усё-ж справа ўдзелу Сапегі ў рэлігійным жыцці Вялікага Князьства мае для беларускае гісторыі вялізарнае значэньне, бо яна выясьняе ролю магутнае пастаці Сапегі ў ратаваньні сваёй айчыны ад тае агоніі, у якой яна апынулася ў выніку бязупынна трываўшае рэлігійнае вайны між дзьвюма часткамі аднаго і таго-ж народу.

Гэтая роля Сапегі ўвядоўніцца лепш на агульным фоне тагачасных рэлігійных адносінаў у Эўропе і Вялікім Князьстве Літоўскім, дзеля чаго і трэба ўдзяліць крыху месца дзеля намаляваньня гэтага фону.

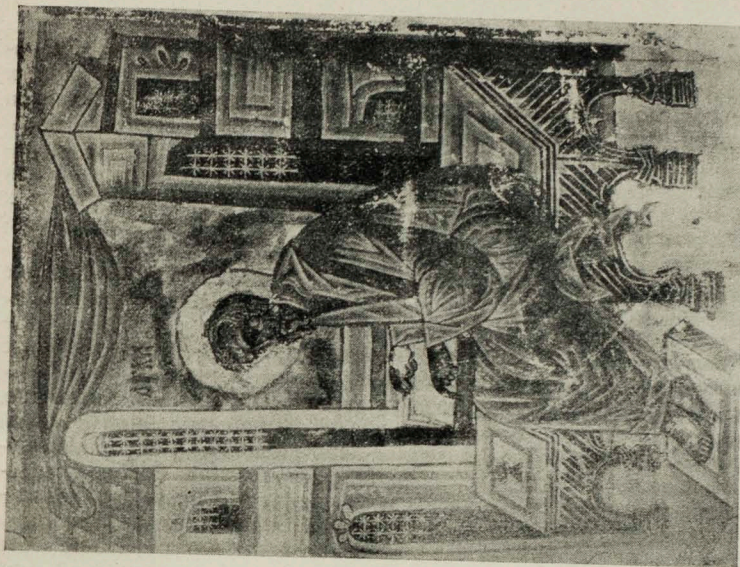
Што рэлігійная праблема ня толькі ў сярэднявеччы, але і ў новыя вякі адыгрывала вялікую ролю ў жыцці народаў Эўропы, а ў тым ліку і беларускага народу,—факт званы. Аднак, калі ў сярэднявеччы рэлігія займала домінуючае палажэньне ў параўнаньні з дзяржаўнымі інтарэсамі паасобных краін і народаў, дык у новыя вякі скончылася служэньне паасобных нацыяў інтарэсам рэлігіі, і амаль у-ва ўсей Эўропе пачалося імкненьне да падпарадкаваньня рэлігіі інтарэсам народным або дзяржаўным. Пачаліся запраўдныя войны з унівэрсальным каталіцкім касцёлам, ведзеныя ў імя пагарджаных дагэтуль нацыянальных ідэалаў.

Аднак, гэтыя войны не аслаблялі значэньня рэлігіі, як магутнага дзейніка духовае культуры. Дык зусім натуральна, што ў новыя вякі—эпоху крысталізацыі паасобных нацыянальнасьцяў у сьняняшнім разуменьні гэтага слова, нацыянальнасьцяў, каторыя стаўлялі сабе азначаныя мэты і да здзейсьненьня іх імкнуліся перадусім,—у палітычных павадыроў гэтых нацыянальнасьцяў выяўляецца імкненьне да выкарыстаньня рэлігіі дзеля нацыянальнага ўсьведамленьня і аб'яднаньня народаў. Амаль у кожнай дзяржаве, збудаванай на прынцыпе нацыянальнае адзінасьці, пачаліся спробы нацыяналізаваць касцёл. Часамі ролю нацыянальнага касцёлу адыгрывала новае веравызнаньне; часамі—тое-ж рымскае каталіцтва, ня глядзячы на свой унівэрсалізм. Апошняя мела месца, да прыкладу, у Польшчы. Даволі сягнуць да гісторыі Польшчы і прыпомніць сабе тое значэньне ў аформленьні нацыянальнага ўсьведамленьня польскага народу, якое згуляла рымскае каталіцтва, стаўшыся, пасья барацьбы з рэфармацыяй,

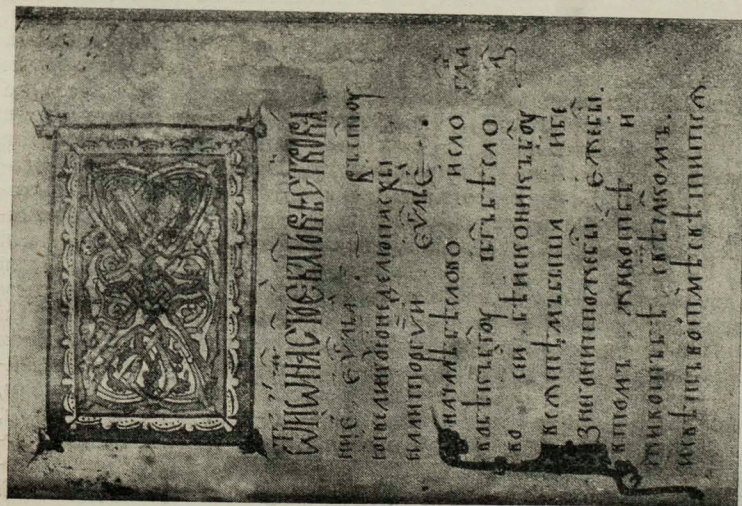
запраўднай польскай нацыянальнай рэлігіяй. Хопіць спыніцца над жыццём і дзейнасцю выдатнага польскага ксяндза-патрыёты Пятра Скаргі, каб зразумець, як гэты прадстаўнік польскага нацыянальнага касьцёлу цесна лучыў пытаньні нацыянальныя з інтарэсамі рэлігіі. Лучэньне гэтае ішло так далёка, што—паводле Скаргі—у межах даўнае Рэчыпаспалітае кожны паляк павінен быў быць каталіком і—наадварот. І хоць Скарга не абараніў Польшчы ад пазнейшых разьдзелаў, аднак ягоны ўплыў на выпрацоўку польскага нацыянальнага сьветапагляду быў колёсальны. А вядома, што рымска-каталіцкі касьцёл у Польшчы, як касьцёл нацыянальны, меў многа другіх прадстаўнікоў, каторыя, падобна Скарзе, хоць з меншым красамоўствам і слабейшай аргумэнтацыяй, будзілі ў польскім народзе пачуцьцё ўласнае годнасьці, патрыятызму, але побач з гэтым і рэлігійны фанатызм дый нетолеранцыю да інакш веруючых. Калі-ж яшчэ ўзяць пад увагу глыбокую рэлігійнасьць польскага народу, дык ясным станеца значэньне, якое мела выкарыстаньне ўплываў рымска-каталіцкае веры ў кірунку паглыбленьня польскіх нацыянальных ідэалаў.

Умовы рэлігійнага жыцця на Беларусі склаліся зусім інакш, чымся ў другіх народаў Эўропы, патрапіўшых стварыць свае нацыянальныя касьцёлы. На Беларусі адразу выступілі адна проці аднае дзьве магутныя рэлігійныя сілы—усходняя праваслаўная царква і заходні рымска-каталіцкі касьцёл. Найменшае іскры было даволі, каб паміж імі пачалося змаганьне не на жыцьцё, а на сьмерць. Аднак, палітычныя абставіны на Беларусі злажыліся гэтак, што гэнае іскры ня было аж да 1595 году. Да гэтага часу рэлігійнае жыцьцё беларускага народу аформілася перадусім у рэлігійнай толеранцыі, самай шырокай і шляхотнай, якая калі-коlechы была ведама цывілізаваным народам. Прыпомнім сабе, што ў тыя часы, калі на Захадзе адбываліся бартламеёўскія ночы і рэлігійныя войны, калі Пётр Скарга шырыў у суседняй краіне глыбокую нетолеранцыю і ненавісьць да інакш веруючых, на Беларусі шляхта і перадусім магнаты, бяз розьніцы рэлігійных перакананьняў, уласным коштам будавалі сьвятыні *розных вераў* і, уміраючы, адказывалі на іх карысьць маемасьці. Багаты каталік будаваў і абдорываў ня толькі касьцёлы, але і цэрквы, праваслаўны—ня толькі цэрквы, але і касьцёлы. Аб гэтым сьведчаць захаваныя ў множстве да сьняняшняга дня тэстамэнты з тых часоў. У духу гэтай рэлігійнай толеранцыі ўзгадаліся найвыдатнейшыя прадстаўнікі беларускага народу, у іх ліку—і Леў Сапегі. І толькі гэтай атмасфэрай рэлігійнае царпямасьці можна вытлумачыць тую нязвычайную ў разгляданую эпоху, ня маючую сабе роўнай, шляхотнасьць паглядаў на рэлігійныя праблемы Льва Сапегі. Як убачым ніжэй, думкі, выказаныя Львом Сапегай у рэлігійных пытаньнях, знайшлі сваё аформленьне і здабылі права на існаваньне пасяля нязлічоных людзкіх ахвяраў толькі ў XIX ст.

Аднак, трэба сьвярдзіць, што рэлігійная толеранцыя на Беларусі, побач з узгадаваньнем шляхотнасьці паглядаў у рэлігійных пытаньнях, мела і свой ад'емны бок: яна выклікала хаос у рэлігійных адносінах. Кожная рэлігійная навінка мела тутакі права на жыцьцё. Прыхільнікі кожнае рэлігіі закладалі ўласныя друкарні, выдавалі ня толькі неабходныя багаслоўскія кнігі, але і полемічныя творы. Гэта-

Ілюмінацыя з Эвангельля XVI ст.
з Мелішэва, каля Бярэся (у Белар.
Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

Страница з рукапіснага Эвангельля XIV ст.
з Жухавіч, Наваградзкага пав.
(у Бел. Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

кае зьявішча спрычынілася паволі да выявленення беларускай дзяржаўнай думкі, бо скіравала яе на шлях абстрактна-тэарэтычных разважанняў аб лепшасці догматаў паасобных рэлігіяў, а аддала ад найбольш істотных інтарэсаў беларускага народу. Ня было мовы аб тым, каб якая-коледы з існаваўшых на Беларусі рэлігіяў, а перадусім праваслаўе або каталіцтва, сталася запраўнай нацыянальнай царквой так, як гэта было на Захадзе і ў Польшчы, бо ніводная з іх не пачувалася да абавязку прыняць на сябе адказнасць за ўзгадванне народу ў нацыянальным духу.

Пры гэтых умовах рэлігійнага жыцця, панаваўшых на Захадзе і на Беларусі, абаснаванымі былі імкненні да стварэння нацыянальнага беларускага касцёлу. І вось найвыдатнейшыя прадстаўнікі народу шукалі спосабы стварэння гэтага касцёлу, маючы не ўвазе ягоны магутны ўплыў на нацыянальнае ўсведамленне народу. Мікалай Радзівіл Чорны, пашыраючы рэфармацыю ў Вялікім Княстве, рабіў гэта з тэй мэтай, каб зрабіць кальвінізм нацыянальнай рэлігіяй і адгарадзіцца гэтакім чынам і ад каталіцкае Польшчы, і ад праваслаўнае Масквы. Спробы яго, аднак, скончыліся няўдаю, бо ён, прымушаны сілай абставінаў апірацца ў сваёй дзейнасці на рэфарматарыю палякоў, спрычыніўся толькі да полёнізацыі беларускіх земляў: польскія рэфарматары, друкуючы сваю рэлігійную літэратуру, рабілі гэта ў польскай мове. Гэтакі-жа спробай заснавання нацыянальнага касцёлу на Беларусі была і рэлігійная вунія 1595 г. у вачох Льва Сапегі і іншых беларускіх мужоў, якія ёй дапамагалі. Нейкая агульная сінтэза існаваўшых на Беларусі рымска-каталіцкае і праваслаўнае веры, а ў далейшым—заходняе і ўсходняе культуры, была неабходнай дзеля таго, каб ня даць перамогі адной з іх і гэтым самым недапусціць да ўтраты Беларусі сваёй нацыянальнасці на карысць Масквы ці Польшчы. Дзеля гэтага ідэя вуніі знайшла спогад у Льва Сапегі, які, нядаўна змяніўшы кальвінізм на каталіцтва, аказаў ёй на Берасцейскім сынодзе 1595 г. сваё падтрыманне. Аднак, адзначаючыся можа лішне вялікім рэлігійным індыфэрэнтызмам, а хутчэй—будучы перадусім глыбокім толерантам, недапусчаўшым нават думкі аб пераследаванні аднаго рэлігіі другой, Леў Сапега не ўсведамляў сабе тых сродкаў, якімі вунія будзе пашырацца сярод народу, і тых сумных вынікаў, да якіх яна ў рэзультате давала. Гэта ясна бачыцца з яго пісьма да полацкага арцыбіскупа Язафата Кунцэвіча з 22. III. 1622 г. (тэкст яго падамо ніжэй), у якім Сапега, выказаўшы сваё ўжо нэгатыўнае адношэнне да вуніі, хоць і не выракаючыся факту дапамагання ёй, сцвярджае з горачай, што ён ніколі ня думаў, „каб вунія пашыралася гэтакім гвалтоўным і згубным для народу спосабамі“. Гэтая глыбокая горача Льва Сапегі для нас тым больш зразумелая, што, як ужо сказана, пачаткова углядаўся ён на вунію, як на беларускі нацыянальны касцёл, ускладаў на яе вялікія надзеі і аказаў ёй сваю дапамогу, кіруючыся ў гэтым не абстрактнымі рэлігійнымі мэтамі, не карысцю рымска-каталіцкага касцёлу, як Кольер Жыгімонт і езуіты, а тым больш не інтарэсамі Польшчы, як Пётр Скарга, польскія езуіты і наагул палякі, дапамагаўшыя вуніі, — а выключна толькі любоўю да ўласнага народу і краю, пазбаўленага такога важнага ўласнага крыніцы духовае культуры, якой

была нацыянальная рэлігія з гледзішча яе ўплываў на будову нацыянальнага сьветапагляду. Рэлігійная вунія 1595 г. не апраўдала ускладаных на яе Львом Сапегай надзеяў, бо, з аднаго боку, зьнішчыўшы рэлігійную толеранцыю, якая панавала на Беларусі, вунія ня сталася беларускім нацыянальным касцёлам, а з другога — вунія, дзякуючы ўзьнятай ёй унутранай рэлігійнай вайне ў лоне беларускага народу, давала яго да такога духовага заняпаду, што ён пачаў выбірацца з гэтага заняпаду — і то напоўсвядома — толькі ў пачатках XIX стагоддзя.

З трох найвыдатнейшых дзеячоў вуніі*) мы спынімся над мэтамі і дзейнасцю Язафата Кунцэвіча, бо між ім і Львом Сапегай паўстала колізія і змаганьне.

Язафат Кунцэвіч выступае на арэну рэлігійнага змаганьня за вунію ўжо ў 1600 г., калі, толькі-што высвячаны на ксяндза, ён бліснуў сваімі казаньнямі, прыдбаўшымі яму імя „душахвата“ ў праваслаўных. Вядучы нязвычайна суровае жыццё, спрыяўшае разьвіццю рэлігійнага фанатызму, Кунцэвіч ужо ў гэтым часе адзначаўся сваёй нетолеранцыяй у адносінах да праваслаўных. І калі нават у 1614 г. ён заняў становішча архімандрыты манастыра сьв. Тройцы ў Вільні, дык, хаця адміністрацыя манастыра, яшчэ беднага, але меўшага ўжо шмат манахаў, адбірала ў яго шмат часу і чыніла нямала клопатаў, Кунцэвіч ні на хвіліну ня спыняецца ў здзейсьненні сваё галоўнае мэты—наварачаваньня праваслаўных на вунію ў Вільні і паза Вільняй, часта з небяспекаю для ўласнага жыцця. Дзякуючы бязупыннай працы Кунцэвіча над пашырэннем вуніі, хутка пачалі выяўляцца плодкі яе. Ваявода полацкі кн. Міхал Друцкі-Сакалінскі і ваявода наваградзкі Тодар Скумін-Тышкевіч пакідаюць праваслаўе і пераходзяць на вунію. Яшчэ раней, дзякуючы Кунцэвічу, наварнуліся да вуніі Мялешкі і Трызны. Характэрна, што Тышкевіч — яшчэ за Рагозы—быў, пад уплывам Кн. Канстантына Астрожскага, праціўнікам вуніі і казаў: «як жа я маю вучыцца цэрамонію лацінскіх, калі палаціне ня ўмею?» Здабыццё шляхты для вуніі фактычна азначала і здабыццё сьвянства, каторае рэдка мела ўласнае перакананьне і пераважна ішло за панамі. З надыходам 1617 г. амаль уся Вільня была вуніяцкай. Такжа і на правінцыі было ня мала асяродкаў яе. У гэтым жа часе Кунцэвіч быў назначаны коад'ютарам арцыбіскупа полацкага з правам наступства. Насяленьне Беларусі прыняло даволі спакойна вестку аб номінацыі Кунцэвіча. Ня было тутакж яшчэ ані агітатараў, ані брацтваў (за выняткам Магілёва)—галоўных вогнішчаў бунту супраць вуніі. Насяленьне Полаччыны яшчэ ня было вуніяцкім, аднак спраціву вуніі спачатку не рабіла і даволі пакорна прыняло Кунцэвіча, а нават прыгатовіла яму ўрачыстае спатканьне ў самым Полацку, галоўнай—побач з Віцебскам і Мсьціслаўлем—сядзібе арцыбіскупаў. У гэтым прыняцці ня толькі люднасьць вясковая і мяшчане, а нават шляхта брала ўчасьце. Перад брамай места быў збудаваны алтар, пры якім Кунцэвіч адправіў малітвы і потым

*) Апрача Кунцэвіча вялікія заслугі для справы вуніі палажылі: Іпаці Пацей, даўшы ёй праўныя асновы, і Вэльямін Рутскі, стварыўшы ўнутраную арганізацыю новага касцёлу.

з урачыстай працэсіяй скіраваўся ў старадаўнюю полацкую катэдру сьв. Зофіі, каб там прыняць абяцаньне паслухманасьці ад прысутнага пры інтронізацыі духавенства. Аднак, гэты трыумфальны ўезд Кунцэвіча ў Полацк не адбыўся бяз пэўных дыссонансаў*), каторыя былі першай перасцьцярогай для новага ўладыкі перад яго пазьнейшымі гвалтамі і нетолеранцыяй—з боку люднасьці, агулам добра яго прыняўшае.

У хуткім часе новы арцыбіскуп распачаў аб'езд сваей дыяцэзіі. Навет у вялікіх местах не спатыкаўся з апорам. Даволі спакойна прыняў яго такжа Віцебск, хоць Кунцэвіч адразу адчуў, што ў гэтым месцы нямя прыязных да вуніі. Толькі Магілёў, у каторым было праваслаўнае брацтва, аказаў зацятты апор новаму арцыбіскупу. Духавенства і мяшчане ўзялі бунт, як толькі Кунцэвіч пад'ехаў да муроў места, і выступілі супраць яго, як непрыяцеля. Брамы места былі зачынены перад новым уладкай, а люднасьць, азброіўшыся, сабралася на баштах і ў акопах. Кунцэвіч адступіў, але аб бунце данёс Жыгімонту III, які даручыў справу дасьледаваньня і пакараньня вінаватых Льву Сапеге, ведамаму ўжо ў-ва ўсім Князьстве сваей справядлівасьцю. Сапега выдаў прысуд сьмерці на правадыроў бунту, але гэты прысуд ніколі ня быў споўнены. Магілёўскія цэрквы аднак былі аддадзены вуніі.

Гэты факт нязвычайна лёгкага здабыцця дыяцэзіі для вуніі тлумачыцца адно тым хаатычным станам, у якім знаходзілася праваслаўная царква ў Вялікім Князьстве. Гісторыкі рэлігійных адносінаў тае эпохі на Беларусі згодна сьцьвярджаюць, што ў разгляданую эпоху праваслаўная царква была ў стане поўнага ўнутранага заміраньня. Духоўнікі, бяз ніякае эдукацыі, часта няграмацныя, ня ведалі навет малітваў. Сярод іх панавала распуста, п'янства, убогасьць матэрыяльная і найдалей сягаючая несубордынацыя. Догматы рэлігіі ня толькі ня былі ведамы шырэйшаму агулу люднасьці, а ў першую чаргу шляхце, але—паза лічанымі выняткамі—і самому духавенству. Зьмест рэлігіі фактычна зводзіўся да выконваньня абрадаў і адмаўленьня малітваў без разуменьня іх сэнсу. З гэтых прычынаў вунія, хоць догматычна рэлігія адменная, але пакідаўшая абрадавы бок царквы пастараму, для шырэйшых масаў была фактычна тым-жа праваслаўем. І толькі дзякуючы гэтаму ўнутранаму хаосу вунія нязвычайна шпарка здабывала праваслаўныя асяродзьдзі. Але, калі праваслаўныя пачалі спробы арганізацыі царквы, калі ў гэтым кірунку пачалі працаваць што-раз больш чысьленыя брацтвы, гуртаваўшыя найбольш дзейныя адзінкі,—толькі тады праваслаўная царква адразу пачула сьмяротную небяспеку з боку вуніі і распачала рашучае змаганьне.

Гэтакім зваротным годам у жыцьці праваслаўнае царквы быў 1620 год, у якім ерузаліскі патрыярх Тэафан, пазнаёміўшыся па дарозе з Масквы з прычынамі заняпаду праваслаўя ў Вялікім Князьстве Літоўскім, учыніў радыкальныя крокі дзеля яго аздаравленьня.

*) Яшчэ ў часе малітваў перад брамай места адзін палачанін спытаўся ў Кунцэвіча: «Уладыка, ці моцна трымаешся нашае рускае веры?». Іншы ізноў крыкнуў: «Калі прыходзіш да нас з добрым намерам,—вітаємо цябе; калі-ж не,—тады няхайбы ты лепш ніколі не ўваходзіў у Полацк». Гэтыя воклікі паўтарыліся вастра, калі ў катэдру сьв. Зофіі разам з Кунцэвічам увайшлі і езуіты.

Перш за ўсё Тэафан устанавіў у кожнай дыяцэзіі супраць вуніацкага біскупа—праваслаўнага, вызначаючы на гэтыя становішчы найбольш здольныя адзінкі; другім яго крокам было ўвядзеньне дысцыпліны між духавенствам. Між іншым на арцыбіскупа полацкага ён вызначыў Мялеція Сматрыцкага, мужа вялікіх здольнасьцяў і ня менш вымоўнага за Кунцэвіча. Ад гэтага году праваслаўная царква арганізуецца нанова і распачынае вайну з вуніяй, што выяўляецца перш за ўсё на літэратурным груньце. Абедзьве рэлігіі ў вялікім ліку выпускаюць адозвы, полемічныя творы і г. далей, у якіх узаемна цяжка сябе зьневажаюць і адкрыта падбухторваюць народ да варожых выступленьняў супраць праціўніка.

Дзякуючы гэтай агітацыі, пачалі адпадаць ад вуніі гэтак лёгка здабытыя беларускія месцы. Віцебск, Магілёў, Ворша першыя вярнуліся да праваслаўя, а за іх прыкладам адбыліся апостазіі іншых местаў. Навет у Полацку, рэзыдэнцыі Кунцэвіча, быў узбураны настрой.

У часе, калі адбыліся гэтыя першыя страты для вуніі, Кунцэвіч быў на Сойме ў Варшаве. Па атрыманы вестак аб іх, ён хутка вярнуўся ў Полацк, каб ратаваць палажэньне. Полацк яму ўдалося супакоіць, але затое ў Віцебску падняўся адкрыты бунт. Падбураная агітатарамі Сматрыцкага люднасьць некалькі разоў грамадна зьбіралася перад ратушам і дамагалася адабраньня цэркваў ад вуніятаў і звароту іх праваслаўным. Скончылася тым, што цэрквы былі вернены праваслаўным, а непакорныя духоўнікі-вуніяты былі выгнаны з места. На вестку аб гэтым Кунцэвіч пасьпяхыў у Віцебск, а тым часам супраць яго паўсталі Магілёў, Ворша і другія месцы, а навет у Полацку, скуль ён быў выехаўшы, паўстаў ізноў вялікі фэрмэнт. Суровыя сродкі, тасаваныя Кунцэвічам да непакорных, як замыканьне і апячатваньне цэркваў, забарона прычашчаць і хаваць пакойнікаў і іншыя, не памагалі, а толькі больш узбуралі народ. Бачучы, як уцякаў грунт з-пад яго ног, Кунцэвіч паставіў зьварнуцца да Жыгімонта III, каб той выдаў унівэрсал да збунтаваных местаў і загадаў-бы ў ім толькі яго, Кунцэвіча, лічыць запраўдным полацкім арцыбіскупам, а Сматрыцкага абвясціць інтрузам. Жыгімонт III выдаў жаданы унівэрсал. Аднак, навет у Полацку гэтага унівэрсалу не ўдалося прачытаць публічна. Абураная праваслаўная люднасьць грамадой зьбіралася ў часе публікацыі перад ратушам, спыняла чытаньне і варожа крычэла па адрасу вуніі, Кунцэвіча і навет уладаў.

Публічны супакой быў усюды ў небясьпецы. У часе набажэнства здараліся ўзаемныя напады, якія канчаліся звычайна біцьцём царкоўных слуг і разграбленьнем царкоўных скарбаў, як прыкладам у Віцебску, калі там сам Кунцэвіч адпраўляў імшу.

Гэтакі стан рэлігійных адносінаў быў вельмі небяспечны для Вялікага Князьства, бо перадусім выклікаў згубныя ўнутраныя бунты, а падругое—поўнае зьдзічэньне нацыянальна-дзяржаўнае думкі, кіруючы яе на шляхі бязупыннае і бескарыснае дыскусіі і сварак на рэлігійныя тэмы. У далейшым ён паглыбляў падзел між беларускім народам і пхаў вуніятаў у рукі Польшчы, а праваслаўных — Масквы, скуль кожная частка чакала збаўленьня і дапамогі ў барацьбе.

Леў Сапега, як глыбокі патрыёт свае айчыны, ня мог спакойна пазіраць на гэты ход падзеяў. Ня ўпрыклад іншым, ён адзін стаяў на

становішчы адзінства і цэласці народу бяз розніцы рэлігійных перакананняў. Яго інтэрвэнцыя сталася неабходнай, а ў першую чаргу яна выявілася ў тым, што між Сапегай і Кунцэвічам паўстала вострая полеміка. Як высокі ўрадовец, Сапега стараўся поўнасьцю выкарыстаць сваё становішча, каб стрымаць згубную дзеяльнасьць Кунцэвіча. З свайго боку Кунцэвіч, маючы падтрыманьне Жыгімонта III, езуітаў і ўсяго польскага духавенства ды грамадзянства, выступаў востра проці Сапегі.

З усей перапіскі між імі на гэтым месцы падамо ў скарачаны знамянітае пісьмо Льва Сапегі да Кунцэвіча з 22 сакавіка 1621 г., якое вельмі добра характэрызуе становішча Сапегі ў рэлігійным пытаньні наагул, а адносна да вуніі асабліва. Тэкст пісьма гэтакі *).

Нярад удаюся з Вашай Міласьцю ў ліставаньне і спрэчку; аднак бачучы, як упорна трываеце Вы пры зданьню сваім і што ніякія заўвагі ня могуць Вас ад яго адвесьці, мімаволі чуюся прымушаным на беспадстаўнае пісьмо Ваше адказаці. Не прэчу, што я сам прыкладаў стараньня каля вуніі і пакінуць яе было-б справай неразумнай, аднак ніколі мне ня приходзіла ў думку, каб Ваша Міласць уздумала людзей да яе прыводзіць гэтакімі гвалтоўнымі спосабамі. Вы Вашымі неразважнымі гвалтамі падбурылі і, скажу, прымусілі народ Рускі да апору і зламання ўчыненае яго каралеўскай Міласці прсыягі. Трудна Вам прэчыць гэтаму, бо Вас пераконваюць пададзеныя ад іх найвышэйшым ураднікам польскім і літоўскім жалабы. Ці-ж Вам няведамы нараканьні неразважнага люду, каторыя даюцца чуць у тым, што яны прагнуць лепш быць у падданстве турэцкім, чымся цярэць гэтакі уціск веры і набажэнства свайго? Паводле Вашых слоў толькі некаторыя мнікі з эпархіі Барэцкага і Сматрыцкага спраціўляюцца вуніі. Аднак просьба, пададзеная гаспадару і каралю, не паходзе ад некалькіх манахаў, але ад усяго запарожскага войска, якое жадае, каб Барэцкага і Сматрыцкага ў іхніх эпархіях пацьвердзіць, а Вас з іншымі адсунуць. Бяда таму, хто ёсьць лёгкадумным; абставіны гэтыя зусім інакш прадстаўляюцца ў успомненых вышэй жалабах, і неразумна было-б згубным гвалтам ламаць гэтак пажаданую згоду, а гэтым самым і належную гаспадару паслухмянасьць. Вы надужыцьцём свае ўлады, кіруючыся хутчэй гультайствам і прыватнай ненавісьцю, чымся любоўю да бліжняга, супраць святай волі і навет забароне Рэчыпаспалітае, былі прычынай і паджогай тых небяспечных іскраў, каторыя ўсім нам пагражаюць пажарам ці то вельмі згубным, ці то ўсё травячым. Вы пішаце, што і палітыка мае зьверненую да іх увагу, а я дадам, што ня толькі палітыка, але і ўрад, бо з іхняе паслухмянасьці вялікшыя для краю вынікаюць карысьці, чымся з Ваше вуніі. Дзеля гэтага павінны Вы ўладу

*) Пісьмо гэтае было напісана ў беларускай мове. Пасьля было перакладзена на польскую і расейскую мовы. Аўтар пераклаў яго з польскага тэксту, зьмешчанага ў працы Чацкага. „O Litewskich i Ruskich prawach“, — на беларускую мову, карыстаючыся сучаснай беларускай транскрыпцыяй, але пакідаючы асаблівасьці стылю Сапегі. Ці арыгінал пісьма захаваўся да нашых часоў, гэтага аўтару, нажаль, устанавіць не ўдалося.

сваю і абавязкі духоўніка прытасоўваць да волі гаспадарскае і да намераў ураду, ведаючы, што ўлада Вашая абмежаная і што імкненьні Вашыя, праціўныя супакою і карысьці грамадзянства, справядліва могуць быць уважаны за абражэньне Маестату. Калі-б Вы адважыліся на штось падобнае ў Рыме або ў Вэнэцыі, напэўна-б Вас там навучылі, колькі трэба мець развагі на палажэньне або палітычныя намеры ўраду. Пішаце аб наварачаваньні на вунію адшчапенцаў і г. д.; запраўды, трэба падумаць аб іх наварачаваньні, дбаючы аб тым, каб была адна аўчарня і адзін пастыр; але ў гэтым трэба паступаць асьцярожна і разумна, кіруючыся абставінамі часу, асабліва ў нашай айчыне, дзе зусім ня служыць гэная сэнтэнцыя «прымушай іх уваходзіць». Трэба, каб гэтая нашая пільнасьць і жаданьне агульнага аб'яднаньня апіралася на аснову любові, водле слоў апостала Паўлы. Але бачу, што Вы аддаліліся ад навукі гэтага апостала, і таму ня дзіўна, што тыя, каторыя былі пад Вашай уладай, вышлі з належае Вам паслухмянасьці. Што датычыць небяспекі, пагражаючай Вашаму жыцьцю, дык можна сказаць: „кажды сам прычынай сваей бяды“. Трэба карыстацца з памысных абставінаў, але ня трэба паддавацца неразумнаму захапленьню, асабліва, калі ідзе аб веравызнаньне, бо тады правадзіры бываюць выстаўлены на нялічаныя небяспекі. — Я абязаны—пішаце—насьлядаваць біскупаў і г. д. Ёсьць рэччу пахвальнай насьлядаваць сьв. біскупаў, напр. Златавуснага; але насьлядаваць іх трэба такжа ў пабожнасьці, навучы, цярэць і даваньню добрых прыкладаў. Прачытайце жыцьцязьпісы ўсіх пабожных біскупаў, творы Златавуснага, а ня знойдзеце ў іх ані жалабаў, ані пратэстацыяў, працэсаў, спрэчак, позваў на суд аб перасьледаваньне, аб скідаваньне з урадаў з асабістых карысьцяў, аб пазбаўленьні жыцьця пабожных духоўных; знойдзеце там толькі тое, што павялічывае славу Божую, асьвету і будову душаў людзкіх і ўласкавёньне Эўдоксіі, гнеўнай на слуг царквы. Вернемся-ж цяпер да ўчынкаў Ваше Міласці: у Вас поўныя земскія суды, поўныя магістраты, поўныя трыбуналы, поўныя ратушы, поўныя біскупскія канцэлярыі позваў, працэсаў, пратэстацыяў, чым ня толькі вуніі ўзмоцніць немагчыма, але і апошняя ў грамадзянстве сувязь любові разьбіваецца. «Але, калі — пішаце — неправерныя на мяне адважна наступаюць, дык я мімаволі прымушаны бараніцца». Запраўды-ж ня гэтак вучыў нас Хрыстос: ён, ведзены на сьмерць, маліўся за сваіх ворагаў,—гэтак і Вашай Міласці трэба паступаць. Яшчэ пішаце: „на соймах падносяцца галасы, шкадлівыя ня толькі для вуніі, але і для ўсяго рымскага духавенства“. Хто-ж гэтаму вінен? Адна вунія прычынай гэтых усіх няшчасьцяў! Калі гвалціце людзкія сумленьні, калі замыкаеце царквы, каб людзі без абедні, без абрадаў хрысьціянскіх, без таенстваў гінулі, як няверныя, калі самавольна надужываеце любові і павагі да гаспадара, дык тады абходзіцеся бяз нас, але калі з прычыны ўціскаў паўстаеце у народзе непакой, каторы трэба ўціхамірыць,—тады намі добра дзьверы запхнуць. Таму і праціўная старана думае, што мы з Вамі паразумеліся,

каб супольне гвалціць людзкія сумленні і нарушаць агульны супакой, — чаго ніколі ня было! Сыцеражыце вуніі для сябе і выконвайце спакойна свае абавязкі, не наражаючы нас на агульную ненавісьць, сябе-ж самога на небяспеку і гэтакі вялікі перад усім народам упадак. „На няпрымаючых вуніі — пішаце — выдаць загад і выгнаць іх з дзяржавы“. Барані Божа! Няхай ня дзеецца ў айчыне нашай гэтакае страшэннае бяспраўе! Даўно ў гэтых гаспадарствах уведзена святая рымска-каталіцкая вера і пакуль ня мела наслядаўнічкі набажэнства свайго і паслухмянасці для сьв. Айца, датуль славілася любоўю да супакою і магутнасцю ўнутры і вонках краю. Цяпер жа, прыняўшы ў *грамадзкасць* сваю некую калатлівую і неспакойную таварышку, церпіць з гэтае прычыны на кожным Сойме, на кожным народным сабраньні, на кожным павятовым сойміку шмат якія сваркі і зьнявагі. Здавалася-б, лепш і карысьней для грамадзянства было-б парваць зусім з гэтакай калатлівай таварышкай, бо мы ніколі ў айчыне нашай ня мелі гэтакіх сварак, якія нам прынесла гэтая рознакалёрная вунія. Хрыстос не пачатаваў і не замыкаў цэркваў. „Маюць яны (вунііты) — кажаце — адпаведных ксяндзоў“, дай Божа, каб іх было досыць, але гэтага мала, што Вы самі іх хваліце: уласная хвала заўсёды ёсьць падазронай. Трэба, каб інаверцы бачылі добрыя ўчынкі іхніх і ішлі за імі па сьцежках іхніх. Аднак, я чуў, якіх Вы папоў пасьвячаеце, г. ё. такіх, ад каторых царкве больш упадку, чымся збудаваць здарыцца можа.

Агульна Вам закідаюць, што ў Вас няма адпаведных папоў, а хутчэй поўна сьляпых. Гэтак папы Вашыя цягнуць за сабой народ на згубу. „Адаваць — пішаце — цэрквы на пасьмешышча і зьдзекі“, — але пачатаваць і замыкаць цэрквы і зьдзекавацца над кім-колечы — гэта знача ламаць брацкую аднамыснасьць і ўзаемную згоду. *Па гэтым усім*, няхай мне Ваша Міласць пакажа, каго Вы прыдбалі, каго зьядналі гэтай сваёй сьрогасьцю, суровасьцю, гэтым пачатаваньнем і замыканьнем цэркваў? І запраўды пакажацца, што Вы страцілі навет і тых, каторыя ў Полацку ў Вас былі ў паслухмянасці; з авечак зрабілі казлоў; сьцягнулі небяспеку на край, а можа і згубу на ўсіх нас каталікоў. Заместа вясельля прынесла нам Ваша гэтак хвалёная вунія клопаты, несупакойнасць, нязгоду і так нам зрабілася горкай, што мы прагнулі-б лепш быць без яе, чымся з прычыны яе цяпець непакоі, горыч і дакуку. Вось плады Ваше вуніі. Знамянітай запраўды ёсьць яна прычынай сварак і нязгоднасці паміж людзьмі і ў краі. Бо калі-б, чаго сыцеражы Божа, айчына наша ўзбурылася (да чаго Вы гэтакую дагодную дарогу сваёй суровасьцю паказываеце), ня ведаю, што-б тады з Вашай вуніяй было...

А па гэтым усім гаспадар загадвае цэрквы іхнія распячатаваць і адчыніць, аб чым я Вашай Міласці пішу. А калі Вы па гэтым маім напамінаньні не адпячатаеце і не адчыніце цэркваў, дык я сам загадаю іх распячатаць і праваслаўным аддаць, каб яны паводле свайго набажэнства ў цэрквах свае абрады

маглі-б справаваць. Жыдам і Татарам не забараняецца ў гаспадарствах каралеўскіх мець свае сынагогі і мячэці, а Вы хрысьціянскія пачатаеце цэрквы! З гэтага поваду разыходзіцца ўжо ўсюды пагалоска, што яны прагнуць быць лепш у няверных Туркаў у падданстве, чымся цяпець гэтакі ўціск свайго сумленьня.

Што датычыць Палачанаў і іншых супраць Вас бунтаўнікоў, дык гэта магчыма, што яны гэтакімі ёсьць. Але Вы самі іх да бунту падбурылі. Былі яны Вам у-ва ўсім паслушныя, царкву Вашу не пакідалі, але Вы самі іх ад сябе адкінулі. І дзеля гэтага ня хочам больш, каб Ваша толькі для нас згубная вунія да канца нас зьнішчыла. — Гэта мае аб'ясненьні, каторыя даю на Ваше пісьмо. Жадаю сабе на ірышласьць быць вольным ад спораў з Вамі. Прашу толькі Найвышэйшага аб усялякую для Вас памыснасьць і адначасна аб духа лагоднасці і любові да бліжняга, застаючыся з паважаньнем *Леў Сапега*.

З гэтага пісьма выяўляюцца пагляды Сапегі на рэлігійную праблему наагул і вунію 1595 г. ў асаблівасьці. Выказаны яны гэтак ясна, што асобных камэнтараў не патрабуюць. Трэба толькі сьвярдзіць, што паглядамі на рэлігійнае пытаньне Сапега апярэдзіў сваю эпоху на соткі гадоў і зьяўляецца прыкладам справядлівасьці і праўднае толеранцыі. З гэтага гледзішча ён ня мае роўных сабе сярод сучасьнікаў. Дзеля ілюстрацыі тагачасных паглядаў — і пры гэтым паглядаў найвыдатнейшых людзей — на рэлігійнае пытаньне падамо пісьмо папы Урбана VIII да Жыгімонта III, пісанае з прычыны забойства Кунцэвіча. Пісьмо гэтае, як антытэза паглядам Сапегі, вельмі характэрнае.

„Устань, устань, — пісаў папа Урбан, — слаўны сваімі перамогамі над туркамі, і з ненавісьцю, якую да цябе жываць няверныя, вазьміся за аружжа дый, калі збаўленьне людэў гэтага вымагае, нішч агнём і мячом заразу схізмы. Хай сьвятая вунія падняе галаву. Чулі мы аб існаваньні схізматэцкіх брацтваў. Хай-жа твая каралеўская павага, каторая павінна быць абаронай веры, зломіць іхнюю апорнасць. Хвальшывых біскупаў рускіх, каторыя сеюць забурэньні, пакарай сурова паводле заслугаў. Апякуйся вунііцкімі біскупамі, аблягчы ім доступ да двара і сойму і зраўняй іх з біскупамі лацінскімі“.

Успомнім яшчэ, што ў Польшчы, навет пад канец XVIII стагодзьдзя, выдаваліся канстытуцыі, забараняўшыя некаталіком хаваць нябожчыкаў удзень і вязьці іх па галоўных вуліцах.

Але ня толькі справа вуніі і праваслаўнае царквы захапляла ўвагу Сапегі. Цікавіў яго і каталіцкі касьцёл на Беларусі, вызнаўцаў каторага ён хацеў абараніць ад полёнізацыі, якая пашыралася што-раз мацней у яго асяродзьдзі. За часоў Сапегі беларуская каталіцкая люднасьць ня была польскай і крэпка трымалася сваёй нацыянальнасьці, даючы адпор варожым імкненьням да яе зьнішчэньня. Гэта ясна бачыцца з наступнага факту, у якім Сапега прыймаў значны ўдзел.

У 1590 годзе памёр кракаўскі біскуп. На яго катэдру кароль хацеў назначыць віленскага біскупа кардынала Юрыя Радзівілла.

Леў Сапега, даведаўшыся аб гэтым, напісаў да Радзівілла наступны ліст:

„Маю ведамасьць, што, па сьмерці Кракаўскага біскупа, вакансію гэту аддаюць Яго Міласьці Кардыналу, біскупу Віленскаму. Я рад служу Яго Міласьці і ніякай рэчы ня бачу, якой-бы паводле думак Кс. Кардынала яму не жадаў.

Але баюся, каб якая з гэтага поваду мутацыя да нас ня ўнеслася і каб не казалі напотым: «а вось літвін быў біскупам кракаўскім, няхай»жа будзе цяпер паляк віленскім». Але каб з гэтага факту ня было ўшчэрбку народу нашаму напотым, дык тады няхай Яго Міласьць катэдры не даходзіць“.

Радзівілл згодзіўся прыняць кракаўскую катэдру, але, як і прадбачыў Сапега, кароль зараз-жа вызначыў віленскім біскупам паляка—Мацееўскага. З гэтага поваду канцлер напісаў Крыштофу Радзівілу ўспомненнае вышэй пісьмо наступнага зьместу:

„Ані права, ані рацыі нашыя ня могуць вымагаць на каралю, каб зьмяніў свае адносіны на карысьць нашага народу, асабліва каб не вызначаў віленскім біскупам паляка. Я з асобы маёй даховываю веру Айчыне маёй і ня толькі пячатаваць ня буду таго, што будзе супраць правоў нашых, але і проціставіцца супраць гэтага з вамі разам буду, каб ня толькі да гэтакіх дыгнітарскіх урадаў, але і да меншых бэнэфіцыяў і навет да дзяржаваў і лясніцтваў народу нашага ніхто не папераджаў“.

І запраўды Леў Сапега ў дадзеным прыпадку проціставіўся разам з народам і пры гэтым з пазытыўным рэзультатам. Біскупа Мацееўскага, паляка, жыхарства Вільні ня прыняла, дзеля чаго віленская біскупская катэдра засталася неабсаджанай да 1600 году.

Гэта былі найважнейшыя праявы дзейнасьці Сапегі ў галіне ўпарадкаваньня ўнутраных адносін у Вялікім Князьстве. З няменшай энэргіяй бараніў Сапега інтарэсаў сваёй бацькаўшчыны і вонках, а ў першую чаргу перад Каронаю, якая, асабліва пасля вуніі 1569 году, імкнулася да гэгемоніі і поўнае інкорпарацыі Вялікага Князьства. Вышэй было ўспомнена аб нэгатыўным становішчы Сапегі адносна да Люблінскае вуніі. Толькі адна акалічнасьць у вачох Сапегі апраўдавала яе часткова: гэта—неабходнасьць супольнае, у інтарэсах абодвух народаў ляжаўшае, абароны звонку. Гэтую думку Сапега выказаў у лісьце да Крыштофа Радзівілла з 29. I. 1590.

„Ня мае французская зямля гэтакіх ворагаў каля сябе, як Літва і Польшча; дзеля чаго самі паміж сабой б'юцца і ніхто іх не разводзіць. Але нас разьвялі-б хутка: з аднэй стараны турчын, з другой татарын, а з трэцяй масквіцін, а падобна-б і немцы ня спалі“.

Гэтак толькі апраўдаваў Сапега вунію 1569 г. Паза гэтым ідуць ужо тыя асаблівасьці абодвух народаў, каторыя ўсыяж падкрэсьліваў Сапега і каторыя ўпавяжнелі яго казаць: „Мы і палякі, хоць і брацтва, але зусім адменных звычаяў“*). Абарона гэтых звычаяў у першую чаргу перад Каронай і зьяўляецца вонкавай дзейнасьцю Сапегі. Юрыдычна гэтыя „асаблівыя звычаі“ трэба разумець, як тую

частку дзяржаўнае самастойнасьці, каторая асталася Вялікаму Князьству пасля вуніі 1569 г. І запраўды Вялікі Канцлер бараніў гэтае самастойнасьці з задзіўляючай энэргіяй і субтэльнасьцю. Прыкладам можа служыць наступны факт. Льву Сапезе палякі рабілі закіды, што ён забараняе прыймаць недагодныя дзеля яго ўрадаў пратэстацыі. Сапега адказаў, што гэта няпраўда, што пратэстацыі яго ўрадам прыймаюцца, і толькі пратэстацыя шляхціца Гарабурды супраць справаў польскіх, парушаных на Сойме, прынята і ўпісана ня была, што Канцлер апісвае гэтак:

„досыць яму Гарабурдзе пратэставацца ў сваіх справах, а ня супраць усяго Сойму, бо што каму з нас да спраў польскіх, як і мы ня хочам, каб яны аб нашых ведалі“.

Запраўды, з пункту гледжаньня дзяржаўных інтарэсаў Вялікага Князьства і правоў беларускага шляхціца прыняцьце гэткае пратэстацыі было немагчымым, бо яна зацірала-б існаваўшую юрыдычную розніцу паміж Вялікім Князьствам і Каронай, нішчыла-бы гэныя „асаблівыя звычаі“ бацькаўшчыны Сапегі дый была-бы крокам да зьліцця ў адно цэлае дзьвюх палітычна розных частак аднае дзяржавы.

Сапега ўважаў за патрэбнае перадусім бараніць тэрыторыяльную цэласць Вялікага Князьства, разумеючы гэта ў самым шырокім сэнсе. Леў Сапега пашыраў правы сваё бацькаўшчыны на ўсе тыя тэрыторыі, якія каліколены належалі да гістарычнае Літвы. Па меры адбіраньня беларускіх этнаграфічных тэрыторыяў ад дзяржаў, якія захапілі іх, Леў Сапега дамагаўся бязумоўнага далучэньня іх да Літвы, нугуючы рашуча ўсе правы да іх Кароны.

Гэтак было з Інфлянцкай зямлёй, якая, дзякуючы хвілёваму паводжанню, была адабрана ад швэдаў і адразу інкорпавана да Рэчыпаспалітай Абодвух Народаў. Леў Сапега пісаў па гэтаму поваду Крыштофу Радзівілу ў лісьце з 12. III. 1585 году:

„Выдзёрта няпраўна, сілай, невядома як Інфлянцкую зямлю нашаму народу, да якой паляк грошам не прылажыўся праз колькінаццаць гадоў, і толькі, калі па вялікіх ахвярах нашых прыйшло да канца вайны, тады пан паляк пачаў адбіраць ад нас тыя замкі, што мы за нашы Лукі, Завалачча і іншыя дабылі. А мы *toto nocte laboravimus et nihil cepimus*, аддаўшы на гэта ня толькі ўсе скарбы нашыя, але навет дзеля гэтае зямлі Інфлянцкае, баронячы яе, згубілі нашу зямлю. Палякі-ж ня толькі забралі бяспраўна інфлянцкія замкі, але навет і тыя, што народ наш трымаў, як Рыга, Кесь. Гэта страцілі мы дзеля таго, што самі з сабой не прававаліся. Ад шчырага сэрца напісаў гэта“.

Тое самае было і з землямі, адабранымі ад Масквы падчас вайны 1610—1613 г., як напр. Смаленскай. Сапега 25 сьнежня 1611 г. пісаў да таго-ж Крыштофа Радзівілла:

„А паны палякі канстытуцыю напісалі народу нашаму шкадлівую і, гэты фундамент канстытуцыі залажыўшы, назвалі яго дыплёмам, прывілей сабе напісалі на Смаленск і на іншыя правінцыі і замкі, што ім даруе кароль усё, што ад Масквы будзе здабыта. Я быў змушаны ўчыніць пратэстацыю супраць гэтае канстытуцыі і супраць гэнага дыплёму, каторую пратэ-

*) Пісьмо да Крыштофа Радзівілла з дн. 5. VI. 1588 г. і інш.

стацыю, хоць у канцэлярыях каронных прыняць не хацелі, а навет палякі забаранілі прыймаць яе гораду, аднак горад прыняў“.

А яшчэ раней, адразу па здабыцці Смаленска, менавіта 30-га чэрвеня 1611 г., з Смаленска Леў Сапега, разгадаўшы імкненні палякоў далучыць Смаленскую зямлю ўпалове да Кароны, пісаў да Крыштофа Радзівілла, называючы двор «злым торгам», і хацеў навет „асесці на ральбі, перапрасіць плуг, бо яго ўжо ніхто ня склоніць на дворскую полеўку, якую ён ведае добра“.

Тут трэба зацеміць, што Леў Сапега ня толькі бараніў правы свае айчыны да адабраных чужымі дзяржавамі тэрыторыяў, але ўсцяж дараджываў, як адабраць іх, і ведаючы, што найлепшым спосабам да гэтага ёсць „жаўнер літоўскі“, радзіў у цэлым радзе лістоў да Крыштофа Радзівілла, як напрыклад у лісьце з 13 ліпня 1611 г. у часе вайны за Інфлянты, каб:

„жаўнер наш не аддыхаў, а замачкі ў Інфлянтах займаў і каб перад прыходам кароннага жаўнера займаў іх якнай-больш, бо тады паны палякі ня змогуць нам сказаць, што мы Інфлянты страцілі, калі нямаюць іх часьць *ізноў* рэкупэруемо“.

А ў адным з папярэдніх лістоў да таго-ж Радзівілла з 22-га сакавіка 1594 г. чытаем:

«Гэтман Каронны збірае выбранцаў і мае вока на татарай, каторыя гвалтам хочуць праз Польшчу да Нёмна. Добра-б было, каб і ад нас палякі помач якую мелі, бо трэба-ж братоў ратаваць, тым больш, што і аб нашу ўласную скуру тут ідзе. Бо сыцеражы Бог няшчасьця на іх, ці-ж нам тады ад палякоў не дастанецца! А калі палякі абойдучца бяз нашай помачы, тады гэты одыюм узаемнай непрыязні і ненавісьці, каторы паміж намі а палякамі цяпер кіпіць, яшчэ больш узрасьце і пры нас будзе *culpa*. Трэба ім памагчы і жаўнерам нашым, а калі-б гэта не магло быць, тады хоць татарамі“.

Гэты ліст вельмі характэрны яшчэ і дзеля таго, што ён выраза на сьвярджае стан антаганізмаў, існаваўшы тады між Каронаю і Вялікім Князьствам, а з другога боку ён сьведчыць аб надзвычайнай шляхотнасьці Сапегі, каторы не хацеў, каб яго народ даў поवाद да паглыбленьня гэтае ненавісьці.

Аднак, ня толькі на дыплёматычным, але і на ваенным полі Сапега бараніў цэласьці Вялікага Князьства. Калі ў 1620-ых гадох уварваліся швэды—пад камандай Густава-Адольфа і не без дапамогі Масквы—у межы Вялікага Князьства, Сапега *ізноў*, ня глядзячы на свой 63-гадовы век, станавіцца на абарону краю і адзначаецца ў ваенных дзеяньнях. Пры гэтым ён не ашчаджае сваей фартуны і паносіць вялікія выдаткі на абарону, за што гаспадарства было яму асабліва ўдзячнае. У гэту цяжкую для Вялікага Князьства пару, калі—апрача вайны—шырылася яшчэ і маравае паветра, Сапега абняў галоўнае камандаваньне ваеннымі сіламі, як Вялікі Гэтман Літоўскі.

Пасьля вайны Сапега, будучы віленскім ваяводам, спакойна дажываў свой век, працуючы над упарадкаваньнем Мэтрыкі Вялікага Князьства Літоўскага, інакш кажучы—архіву спраў Дзяржаўнае Кан-

цэлярыі Вялікага Князьства Літоўскага, які знаходзіўся пад асабістым даглядам і кіраўніцтвам Вялікага Канцлера Літоўскага. Архіў гэты зьмяшчае арыгінальныя дакумэнты ад XIII стагодзьдзя і копіі дакумэнтаў, выданых з Дзяржаўнае Канцэлярыі, ды мае надзвычайна вялікую цэннасьць дзеля беларускае гісторыі*).

Яшчэ ў 1594 г., у Вільні, канцлер Леў Сапега апрацаваў рээстр дакумэнтаў Літоўскай Мэтрыкі, а пад канец жыцьця ён упарадкаваў гэты архіў, перапісаўшы кнігі нанова.

Акты Мэтрыкі былі пісаны ў беларускай мове, а дзеля таго, што яны абыймаюць стагодзьдзі, можна на аснове іх прасачыць абраз разьвіцьця беларускае мовы.

Незадоўга да сваей сьмерці Сапега атрымаў годнасьць Маршалка Вялікага Князьства і ў гэтай годнасьці, як прадстаўнік дзяржавы, спатыкаў у 1633 годзе новага караля ўладзіслава IV. Сапега меў тады 76 гадоў. Праз два тыдні пасьля гэтае сустрэчы ён памер і быў пахаваны ў Вільні ў касьцелі сьв. Міхала, ім жа ўфундаваным. Перад сьмерццёй Сапега багата абдараваў уфундаваньня ім цэрквы і касьцёлы. Цела яго, аднак, доўга не магло знайсці супакою. Над ім надругаліся два разы маскоўцы, асабліва ў 1655 годзе, выкідаючы труну на вуліцу.

У асобе Льва Сапегі Вялікае Князьства страціла апошняга абаронцу сваіх правоў, а беларускі народ — абаронцу свае культуры, мовы і нацыянальнасьці. Пасьля сьмерці Сапегі аканчальны заняпад палітычнага і культурнага жыцьця Беларусі збліжаўся шыбымі крокамі, і ўжо ў 1697 г. зьявілася соймавая пастанова, касаваўшая правы беларускае мовы, як мовы ўрадовае, і загадаваўшая земскаму пісару ўсе акты пісаць папольску. Не падлягае сумніву, што факт гэты стаўся-бы значна раней, калі-б ня было Сапегі.

Дзеяльнасьць Сапегі не ўратавала Вялікага Князьства і беларускае культуры ад пазьнейшага заняпаду. Тлумачыцца гэта тымі вялікімі супярэчнасьцямі ўнутранага жыцьця Вялікага Князьства, каторых навет Сапезе, паміма задзіўляючых высілкаў з яго боку, не ўдалося зьнішчыць. І ўсё-ж такі эпоха Сапегі астанеца назаўсёды ў гісторыі беларускага народу і яго культуры залатой парой, а магутная постаць Вялікага Канцлера будзе ўсцяж яскравым доказам вялікіх творчых сілаў, укрытых у беларускім народзе. І, хаця мінула ўжо 300 гадоў ад дня яго сьмерці, Леў Сапега застаецца назаўсёды для ўдзячных патомкаў узорам мудрага палітыка і дыплёматы ды гарачага патрыёты, прыкладам запраўднае справядлівасьці, неэфальшаванае толеранцыі і высокае эдукаванасьці.

ГАЛОЎНЫЯ КРЫНІЦЫ: *Scriptores rerum polonicarum*. Tomus VIII: *Archivum Domu Radziwillów*. Kraków, 1885 г. Ластоўскі В.: „Гісторыя Беларускае (Крыўскае) Кнігі“, Коўна 1926 г. Т. Czacki: „O Litewskich i Polskich Prawach“. Warszawa, 1800—1801.

*) Гэты скарб сьняня раскіданы па ўсёй Расеі і Польшчы. Часткі Мэтрыкі знаходзяцца ў Ленінградзе, Маскве. Варшаве (найстарэйшыя акты ад 1386 да 1551 году). Агулам Літоўская Мэтрыка абыймала акты Вялікага Князьства да 1794 году і мела 556 томаў, у якіх у хронолёгічным парадку адзначаны ўсе важнейшыя здарэньні дзяржаўнага жыцьця.

а. Ул. Талочка.

Беларусь у рэляцыі а. Пётры Камінскага З. С. Б. В.

аўдытара грэка-каталіцкае мітраполіі ў 1585 г.

За колькі год да сусветнае вайны — на падстрэшы гр.-кат. плебаніі ў Кабылавалоках ля Трэмбоўлі — сярод старых друкаў і рукапісаў быў знойдзены рукапіс з канца XVII ці пачатку XVIII ст., пісаны на 53 старонках папольску дробным пісьмом. Гэта не арыгінал, а копія, і мае гэтакі заглавак: *Manuscripta W. Ojca Kamińskiego pisane do pewnego Uniaty Litewskiego przeciwko Uniatom, ale nie dokonczono.* — Ясна, што гэты заглавак дадзены перапішчыкам. Цяжка дагадацца, чаму ён называе недакончаным пісьмо, замкнёнае на канцы тыповым *vale*. Рукапіс гэты быў прыгатаваны да друку ўжо перад вайной, але надрукаваны толькі некалькі гадоў назад пад запрапанаваным выдаўцу с. п. ўладыкай д-рам Язэпам Боцянам заглаўкам: *W obronie Unji Pociowej*, які аднак здаецца ня зусім адпаведным з увагі на змест пісьма. Ды ня ў гэтым справа.

Перш, чым падаць рэляцыю а. Камінскага датычна Беларусі, гожа колькі слоў сказаць аб асобе аўтара. Пётр Камінскі вучыўся ў Кракаўскай акадэміі, дзе ў г.-зв. *album* пад 1666 годам запісаны, як бакалар вызволеных штук і філэзофіі. У хуткім часе ўступае да Базыльянаў і атрымлівае імя Пэтронія. Як манах, займае важныя і адказныя становішчы генаральнага вікарыя і мітрапалітальнага аўдытара, адбывае пасольства да караля і да біскупаў, прымае ўчасьце ў царкоўным саборы ў Любліне, займае становішча ігумена і г. д. Эдукаваны, інтэлігентны, ён шмат ведае, шмат бачыў; мае красамоўчы пал, нязвычайны гумор, — але гэта робіць яго адно толькі цікаўным. Для нас асоба а. Камінскага цэнная дзеля нечага іншага: ён быў адначасна і шчырым спагаднікам гр.-кат. царквы, і гарачым абаронцам «народу рускага» ў шырокім разуменьні гэтага слова, значыць — абыймаючы і беларусаў.

У далейшым будзем карыстацца цытатамі з працы с. п. Васіля Шчурата «В обороні Потіевої Унії» (Львів 1929), дзе пісьмо а. Камінскага надрукована даслоўна і ў цэласьці.

У ўступе свайго пісьма — мэмор'ялу а. Камінскі — з увагі на яўнае імкненьне ў б. Рэчыпаспалітай да таго, каб лацінныкі мелі права на ўчасьце ў выбарах навет грэцкага (праваслаўнага) біскупа, — высту-

пае супраць гэтае навіны, пры чым кляймоць жаданьне дужэйшых запанаваць над слабейшымі і адзначае, што „Ruś wybiera sobie Ruśina“ (стр. 5), як зрэштай і лацінныкі-ж выбіраюць сабе свайго. — Далей а. Камінскі спыняецца над паніжаючай роляй грэка-каталіцкіх мітрапалітаў у Вільні, каторым ня толькі ніводзін лацінскі дыяцэзіяльны біскуп, але навет *віленскі лацінскі суфраган* не хацеў уступаць прэцэдэнцыі (пяршынства) ў урачыстых працэсіях! Прыходзілася патрывожыць аж папу Грыгора XV, каб той дэкрэтам сваім з 20. V. 1623 абараніў павагу уніяцкага мітрапаліта, прызнаўшы пяршынства яго перад віленскім лацінскім суфраганам (стр. 10). «Каму-ж з гэтага ня бачна, што наш грэцкі абрад знаходзіцца ў пагардзе ў польскіх пралатаў, калі дзеля самае толькі адменнасьці абраду біскупы без юрысдыкцыі ня хочуць у Літве уступаць запраўдным арцыбіскупам, якім ёсьць мітрапаліт?» (11). Калі гэтак было з гіэрархамі гр.-кат. царквы, дык лёс ніжэйшага духавенства таго-ж абраду ня мог быць лепшым. „Цяпер — піша а. Камінскі — паніжэньне сустракае манахаў З. С. Б. В. Углядалася на яго сталічнае места Вільня, дзе падчас уезду двух паноў Пацаў — аднаго на біскупства, другога — на ваяводзтва віленскае — былі запрошаны ўсе манахі на працэсію, каб ішлі ў ёй у парадку. Нам бацьцільянам, як першаму закону, прыналежала з даўнага права прэцэдэнцыя ісьці ўслед за сьвецкім духавенствам. Проці гэтага выступілі дамінікане. Напэўна ня мелі іншае рацыі, адно тое, што яны лацінныкі, дык павінны мець пяршынства перад грэцкім абрадам. Дайшло да таго, што бацьцільяне — разам з сваім біскупам — рыхтаваліся ўжо зьнімаць з сябе царкоўныя шаты і варочацца да манастыра, калі дамінікане зажадаюць заняць месца перад базыльянамі. Аднак-жа ўканцы, дзякуючы інтэрвенцыі самога віленскага біскупа, які ў той час адбываў інгрэс на біскупства, зыйшліся на тым, што йшлі парамі — адзін дамініканін, другі базыльянін. — ...Ня было прыгажэйшае вуніі, як тады, калі зьмяшаліся з сабою два законы!“ (12).

Істотнай прычынай паніжэньня гр.-кат. царквы ў б. Рэчыпаспалітай а. Камінскі лічыць недапушчэньне яе ўладыкаў у сэнат. „І калі ў Польшчы бывалі жыды, якім давалі тытул райцаў Найясьнейшага Гаспадара, чаму-ж грэцкі біскуп ня мае быць сярод сэнатараў і пісацца райцам Яго Каралеўскае Мосьці? Чаму з Русі сьвецкія людзі (хоць іх называлі схізматыкамі) бывалі сэнатарамі, ваяводамі, а грэцкі біскуп ня можа быць сэнатарам, хаця каталік, бо уніят?...“ (13—14) А. Камінскі нічога не замаўчвае. Піша аб паляках, што „яны хацелі-бы (у сваей нявытлумачанай ненавісьці), каб Русі чым хутчэй ня было. А што гэтага стацца ня можа, хіба ажно пасьля зьніштажэньня абраду, дык перасьледуюць грэцкі абрад на кожным кроку“. (ib.) А якая дэмагогія проціруская і проціўніяцкая працвітала ў тагачасных польскіх школах! „Паслухаць у школах, як лацінскую моладзь падбураюць проці народу рускага, як тамака насмяхаюцца над самымі-ж уніятамі. Калі хочуць пасьмяяцца, дык над русінамі. Называюць іх „кобуснікамі“, дык не адзін, уцякаючы ад насмешак, быў прымушаны пакідаць школу... А якія блюзнерствы сыплюцца на набажэньства! Царкву інакш не называюць, як бажніцай; як здарыцца, дык і з шатаў царкоўных падчас разыгрываных

камедыяў сьмешкі строяць; на вуліцах, бачучы духоўных, крычаць „Господі помілуй“ і называюць іх мужыкамі (chiorati), кідаюць у іх каменьне. А ўсё гэта—плады прыгожае школьнае навукі“ (15). Пры такіх абставінах хто-б там звараचाў увагу, што русіны, якія ходзяць у польскія школы, прымушаюцца хадзіць у лацінскіх касцёлы, што неаднойчы вяло да перамены абраду. „Урэшце, каб Русь ставалася Польшчай, цэрквы ў яе адбіралі на касцёлы“ (16). Дык нельга дзівіцца, што з пярэа. Камінскага зрываліся часамі такія выражэнні, як „пякельны ўціск“ (33).

А. Камінскі добра ведаў палажэнне ў Вільні і наагул на Беларусі. Гэтак ён выказвае жаль, што „базыльянская архімандрыя ў Троках ляжала спустошаная, бо маемасьць яе захапіў пад сваю ўладу нехта іншы... Ад віленскага манастыра сьв. Тройцы ў нядаўных часоў адабралі маёнтак Спенкло“ (35). Сьледчыя камісіі, навет вызначаныя з Рыму, блізу нічога на мейсцы дабіцца не маглі. Гэтак ці блізу гэтак дзеялася і ў арцыбіскупствах полацкім і смаленскім, а такжа ў біскупстве пінскім ды іншых,—значыць, можна сказаць, па ўсенькай Беларусі.

Рэжучы праўду ў вочы праціўнікам і ворагам гр.-кат. царвы, а. Камінскі вельмі добра бачыў і маладушнасьць, з якой тагачасныя базыльяне няраз стараліся ўпадобніцца вонкава да сваіх конфратраў лацінскага абраду. „Ці-ж гэтак хадзіў сьв. Базыль?“ (38), кліча да іх а. Камінскі і апавядае, што самі лацінскія ксяндзы, бачучы пінскага ўладыку Бялазора ў лацінскай колератцы, фіялетавым мантолеце ды з белай хусткай на шыі, сьмяяліся прыгаварваючы: „ні лях, ні русіні!“ (38). Маладыя базыльяне, якія варочаліся з рымскіх студыяў да краю, любілі на ўзор італьянскі тытулаваць сябе: *don Pietro, don Simeone* (81).

Успомніўшы мімаходам аб базыльянскім манастыру ў Бэрэзвэчы, які меў 300 падданных, а манахаў... трох, ды з якога ўвесь даход забіраў мітрапаліт (40), а. Камінскі даўжэй спыняецца над ведамым базыльянскім манастыром сьв. сьв. Барыса і Глеба на Каложы пад Гораднэй. Мы дамо голас самому а. Камінскаму. — „А ў Горадні? Быў тамка слаўны манастыр з тытулам архімандрыі. Цяперака няма ніякага сьледу ад кляшторных цэляў. Царква ўжо колькідзсят гадоў стаіць пустая і замкнёная. Толькі вераб'і шчэбетам сваім пяюць у ёй славу Богу. Да гэтае архімандрыі належыць 300 падданных. Карыстаецца імі пісар В. Кн. Л. пан Сакалінскі, забіраючы ўсе даходы. Навет курэй, гусей, чверткі бараніны прымае ён на ахвяру, калі людзі з усяе ваколіцы, паводле старога звычаю, нясуць яму раз у год. А сам уласьнік архімандрыт, родны брат гэтага пісара, як біскуп смаленскі, жывець аж у Пустынскім манастыры, гэтак сама пустым...“ (41—42). А як было ў іншых мейсцах? „Нельга забыцца аб слаўнай архімандрыі Кобрынскай; у ёй — Бог мне сьведкай—няма ніводнага манаха. Літургія адпраўляецца раз у год у часе водпусту. У фальварку жыве тамка сьвецкі поп Качынскі“ (ib.). Уладзімерскі ўладыка Заленскі быў заўзятым паляўніком, утрымліваў вялізарную псарню ды ўсцяж разьяжджаў з паляўніцкай трубкай на плячы... Пад гэтакім павадырствам інакш быць і не магло.—„Ёсьць і ў Наваградку Літоўскі манастыр. Некалі ён славіўся школамі

„Сакос“ з XV ст. віленскае работы (у Белар. Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

й навукамі. Цяпер жывуць тамака два манахі без утрымання. Літургія бывае хіба толькі ў нядзелю. Усе людзі ў цэлым мястэчку зьвярнуліся да езуітаў і, зьмяніўшы абрад, сталіся рымска-каталікамі, бо Яго Міласць (мітрапаліт) Коленда падараваў езуітам на касцёл царкву, якую яны з Руты, за тры мілі, прывезлі. А ў Руце мужыкі царквы ня маюць ды ходзяць у царкву ў іншае мейсца, за цэлую мілю“ (ib.). Крычае палажэньне! Падобне-ж было і з віленскай архімандрыяй, якую дзержаў уладыка Белазор і скуль забіраў увесь даход, надта вялікі. Тым часам „жыло тамака восем манахаў. Гэта надта мала на гэткае места, бо даўней было тамака 40 манахаў, і мелі яны даволі на пражыццё. Цяпер гэтага ня можа быць, бо жывуць яны з міласціны за званы ды з рэдкае ахвяры“ (43). У вельмі благім стане была ў той час такжа ляшчынская архімандрыя пад Пінскам, хаця—з увагі на прыгажство свайго палажэньня і багацця ваколіц—прадстаўляла запраўды-ж „залаты яблык“. Валадаў ёй ды часта тутакжа бываў кіеўскі мітрапаліт Тукальскі, але ў часе безкаралеўя—пасля абдыкацыі Яна Казіміра—шляхам аружнага наезду захапіў яе мітрапаліт Жохойскі. Неўзабаве пасля таго папала архімандрыя ў польскія рукі. У той час заняпад яе дайшоў да таго, што царква стаяла пустая, гнязьдзіліся ў ёй птушкі, а над вялікім алтаром быў галубятнік, скуль памёт падаў проста на прастол... (45). Калі царква гэная вярнулася ізноў у духоўныя рукі, дык нядбайны стары связьчэньнік карыстаўся ёю, як магазынам пад гарох, сала і іншыя запасы (46). Гадамі ня бывала тутакжа сьвятое імшы...

Папскім нунцыям ды легатам цяжка было нешта парадзіць у гэтым заблутаным палажэньні. Аб адносінах некаторых уладыкаў да нунцыя можа сьведчыць нявыдумны жартлівы вершык, які за чаркай віна паўтараў уладыка Заленскі. У вершыку была алюзія да прозьвішча і тытулу нунцыя:

E! *Opitius-kiepitius*,
Pallavicinus Archiepiscopus Ephesinus
Biskup wedle wiciny... (52).

Пасля гэтага вершыку ўладыка дадаваў: „a ja szlachcic, biskup nie przy „wicinie“, lecz przy tratwie, t. j. aktualny, w posiadaniu biskupstwa“ (ib.).

Характэрна, што геніяльная брахунка псэўдо-базыльянка Макарына Мечыслаўская мела ўжо ў канцы XVII ст. зусім здольную сваю папярэдніцу, якая гэтак сама была, здаецца, з Вільні і называлася Гэрбуртоўна. Ажно дзіўна, як падобны быў лёс абедзвюх! Востра трымаў яе базыльянін а. Бусінскі, які называў яе „нейкай малпай“ (53), „клемпай“ (54)... Зазяла на часіну ў Рыме, ды хутка зыйшла ў пагарду й забыццё.

Ведама, а. Камінскі неаднойчы ўспамінае аб такіх ведамах на Беларусі манастырох, як жыравіцкі, бытэнскі, берасьцейскі, мінскі, brasлаўскі, полацкі, тараканскі..., але навет коротка пераказаць тое, што аб іх гаворыць, было-б для нас задоўга, дык ахвотных і цікавых адсылаем да ягонага рукапісу. Ведамы ўжо нам з папярэдняга ўладыка Белазор зрабіў гэтак сама наезд на віленскі манастыр сьв. Тройцы, частку манахаў разгнаў, рэшту ўкінуў у цяжкую вязь-

ніцу. Як жорстка паступіў, відаць з таго, што падчас наезду манахі ўцякалі ўначы голяы... (67).

Асабліва багата цікаўных вестак падае пісьмо а. Камінскага аб унутраным жыцці базыльянскага манастыра ў Жыровіцах. Часта яны прадстаўляюць першарадныя бытавыя матэрыялы да вывучэньня жыцця нашых манастыроў на рубяжы XVII і XVIII ст. ст. Знойдзем тут падрабязныя апісаньні навет манастырскае кухні.

Паказальна тое, што ўжо ў канцы XVII стагодзьдзя базыльяне думалі аб рэформе свайго закону з дапамогай езуітаў (86). Шкада, што закон сваімі сіламі ня здолеў перамагчы хваробу, якая разьядала ягоны арганізм. Галоўнай перашкодай у гэтым было тое, што тагачасныя базыльяне былі ў значнай меры дэзэртэрамі з лацінскага абраду і дзеля гэтага не шанавалі, як мае быць, прынятага абраду. Гэтак у Вільні толькі тры разы паялі „трысьвятое“, пры чым выкідалі словы: „слава і нуні“. Апрача таго ў Вільні ў сьв. Тройцы збывалі цыборыю і, каб яно было відней, не паўстрымаліся ад... паламаньня крыху царскіх варот і папсаваньня іх гэтак. „Як там гэта брыдка, сам бачыш, Божа!“—кліча а. Камінскі (88). Асабліва ў Жыровіцах бачым літургічныя навінкі, а якраз Жыровіцы перадусім мусілі-б стацца мацярынскім гняздом усходняга абраду для ўсяе Беларусі й Літвы. Сустрэкаліся базыльяне, і то на вельмі выдатных становішчах, якія паруску ня ўмелі чытаць і карысталіся Служэбнікам, пералісаным на польскія літары (92). „Рускай мовай гэтак брыдзяцца, што ў-ва ўсей уніі не пачуеш казаньня паруску“ (ib.), а далей а. К. піша: „Усе тут гутараць па уніяцку“ (ib.). Як відаць з контексту, „уніяцкай“ а. К. называе беларускую мову, бо падае рад правільных беларускіх выражэньняў, як: *пайдзі к вакну, вецер, дзераво, будзе і г. д.* Аднак, гэтак добра ня было. Ніколі не паверым, каб усе тагачасныя базыльяне запраўды гутарылі ў гэтай „уніяцкай“, значыць—беларускай мове. Гутарыў у ёй усюды беларускі народ, гэта праўда,—але не яго духоўныя пазьдны, хіба—вельмі рэдка. Ніколі-б беларусы гэтак ня польшчыліся, калі-б у царкве зьверху—сьвядома, ці не, гэта справы не зьмяняе,—не накідалі ім польшчыны (казаньні, літаньні, песьні польскія).

У цікаўных дапісках, далучаных да пісьма а. К-га Шчуратам, знаходзім аўтэнтчнае апісаньне адабраньня лаціньнікамі ад уніятаў гр.-кат. царквы ў м. Тылічах (дыэцэзія Перамышль) (107—110). Пануры трагізм гэтага здарэньня і да яго падобных па сьгонняшні дзень адбіваецца на міжабрадавых адносінах польска-украінска-беларускіх. Тое, што здарылася ў Тылічах, было звычайным крыміналам, які кліча аб помсту да Бога. Кожны чэсны палая павінен чырванець ад сораму на самы ўспамін аб Тылічах, дзе ўканцы гр.-кат. царкву разбурылі, каб ніхто не валадаў ёю. А захватніцкая палітыка кракаўскага біскупа Якуба Задзіка, князя Северскага, у адносінах да гр.-кат. абраду і народу рускага? (111—113).

Пісьмо а. Камінскага, коротка тут разгледжанае, выяўляе беспадстаўнасьць ці крывадушнасьць тых, хто, не памятаючы аб мінуўшчыне гр.-кат. царквы на беларускіх землях, умее толькі наракаць на яе слабасьць, дзеля якога самі-ж—у асобах сваіх продкаў—некалькі вякоў працавалі, не пакладаючы рук.

Вільня.

Д-р М. Ільяшэвіч.

Расейская палітыка на землях былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства за панавання Кацярыны II і Паўлы I *).

(1772 — 1801).

Беларуска-літоўскае гаспадарства, гэтак-званае Вялікае Князьства Літоўскае, за часоў Вітаўта дасягала кульмінацыйнага пункту сваёй тэрыторыяльнай экспансіі. Абшар яго ў пачатку XV в. распасціраўся: ад узбярэжжа Балтыцкага мора да Чорнага мора і схілаў Карпатаў на паўдні, ад рэкаў Бугу й Нарава—на захадзе, да верхавінаў Волгі і яе прытоку Окі—на ўсходзе. Займаючы пераважна поўныя вадазборы рэк Нёмна і Дняпра, а таксама часткова сумежных рэк (увесь абшар займаў ад 900.000 да 1 мільёну кв. км.), перамагаючы перашкоды ў заняцці гэтых вадазбораў з боку крыжакоў і татараў, Вялікае Князьства сілай географічна-прыродных варункаў прымушалася да заняцця натуральных граніцаў, якія дыктавалі ў даным выпадку вадазборы рэк Нёмна і Дняпра **). Дасягнуўшы аб'яднання такіх вялізарных абшараў паміж Чорным і Балтыцкім морам, Беларуска-Літоўскае гаспадарства прадстаўляла вельмі паважную палітычную і культурную сілу на мяжы Усходняе і Заходняе Эўропы. Знаходзячыся амаль што ў геомэтрычным цэнтры Эўропы, паміж дзвюх адвечна варожых сілаў: заходня-эўрапейскага (рымска-каталіцкага) і ўсходня-эўрапейскага (візантыцка-праваслаўнага) сьветаў, якбы вартунікамі каторых былі: з аднаго боку Польшча, а з другога боку шпарка ўзрастаўшая пасяля вызвалення ад татарскага ярма Масковія,—Беларуска-Літоўскае гаспадарства ня ўтрымала даўжэйшы час сваёй незалежнасці. Сілай гістарычных выпадкаў (якія тут абмянаю, каб задалёка не адыходзіць ад тэмы), Беларуска-Літоўскае гаспадарства пайшло па шляху вуніі з Польшчай. Пасяля цэлага раду вуніяў, пачынаючы ад 1386 г. і канчаючы на Люблінскай вуніі (1569 г.), Беларуска-Літоўская дзяржава стала інтэгральнай часткай Польскай Рэчыпаспалітай. Ад часоў Люблінскае вуніі яе тэрыторыя значна па-

*) З прычыны недахопу месца тут зьмешчаны толькі адрыўкі з больш абшырнае і ўсебаковае працы на гэту тэму. Не ўвайшлі сюды разьдзелы: аб судох, местах, жыдоўскім пытанні, аб адносінах да шляхты, аб асьвеце і школьніцтве.

Р э л.

**) Рэкі гэтыя, бяручы свой пачатак на Беларуска-Літоўскім узвышшы, адзначаюцца нязвычайнай гідрографічнай спляістасьцю.

мяншаецца на карысьць Польшчы, бо паўдзённыя яе абшары (Валынь, Падолье і Падляшша) адыходзяць у склад Кароны.

У апошнія часы асабліва моцна акцэнтуюцца гісторыкамі географічна-прыродны мамэнт. Зусім слушна каза вядомы нямецкі антропогеограф пр. Ратцэль, што прыродныя варункі ў значнай меры ўплываюць ня толькі на вытварэньне тыпу і характару людзей таго ці іншага краю, але ўплываюць у ня менш значнай меры і на ход гісторыі. Гісторыя Беларуска-Літоўскае дзяржавы пацвярджае гэты пагляд: Беларуска-Літоўскае гаспадарства перастала існаваць, як самастойны дзяржаўны арганізм, але тыя асаблівасьці, якія вытвараны фізычна-геаграфічнымі варункамі, не зьмяніліся ад гэтага і па сёньняшні дзень і выяўляліся, як перад разьдзеламі Польшчы, так і пасяля яе ўпадку.

Ня глядзячы на тое, што Беларуска-Літоўская дзяржава бараніла свой індывідуальны палітычна-гаспадарчы і культурны твар, усё-ж паступова яна падлягала ўплывам, якія ішлі з Польшчы. Нядоўга аднак Вялікае Князьства дзяліла супольнае жыццё з Польшчай. Палітычная кон'юнктура ў Эўропе і ўнутранае разлажэньне, якое перажывала Польшча, зрабілі з яе аб'ект, коштам каторага ўзбагаціліся суседнія дзяржавы: Расея, Прусія і Аўстрыя.

Інкорпарацыя земляў былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства да Расеі і ўвядзеньне на іх расейскае адміністрацыі *).

На падставе ўмовы паміж Расеяй, Прусіяй і Аўстрыяй, падпісанай у Пецярубурзе 5 жніўня (25 ліпеня) 1772 г., Расея заняла наступныя землі: 1) Інфлянцкае ваяводзтва (з месцамі Рэчыцай, Дзьвінскім і Люцынам); 2) большую частку Полацкага ваяводзтва, паложаную на правым беразе Зах. Дзьвіны; 3) Віцебскае ваяводзтва (без Аршанскага павету); 4) Мсьціслаўскае ваяводзтва; 5) паўночную і паўднёвую часткі Менскага ваяводзтва, сумежныя з Полацкім, Ві-

*) Беларуска-Літоўскае гаспадарства (гэтак зьванае Вялікае Князьства Літоўскае) і пасяля Люблінскае вуніі тварыла ў Рэчыпаспалітай трэцюю (асобную) правінцыю побач з г. зв. Малай і Вялікай Польшчай; кожны трэці Сойм Рэчыпаспалітай адбываўся ў Ліцьве, і на ім вызначаліся свае маршалкі. Вялікае Князьства дзялілася адміністрацыйна на 10 ваяводзтваў: Віленскае, Троцкае, князьства Жмудзкае, Полацкае, Наваградзкае, Віцебскае, Берасьейскае, Мсьціслаўскае, Менскае і Інфлянцкае. Ваяводзтва (князьства) Інфлянцкае было ў супольным валаданьні Польшчы і Літвы. Князьства Жмудзкае захоўвала сваю гістарычную асаблівасьць, утрымліваючы назоў князьства (ducatus). Дзялілася яно на 28 паветаў і мела зачэста ваяводы старасту. Розныя часткі 6. Беларуска-Літоўскага гаспадарства, незалежна ад паззелу на ваяводзтвы, захоўвалі традыцыйныя назовы: ваяв. Віленскае разам з паўночнай часткай Троцкага называлася ўласьцівай Літвой, паўдзённая частка ваяв. Троцкага паміж левым берагам Нёмна, Аугустоўскай пушчай і Прускай граніцай называлася Запушчанскім Трактам; Беларуская называлася ваяводзтвам: Полацкае, Віцебскае, Мсьціслаўскае і ўсходняя частка Менскага, а таксама ваяв. Наваградзкае і частка Троцкага (ча паўднёва ад Горадні); заходняя частка Менскага ваяводзтва мела назоў Чорнае Русі, паўдзённая часткі ваяв. Берасьейскага і Менскага называліся Палессям.

цебскім і Мсьціслаўскім (з месамі Гомелем і Рагачовам). Частку Менскага ваяводства, далучаную да Расеі, складаў галоўным чынам Рэчыцкі павет, места Рэчыца аднак не адыйшло тады да Расеі *). Увесь абшар, далучаны да Расеі пры першым падзеле, займаў 1.629,82 кв. міль з насяленьнем каля 1.360.000 асоб. Граніцы паміж Расеяй і Рэчпспалітай тварылі пераважна рэкі (Зах. Дзвіна і Дняпро) за выняткам вельмі малой сухаземнай паласы ад Дзвіны да Друці.

Расейская імперыя ад часоў Пётры Вялікага дзялілася на губэрніі, губэрніі-ж дзяліліся на правінцыі, а апошнія на „уезды“ (паветы). У часе далучэння да Расеі беларускіх земляў у 1772 г. было ў ёй усяго 20 губэрніяў, што сьведчыць аб іх вялізарных разьмерах. Гэты падзел розьніўся ад адміністрацыйнага падзелу Рэчпспалітай. Апошняя дзялілася на ваяводствавы, а гэтыя — як агульнае правіла — дзяліліся на паветы; але ў некаторых беларуска-літоўскіх ваяводствах падзел гэты ня быў дакладна вытрыманы. Так напрыклад Інфлянцкае, Мсьціслаўскае і Полацкае ваяводствавы зусім не дзяліліся на паветы, а Віцебскае ваяводства мела толькі 2 паветы (Віцебскі і Аршанскі). Гэткім чынам расейскі адміністрацыйны падзел розьніўся ад беларускага, што ў значнай меры змусіла расейскі ўрад зрабіць зьмены ў адміністрацыі новапрылучаных земляў.

Яшчэ перад першым падзелам патаемна рабіліся прыгатаваньні ў галіне адміністрацыйнага ўпарадкаваньня земляў, якія расейскі ўрад меў захапіць. Відаць гэта з „наказу“ з 28 мая (ст. ст.) 1772 г., дадзенага на рукі гр. З. Чэрнышова. У наказе гэтым было, між іншым, зазначана, што землі гэтыя будуць складаць дзьве губэрніі, на чале якіх стануць два губэрнатары, падпарадкаваныя генэрал-губэрнатару гр. З. Чэрнышову. З гэтага бачым, што расейскі ўрад яшчэ перад падзелам меў прыгатаваны плян увядзеньня адміністрацыі, губэрнатары-ж мелі адразу дзець паводле інструкцыяў „наказу“.

Паводле загаду з дня 16 жніўня (ст. ст.), дадзенага гр. З. Чэрнышову, беларускія землі мелі перайсьці пад яго ўладу паміж 1—7 верасьня, тэрмін прысягі насяленьня быў вызначаны на 15 студзеня 1773 г., мелі быць пастаўленыя гранічныя слупы, абвешчаны плякаты і маніфэсты да насяленьня.

З новапрылучаных земляў пасья першага падзелу былі адразу ўтвораны дзьве губэрніі: Пскоўская і Магілёўская. Пскоўская складалася з 5 правінцыяў (паўночная частка забраных земляў), з якіх дзьве (Пскоўская і Вялікалуцкая) былі расейскія, а тры (Дзвінская, Полацкая і Віцебская) — беларускія. Галоўным месцам Пскоўскае губ. было вызначана м. Опочка, знаходзячаеся пасярэдзіне губэрніі **). Ня была яна аднак адпаведнай на губэрнскае места з прычыны малых разьмераў, і дзеля гэтага цераз два месяцы (18 кастрычніка ст. ст. 1772 г.) губэрнскі ўрад („губернское правление“) быў перанесены

*) Землі гэтыя абазначаны ў т. зв. „плякаце“, апублікаваным гапольску і парасейску ў 1772 г. графам Захарам Чэрнышовым, беларускім генэрал-губэрнатарам на забраных землях.

**) Ген.-губ. Чэрнышов імкнуўся разьмяшчаць губэрнскія і уездныя (павятовыя) месцы ў цэнтрах дадзеных адміністрацыйных адзінак. Опочка якраз была цэнтрам Пскоўскае губ.

ў Полацак. Полацак зрабіўся часова фактычным губэрнскім месцам *).

Магілёўская губэрнія складалася з 4 правінцыяў (паўднённая частка забраных земляў): магілёўскай, аршанскай, мсьціслаўскай і рагачоўскай. Галоўным месцам губэрніі быў Магілёў. На чале Пскоўскае губ. стаяў ген.-маёр Міхал Кречетніков, на чале Магілёўскай — ген.-маёр Міхал Каховскі. Абодва былі падпарадкаваны значанаму на становішча генэрал-губэрнатара **) дзвюх новых губэрніяў, названых агульна беларускімі, гр. З. Чэрнышову.

Новы расейскі адміністрацыйны падзел, уведзены на беларускіх землях пасья першага падзелу, не згаджаўся часткова з адміністрацыйным падзелам уласьцівае Расеі. Кацярына II хацела практычна першы раз выпрабаваць свой праект новага адміністрацыйнага падзелу ўсяе Расеі на гэтых землях ***).

Вышэйпрадстаўлены падзел існаваў на новадалучаных землях 5 гадоў. У гэтым часе З. Чэрнышов зьбіраў праз губэрнатараў ****) дакладныя ведамасьці адносна забраных земляў. Ведамасьці гэтыя патрэбны яму былі дзеля апрацоўкі праекту новага адміністрацыйнага падзелу гэтых земляў, які-б згаджаўся зусім з новым, маючым увайсьці ў жыцьцё, „Учреждениемъ для управления губерній Всероссийской Имперіи“. „Учреждение“ (устаў) было выдадзена 7 лістапада (ст. ст.) 1775 г. У сувязі з гэтым ген.-губ. З. Чэрнышов падаў „даклад“, у якім праектаваў адміністрацыйныя зьмены так, каб „уезды“ мелі больш насяленьня, як гэтага вымагала „Учреждение“ *****), а таксама каб уездныя месцы знаходзіліся ў цэнтрах „уездаў“. Паводле гэтага праекту ў склад губэрніяў новапрылучанага краю мелі быць далучаны і расейскія землі. У другім „дакладзе“ 30 чэрвеня (ст. ст.) 1776 г. Чэрнышов бярэ пад увагу пры новым праектаваным адміністрацыйным падзеле толькі беларускія землі. Ён праектуе стварыць дзьве новыя губэрніі: Магілёўскую, якая-б мела 12 уездаў, і Полацкую з 11 уездамі. У праектах гэтых у значнай ступені ня браліся пад увагу мяйсцовыя географічныя і гаспадарчыя варункі, што вынікала з няпрысутнасьці ў забраным краі генэрал-губэрнатара.

24 жніўня (ст. ст.) 1776 г. Сэнат зацьвардзіў гэты праект і паставіў утварыць замест Пскоўскай губэрніі — Полацкую (з аддзяленьнем ад яе вялікарускіх правінцыяў); губэрнія Магілёўская пакідалася без зьмен.

Вясной 1777 г. пад беспасярэднім кіраўніцтвам Чэрнышова адбыўся новы падзел губэрніяў на паветы. Пасья гэтага падзелу ў склад Магілёўскае губ. ўваходзілі наступныя „уезды“: Магілёўскі,

*) П. Жуковичъ. „Управление и сугъ въ Западной Россіи въ царствование Екатерины II.“ Журналъ Министерства Нар. Просв. 1914 кн. 2. Стр. 291.

**) Урад ген.-губэрнатара ў Расеі ўводзіўся звычайна ў пагранічных або вельмі важных мясцовасьцях.

***). Праект гэты апрацоўваўся спецыяльнай камісіяй, якую утварыла Кацярына II у 1767 г.

****). Жыў Чэрнышов стала ў Расеі. Толькі ўвосені 1774 г. ён адбыў падарожжа да адданных пад яго ўладу беларускіх земляў, пасья чаго пасяліўся ў сваім маёнтку каля Масквы.

*****). Паводле „Учреждения“ губэрніі мелі мець ад 300.000 да 400.000, а „уезды“ ад 20.000 да 50.000 насяленьня.

Чаўсоўскі, Старабыхаўскі, Аршанскі, Бабінавіцкі, Сенненскі, Мсьціслаўскі, Чэрыкаўскі, Капыскі, Клімавіцкі, Рагачоўскі і Беліцкі. Полацкую губ. складалі „уезды“: Полацкі, Дрысенскі, Себежскі, Невельскі, Дзвінскі, Рэжыцкі, Люцынскі, Веліжскі, Гарадоцкі, Суражскі *). Мясцічкі: Дрыса, Люцын, Сураж, Чаўсы і Капысь, а таксама пасёлкі: Бабінавічы, Клімавічы і Беліца былі падвышаны да ступені воездных месцаў.

Пасля другога падзелу, на падставе ўмовы паміж Расеяй і Прусіяй 23 студзеня 1793, да Расеі адыйшлі наступныя беларуска-літоўскія землі: 1) рэшта (астаўшаяся ад першага падзелу) Полацкага ваяв. на левым берадзе Зах. Дзвіны; 2) астаўшыся невялікія часткі Віцебскага і Аршанскага паветаў (Віцебскага ваяв.); 3) Менскае ваяв. (Менскі і Мазырскі паветы), а таксама рэшта Рэчыцкага павету, паложаная па правым берадзе Дняпра; 4) усходняя частка Наваградзкага і Слонімскага ваяводстваў, а таксама Сініцкі павет (Случкае княства); 5) паўночна-усходнія абшары Віленскага ваяводства (усходнія часткі Браслаўскага і Ашмянскага паветаў); 6) усходняя частка Берасцейскага ваяводства (Пінскі павет). Увесь абшар (разам з паўднёва-ўсходнімі землямі Рэчыспалітай, забранымі пры другім падзеле) займаў 4.553 кв. мілі з насельнем 3.011.638 асоб.

Ня глядзячы на тое, што пацвярджэньне другога разьдзелу Горадзенскім Соймам адбылася 22 ліпеня 1793 г., гэтыя землі фактычна былі заняты адразу пасля заключэньня міру Расеі з Турцыяй у Яссах 9 студзеня 1793 г. На гэтыя землі ўвайшла 96.000-ая расейская армія на чале з М. Кречетніковым і М. Каховскім. Па загаду Кацярыны II, Кречетніков меў прылучыць паветы й землі, прылягаючыя да Полацкай, Магілёўскай, Чарнігаўскай, Кіеўскай і часткова Екацерынаслаўскай губэрніў („уезды, повёты или иного звания земли, кои по близости удобные **). У загадзе гэтым быў праектаваны новы адміністрацыйны падзел новапрылучаных пры другім разьдзеле земляў. Праект гэты быў зрэалізаваны 13 красавіка (ст. ст.) 1793 г. Рэшта Полацкага ваяв. была далучана да Полацкага намесьніцтва***), а ўсе землі ад новай граніцы гэтага намесьніцтва да р. Бярэзіны—да Магілёўскага намесьніцтва; Мазырскі вокруг прылучаны быў да Чарнігаўскай губ.****). Рэшта земляў была падзелена на тры губэрніі: Менскую (Беларускую), Ізяслаўскую і Браслаўскую.

Увесь абшар другога падзелу складаўся з 51 павету (уезду). Паважнай труднасьцяй быў вынаход уездных цэнтраў з прычыны таго, што на гэтых абшарах было мала месцаў. Дзеля гэтага Кацярына II выдала асобны загад аб тварэньні новах месцаў.

Генэрал-губэрнатарам трох новых губэрніў быў назначаны М. Кречетніков, губэрнатарамі-ж губэрніў: Менскай—ген.-маёр Неплюев, Ізяслаўскай—ген.-маёр Шереметьев, Браслаўскай—ген.-маёр Бэрхман. Пасля адыходу Кречетнікова са становішча ген.-губэрнатора заступіў яго ад 18 чэрвеня (ст. ст.) 1793 г. Ц. Тутолмін.

*) Полное Собрание Законовъ Россійской Имперіи, XX № 14603.

**) H. Mościcki. „Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi“, Wilno, 1913, tom I, стр. 94.

**) S. Kutrzeba „Historja ustroju Polski w zarzysie“ t. III, стр. 181.

****) H. Mościcki, op. cit. стр. 79.

Хутка пасля другога разьдзелу, бо 13 (24) кастрычніка 1793 г., наступіў трэці й апошні падзел Рэчыспалітай на падставе ўмовы паміж Расеяй, Прусіяй і Аўстрыяй. Расея пасля гэтага разьдзелу захапіла наступныя землі: 1) усходнюю, большую, частку Берасцейскага павету і ваяводства, паложаную на правым баку Бугу; 2) Наваградзкае ваяводства (Ваўкавыскі павет, рэшта Слонімскага, Наваградзкага і Случкага паветаў); 3) паўночную і ўсходнюю паловы паўдзённай часткі Троцкага ваяв. (Упіцкі і Ковенскі паветы), а таксама часткі Троцкага і Горадзенскага паветаў; 4) Жмудзкае княства (апрача невялікае паўдзённае яго часткі на левым беразе Нёмны); 5) Віленскае ваяводства (Віленскі, Вілкамірскі і Лідзкі паветы і рэшту паветаў Ашмянскага і Браслаўскага).

Абшар, заняты Расеяй пасля трэцяга разьдзелу, абыймаў 2,185 кв. міляў з насельніцтвам каля 1,200,000 асоб. Як і пры другім разьдзеле, так і цяпер заняцце новых земляў адбылося перад падпісаньнем разьдзельнае ўмовы, а іменна ў канцы 1794 г., што відаць з «Указу» з 30 кастрычніка (ст. ст.) 1794 г.*). Такім чынам амаль усе землі былага Вялікага Княства Беларуска-Літоўскага пасля трох падзелаў былі інкорпаваны да Расеі. Толькі Тракт Запушчанскі аставаўся за яе граніцамі**).

Ад 1 мая (ст. ст.) 1795 г. землі, далучаныя па трэцім разьдзеле, былі адданы пад уладу Тутолміна***).

2 кастрычніка (ст. ст.) 1795 г. было ўтворана Менскае намесьніцтва,****) якое было падзелена паводле загаду Кацярыны II на 13 вобласцей: менскі, вілейскі, пастаўскі, докшыцкі, дзісенскі, барысаўскі, ігуменскі, бабруйскі, мазырскі, давідгарадоцкі, пінскі, несвіжскі і случкі.

Пазьней Несвіж, Давідгарадок, Докшыцы і Паставы зрабіліся (пасля скасаваньня іх уездаў) «заштатнымі» месцамі; мейсца іх заняла Рэчыца з прыпісаным да яе паветам (уездам). Галоўным месцам намесьніцтва быў Менск.

У гэтай частцы краю, якая атрымала афіцыйны назоў «Літвы», новыя адміністрацыйныя парадкі ўвёў нованазначаны генэрал-губэрнатарам кн. Репнін*****). Ён падзяліў гэты абшар***** на 3 часткі з галоўнымі месцамі: Вільняй, Коўнам і Горадняй. Віленскі вокруг складаўся з паветаў: Віленскага, Завілейскага, Ашмянскага, Браслаўскага, Лідзкага і Троцкага (ўсіх 6). Горадзенскі вокруг абыймаў паветы: Горадзенскі, Навагарадзенскі, Слонімскі, Ваўкавыскі і Берасцейскі (ўсіх 5). Ковенскі вокруг складалі паветы: Ковенскі, Вілкамірскі, Упіцкі і Самогіція (ўсіх 4). Для ўсіх трох частак было ўстаноўлена т. зв. «Верхнее Литовское Правление» ў Горадні з 4-ма ад-

*) Екатерининский Сборникъ, I, № 15.

**) Да міру ў Тыльзыце ў 1807 г.

***). Екат. Сб II, № 24

****) Увядзеньне намесьніцтваў на землі Беларуска-Літоўскіх напатыкала шмат перашкод, дзеля гэтага Менскае намесьніцтва было ўтворана аж 2-га кастр., хоць у «Указе» ёсьць мова аб увядзеньні яго ўжо з 3-га мая (ст. ст.) 1795 г. (гл. Екат. Сб. I, № 25)

*****). Назначэньне Репніна на становішча ген.-губэрнатора „Літвы“ адбылося пасля паўстаньня Касьцюшкі.

*****). Суды ўваходзілі і бел. землі.

дзелаі (дзяржаўны, крымінальны, цывільны і эканамічны). Вышэйшы Губэрнскі Урад меў характар і компэтэнцыі звычайных губэрнскіх урадаў (правленій). Гэты падзел быў тымчасовым.

14 снежня 1795 г. адбыўся новы падзел. Беларуская-літоўскія землі, інкорпаваныя да Расеі пасля 3 разьдзелу, былі падзелены на 2 губэрніі: Віленскую з 11 павятамі і Слоніўскую з 8 павятамі. Віленская губ. мела наступныя павяты: Віленскі, Троцкі, Ковенскі, Росенскі, Тэльшэўскі, Шавельскі, Упіцкі, Вілкамірскі, Браслаўскі, Завілейскі, Ашмянскі. Былі яны пад уладай губэрнатара ген.-маёра Тормасова.

Слоніўскую губэрню складалі наступныя павяты: Слоніўскі, Наваградзкі, Лідзкі, Горадзенскі, Ваўкавыскі, Пружанскі, Кобрынскі, Берасьцейскі. Былі яны пад уладай губэрнатара ген.-маёра Новіцкага. Утварэньне Віленскае губ. адбылося 27. X. 1796 г., Слоніўскай — 14. XI. 1796 г., ужо пасля сьмерці Кацярыны II (памёрла 6. IX. ст. ст. 1796 г.).

Бачым з вышэйшага, што адміністрацыйныя перабудовы на забраных беларуска-літоўскіх землях адбываліся з большымі ці меншымі перарывамі стала. Тэрыторыя першага разьдзелу была для Кацярыны II мейсцам экспэрымэнту ў галіне адміністрацыйнага законодаўства. Пазьней аднак, калі ў 1775 г. „Учреждение о правлении губерний“ выразна вызначыла, які мае быць адміністрацыйны падзел усяе Расеі, — асобныя лёкальныя варункі былое Беларуска-Літоўскае дзяржавы аказаліся паважнай перашкодай у хуткім правядзеньні „Учреждения“ ў жыцьцё. Так напр. „Учреждение“ (з 1775 г.) прадбачыла губэрніі з насяленьнем ад 300.000 да 400.000 асоб, Менская-ж губ. лічыла каля 1.000.000 асобаў, а Віленская нават аж 1.300.000. Гэтае самае бачым і ў іншых губэрніях: былі яны нясумерна вялікія *). Адміністрацыйныя зьмены былі наагул хаатычныя, асабліва-ж пры Паўле I. Часта немагчыма дашукацца нейкае мэты ў адміністр. зьменах, робленых Паўлай I.

У 1797 г. Паўла I ператварыў Магілёўскае і Полацкае намесьніцтвы ў адну губэрню, названую Беларускай, з Віцебскам як галоўным месцам. Дадаючы да тае часткі Менскага ваяв., якая адыйшла да Расеі пры другім падзеле, паўдзённую частку Полацкага ваяв., большую частку тэрыторыі Наваградзкага ваяводз. і ўсходнюю частку Берасьцейскага, — Паўла I утварыў Менскую губэрню. Указам Паўлы I (12 снежня ст. ст. 1796 г.) Віленская і Слоніўская губэрніі злучаліся ў адну пад назовам Літоўскай **).

Рэлігійныя справы.

Рэлігійныя справы на беларуска-літоўскіх землях, далучаных пры ўсіх трох падзелах да Расеі, прадстаўляюць вельмі цікаў-

*) Надеждинъ. „Съверо-Западный Край въ прежнее и настоящее видѣ“ Жур. Мин. Вн. Дѣль. 1843, № 2—3, стр. 286.

**) Праіснавала яна толькі каля 5 гадоў, бо Аляксандр I у 1801 г. (па сьмерці Паўлы I) ізноў пазьняў яе на дзьве: Віленскую і Горадзенскую, пакідаючы назой „літоўскіх“ губ. Адначасна было скасавана ўтворанае Паўлай I Магілёўскае намесьніцтва: падзелена яна было на губэрніі Магілёўскую і Віцебскую (замест былой Полацкай).

ны, важны і разам з гэтым скамплікаваны чыннік, які ўсьцяж спрытна выкарыстоўваюць, як Кацярына II, так і яе наступнікі з мэтай узмацаваньня сваёй улады. Перад інкорпарацыяй земляў б. В. Кн. Беларуска-Літоўскага Расея была амаль што адналітым гаспадарствам з пануючай праваслаўнай рэлігіяй, адзначаючайся асобным сьветапаглядам, выплываючым з крыніцаў візантыйскай культуры. Праўда, прыяндравала за Пётры Вялікага трохі чужынцаў рымска-каталікоў і пратэстантаў, але ня былі яны ў Расеі належна зарганізаваныя. Справамі рэлігійнымі неправаслаўнае люднасьці займалася г. зв. Кольлегія для Ліфляндый, Эстоніі і Фінляндыі, утвораная Пётрай В., але мела яна хутчэй характар апэляцыйнага суду, гдзе разглядаліся справы цывільнага і духоўнага зьместу.

Да Кацярыны II р.-каталікі складалі нязначную лічбу веруючых, адміністрацыйна залежных ад дзяржаўных уладаў. Гэтая залежнасьць зусім зразумелая з пункту гледжаньня адносінаў уладаў духоўных у Расеі да сьвецкіх. Праваслаўная рэлігія вельмі паважна ўплывала на вытварэньне (праз царкву) асобных характэрных рысаў псыхікі расейскага народу. Фактам ёсьць, што большасьць расейскага грамадзянства была варожа настроена ў адносінах да рымска-каталіцкай рэлігіі, званай інакш у Расеі „лацінствам“, увасабленьнем каторага сталася Польшча і часткова Літва і Беларусь. У роўнай меры з боку абсалютнай большасьці р.-каталікоў Рэчыпаспалітай выяўлялася варожасьць да люднасьці праваслаўнага абраду, званае ізноў-жа «схізматыкамі». Даволі прыпомніць, што пасля выключэньня з Сойму дысыдэнта Пятроўскага (1718 г.) упрывілеяванай у Польшчы сталася толькі вера рым.-каталіцкая, дысыдэнт-ж былі агранічаны ў правах. Трэба таксама памятаць, што тагды на 12 мільёнаў жыхарства Рэчыпаспалітай прыпадала каля трох мільёнаў дысыдэнтаў. Нічога дзіўнага, што ў часы, калі рэлігійныя пытаньні шчыльна вязаліся з палітычнымі, гэтае раздражненьне сярод грамадзянства мусіла фатальна адбіцца на ўнутраным жыцьці Польскае дзяржавы *).

Рэлігійныя антагонізмы ў Рэчыпаспалітай перад яе разьдзелаі прыймаюць няраз нязвычайна дзікія формы барацьбы ўсіх групаў і йдуць якраз на руку захватніцкім імкненьням праваслаўнае Расеі і пратэстанцкае Прусіі. Кацярына II, прыяцелька Вольтэра, спрытна высоўваючы лезунгі рэлігійнае толэранцыі, мела магчымасьць адкрыта ўмешвацца ў унутраныя справы Рэчыпаспалітай і пасля апраўдваць нават сваю захватніцкую палітыку. Дый Заходня-эўрапейскія дзяржавы часта зварачалі ўвагу на ненармальныя рэлігійныя адносіны ў Польшчы. Гэтак напр. за Станіслава Аўгуста справа дысыдэнтаў прыняла вельмі небяспечны зварот, калі ў 1766 годзе злажылі варшаўскаму Сойму дэкларацыю палы: расейскі, прускі, ангельскі, данскі і галяндзкі — у абароне сваіх адзінаверцаў, а папскі нунцый злажыў таксама дэкларацыю аб нятыкальнасьці прывілеяў каталіцызму **). Аднак, радыкальных зьменаў у кірунку паляпшэньня палажэньня інаверцаў у Польшчы ня было. Палажэньне-ж праваслаўных і ўніятаў на беларускіх і ўкраінскіх землях у Рэчыпаспалі-

*) T. Korzon. „Wewnętrzne dzieje Polski za St. Augusta. Warszawa, 1897. T. I. 165-6.

**) T. Korzon Ibid. 166

тай было вельмі сумным. З аднаго боку адпыхала іх шляхта ад удзелу ў дзяржаўна-палітычным жыцці, з другога прыціскала цемра свайго ўласнага духавенства, вельмі часта малаграмаднага. Беларуская шляхта паддалася асыміляцыі, пакідаючы народ на яго ўласныя сілы. Здараліся нават часта выпадкі залежнасці праваслаўнага і ўніяцкага духавенства ад жыдоў, якія бралі цэрквы ў арэнду. Дзяржава, якой кіравала сфанатызаваная ў езуіцкіх школах польска-каталіцкая шляхта, ня толькі ня йшла насустрачу сваім грамадзянам, але наадварот бачыла ў слабасці і бяссільнасці інаверцаў сваю перамогу. Калі-ж рэлігійнае змаганьне прымае ў Рэчыпаспалітай вельмі вострыя і жорсткія формы (XVII і XVIII ст.), дык на землях беларускіх і ўкраінскіх творацца грунт дзеля палітычнае ігры Расеі. Чуюцца ўжо частыя звароты і просьбы ўцісканых праваслаўных аб абароне адзінавернай Расеяй. Асабліва ў ролі абаронцы выступае праваслаўны магілёўскі арцыбіскуп Юры Конійскі (Коніскі), каторы ў 1762 г. зварачаецца з скаргамі да сыноду ў Расеі, а ў 1765 г. ў Варшаве выступае перад каралём з просьбамі аб абароне праваслаўных. Таксама расейскі пасол у Варшаве князь Репнін інтэрв'яваў у адносных польскіх уладах, але ня бачыў магчымасці дыпламатычнай дарогай дайсці да паразумення. Так, напрыклад, у пісьме, пасланым у гэтай справе Кацярыне II, ён пісаў, між іншым, што „ніякае падзеі, без аружнага выступлення, для ўладжання гэтае справа — няма“ *).

З далучэннем да Расеі — пры першым падзеле Польшчы — беларускіх земляў, на каторых было каля 100,000 р.-каталікоў, 300,000 праваслаўных і 800,000 уніятаў, расейскі ўрад сустраўся з дзвюма зусім новымі рэлігійнымі праблемамі: р.-каталіцтвам і вуніяй. Праваслаўная люднасць забраныя земляў не прадстаўляла вялікіх труднасцяў для ўраду з пагляду царкоўнага ўпарадкавання.

Паколькі Кацярына II адразу заняла выразную лінію ў адносінах за р.-каталіцкага касцёлу і яго адміністрацыйна-кананічнага ўпарадкавання, патольку пытаньне вуніяцкае царквы заставалася доўга нявырашаным і няпэўным. Вуніяцкі абрад, стаўшыся пагарджаным з боку вызнаўцаў «мацнейшых» рэлігіяў, як праваслаўнае, так і р.-каталіцкае, толькі ў 1839 г. быў скасаваны г. зв. актам злучэння вуніятаў з праваслаўнаю царквой за вуніяцкага мітрапаліта Язэпа Сямашкі.

Імпэратрыца Кацярына II у сваім першым афіцыйным „Указе“ з 16 жніўня ст. ст. 1772 г. запэўняла неабмежаваную свабоду ў публічным «вызнаванні веры». Гэтае самае паўтарала яна і ў іншых абвяшчэннях і маніфэстах пры наступных падзелах. У адносінах да рымска-каталікоў (лаціннікаў) загарантавала яна правы *utriusque ritus* на падставе падпісанага трактату з 18 верасня 1773 г. Здавалася-б, што падкрэсленая гарантыя свабоды рэлігіяў (ня толькі хрысціянскіх, але і жыдоўскае) павінна была-б дадатна адбіцца на настроях прылучанага жыхарства, прывязанага да сваіх рэлігійных традыцыяў. І запраўды пачаткова новападданыя інаверцы, асабліва каталікі, былі вельмі здзіўлены, што вера іх была толеравана ў но-

*) С. Соловьевъ. „Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ“. Т. XXVI, стр. 432.

вай дзяржаве, у якой панавала адменная рэлігія*). Гэты жэст толеранцыі быў, аднак, аблічаны на тое, каб выклікаць сярод новых падданных пачуццё лёальнасці і прыхільнасці, а таксама здабыць даверра астаўшаеся ў межах Польшчы люднасці. Аднак, трывала гэта ня доўга. Кацярына II уважала, што яшчэ не настаў час радыкальнага замацоўвання „самодержавія и православія“ і тасавала сродкі тымчасовыя.

Першым найважнейшым заданнем расейскага ўраду ў адносінах да р.-каталіцкага касцёлу было адшуканьне сярод духавенства адпаведнага элементу, адданага і вернага пачынаньням ураду. Зразумела, што элемент такі, пры існуючым маральным упадку Рэчыпаспалітай, знайшоўся ў вялікай лічбе на чале з ксяндзом Станіславам Богуш-Сестранцэвічам (р. 1731—1826), выбраным кандыдатам на каталіцкага біскупа і далучаных землях. Гэтае высокае становішча сваё заўдзячыў ён віленскаму біскупу Ігнату Масальскаму, найскравейшаму „прадстаўніку публічнага і прыватнага гніцця разкладаючаеся Рэчыпаспалітае“ **). Кацярына II з двух магчымасцяў мусіла выбраць: або шлях паразумення з папаю, як галавой каталіцкага касцёлу, або беспадрэднае падпарадкаваньне касцёлу манаршай ініцыятыве і ўладзе. Кацярына выбрала гэты другі шлях***). Адразу ў далучаных па першаму разьдзелу землях расейскі ўрад пачаў умешвацца ў унутраныя справы каталіцкага касцёлу, імкнучыся ўстанавіць над ім свой кантроль, а таксама адсэпараваць гіерархію каталіцкую і вуніяцкую ад рымскае курыі праз забарону абвяшчаць папскія „бульлі“ без дазволу царскага ўраду****). Ордэны і кляштары былі вылучаны з-пад юрысдыкцыі генэралаў, знаходзячыхся паза межамі расейскае імперыі*****).

Забаранялася таксама р.-каталіцкаму духавенству пашыраць сваю веру ў новай дзяржаве.

Дасьледчык рэлігійных адносінаў у часе разьдзелу Польшчы Мацей Лёрэт, уважае час ад 1772 да 1784 г. вельмі важным, становячым нават эпоху ў гісторыі разьвіцця р.-каталіцкага касцёлу на Усходзе Эўропы, бо тады было створана новае каталіцкае арцыбіскупства — Магілёўскае — ня толькі для Беларусі, але й для ўсяе Расеі. Ягонай компэтэнцыі падлягалі ўсе каталікі — расейскія грамадзяне.

Гэты крок, зроблены Кацярынай II у напрамку нармавання каталіцкае рэлігіі на беларускіх землях праз залажэньне арцыбіскупства быў санкцыянаваны Рымам пасля заўзятае барацьбы *****).

З сьнежня (н. с.) 1773 г. абвешчаны быў загад Кацярыны II, у якім для р.-каталікоў, астаўшыхся бяз вышэйшай духоўнай улады ў межах Расеі, за біскупа тымчасовае беларускае дыяцэзіі ў Магілёве быў назначаны кс. С. Богуш-Сестранцэвіч. У справах касцельнае адміністрацыі

*) Кояловичъ М. „Исторія возсоединенія зап.-русскихъ уніатовъ съ старыхъ временъ“ Петербургъ 1873, стр. 114.

**) H. Mościcki „Dzieje Porozbiorowe Litwy i Rusi“ T. I Wilno, 1913, st. 19.

***) M. Loret „Kościoł Katolicki a Katarzyna II“ Krakow-Warszawa 1900 г. st. 31-32.

****) St. Kutrzeba. „Historja ustroju Polski“ T. III Lwów 1920, st. 186-7.

*****) Глядзі пісьмы Кацярыны II да Грымма „Сборникъ И. Р. И. О.“ Г. XXV.

*****) M. Loret op. cit. стр. 1—2.

страцы кіраваўся ён „Рэгулямінам“ з 1769 г. Апэляцыйнай інстанцыяй на пастановы біскупа была Кольлегія для справаў Лівоніі, пасля—Сэнат. Номінацыя кс. Богуша-Сестранцэвіча адбылася бяз згоды рымскае Курыі, каторая працівілася назначэнню кс. Сестранцэвіча, як чалавека, адданага расейскаму ўраду, і толькі праз 12 гадоў паддалася дамаганням Кацярыны II. Сталася гэта ў 1782 годзе. Рымская Курія тады ня толькі згадзілася на залажэнне капітулу ў Магілёве, але і на падвышэнне нялюбага ёй біскупа Сестранцэвіча на ступень арцыбіскупа беларускай архідыяцэзіі. Такія ўступкі Курыі тлумачацца перадусім: 1) цяжкімі варункамі, у якіх знаходзіўся Ватыкан; 2) імкненнем папы не пашкодзіць інтарэсам каталіцызму на забраных беларускіх землях; 3) нязломнай воляй Кацярыны II, каторая займала адно з першых мейсцаў у тагачаснай эўрапейскай палітыцы. Кацярына II ў сваіх лістох да Ватыкану нядвузначна паражала, што ў прыпадку неспаўнення яе просьбаў каталікі будуць намерены на праваслаўе. У адным з такіх пісьмаў яна піша: „Папа ня ведае, што большая частка беларускіх каталікоў належала спрадвеку да нашай праваслаўнай веры, што іх продкі прынялі рымскую веру дзякуючы прымусу з боку палякоў і пераследаванням р.-каталіцкімі ксяндзамі. Яны (каталікі) толькі чакаюць адпаведнае хвіліны, каб ізноў вярнуцца на лона праваслаўнае царквы, якую пакінулі паміма свае волі і сьляды якое глыбака захаваліся ў іх сэрцы“...

Рым пайшоў на ўступкі, і ў 1783 г. прыехаў у Пецябург нунцій Аркетті (Archetti), каторы эрыгаваў арцыбіскупства.

Па загаду Кацярыны II нованазначаны арцыбіскуп з’арганізаваў кансысторыю для р.-каталікоў, каторыя належалі раней да трох дыяцэзіяў, цэнтры якіх асталіся ў Рэчыпаспалітай. Па другім і трэцім падзеле Рэчыпаспалітай пад уладу Расеі адыйшло шэсць каталіцкіх дыяцэзіяў, з якіх Кацярына II зрабіла тры. Вялікая частка касцельнае маёмасці перайшла на ўласнасць дзяржавы. Арцыбіскуп Сестранцэвіч атрымаў уладу над усімі каталікамі новадалучаных земляў, адбываў візытацыі, назначаў і змяняў ксяндзоў, і круг дзейнасці і аўтарытэту яго значна павялічваўся. Аднак, толькі ў 1795 г. наступіла аканчальнае адміністрацыйна-канонічнае аформленне для каталікоў з земляў, далучаных па другому і трэціму падзелу. У „Загадзе“ з 6 (17) верасня 1795 г. вымагалася злажэння вернападданчае прысягі ад духавенства; забаранялася абвяшчэнне папскіх буляў бяз згоды ўраду; забаранялася наварачванне праваслаўных на каталіцызм. Усялякія змены ў галіне касцельнае адміністрацыі адбываліся без паразумення з Ватыканам.

За Паўлы I адміністрацыйны лад р.-каталіцкага касцёлу ізноў перажыў змену. Згодна з загадам з 28 красавіка 1798 г. ўся дзяржава была падзелена на шэсць дыяцэзіяў на падставе губэрніальнага падзелу: Віленская (Віл. губ.), Жмудская (Ковенская губ.), Луцка-Жытомірская (Валынская губ.), Каменецкая (Падольская губ.), Менская (Менск. губ.); усе іншыя землі належалі да Магілёўскае дыяцэзіі (Магіл. губ.). Арцыбіскупы былі пакінены да выбару тры рэзідэнцыі: Магілёў, Пецябург і Кіеў. Паўла I падпарадкаваў касцельную ўладу Дэпартаманту рымска-каталіцкіх спраў пры Юстіцкольегіі (напалову сьвецкай), у якой былі прадстаўнікі праваслаўнага духавенства. Да

ўтварэння гэтага Дэпартаманту ня мала спрычыніўся курляндзец, лютэранскага вызнання, барон Гэйкінг. Арцыбіскуп Сестранцэвіч, бачучы ў гэтым факце абмежаванне ягонае ўлады, выступіў супраць загаду Паўлы I, ня гледзячы на ўсю сваю бязмерную паніжанасць і адданасць уладзе. 28 студзеня 1798 г. Паўла I выдаў загад аб выдзяленні Дэпартаманту з Юстіцкольегіі, як самастойнае ўстановы, і Сестранцэвіч быў пакліканы на старшыню Дэпартаманту, у якім былі чатыры сябры сьвецкай і чатыры духоўнай. Апрача таго працавалі два сакрэттары і вызначаўся пракурор (канцэлярыя).

Пасля трэцяга падзелу прыехаў у Пецябург В. Літта, апошні папскі нунцій у Варшаве, з мэтай упарадкавання справаў каталіцкага касцёлу ў Расеі. У 1798 г. абвясціў ён 10 актаў *), якія тварылі падставу канкардату. Акты гэтыя зацвярджалі новую касцельную арганізацыю, якую ўвёў Паўла I 28. IV. 1798 г. **). Новыя зьмены ў касцельнай адміністрацыі, да якіх прылажыў сваю руку і Літта, былі зацверджаны папскай буляй ***)—з дакорам Ліцце, што задалёка пайшоў у сваіх уступках. Ордэны былі, як і пры Кацярыне II, у залежнасці ад біскупаў. Літта падаў праект рэформаў у галіне манастырскіх справаў і хацеў вярнуць залежнасць ордэнаў ад генэралаў. Паўла I аднак праект гэты адкінуў. Папскія булі былі і надалей апрабаваны імператарам. Справа каталіцкага касцёлу, здавалася, пачала наладжвацца; аднак, папа, уневажняючы выбар Паўлы I на містра Мальтанскага ордэну, абурыв гэтым на сябе імператара. 17 сакавіка 1799 г. Паўла I выдаў адозву да вышэйшых уладаў каталіцкага касцёлу, у якой загадваў падпарадкавацца ў кіраванні дыяцэзіямі дзяржаўнаму законодаўству. На ўвагі нунцыя ў гэтай справе Паўла I адказаў афіцыйнай нотай з дня 9. IV. 1799 г., змест якое вельмі характэрны для касцельнай палітыкі насяледніка Кацярыны II. Нота гэтая выяўляла як-бы становішча Паўлы I ў адносінах да каталіцкага касцёлу: 1-о справы р.-каталіцкага касцёлу ў Расеі паводле гэтай ноты падлягаюць без засьцярог сьвецкаму законодаўству; 2-о компэтэнцыя каталіцкага біскупа абыймае выключна духоўныя справы; 3-о папскія булі маюць датычыць толькі духоўных справаў; 4-о булі мусяць быць апрабаваны імператарам****). У гэтай ноце Паўла I выразна акрэсліў праграму сваёй палітыкі ў справах каталіцкага касцёлу ў Расеі. Ідэнтычная яна з праграмай ягонае маткі.

За панавання Паўлы I каталіцкі касцёл усё-ж перажываў пэрыяд як-бы адпачынку і ўзросту—пасля тых устрасенняў, якія адчуў пры Кацярыне II. Значалася гэта асабліва ў галіне касцельнай адміністрацыі, якая за Паўлы I была даведзена больш-менш да ладу. Суровасць і рашучасць у адносінах да каталіцкага касцёлу, якая яшчэ вее з нот, уступаюць аднак хутка мейсца больш лагодным настроям імператара, чаму нямала спрыяў здольны езуіт а. Грубэр.

*) H Mościcki, „Dzieje porozbiorowe“, т. I, стр. 443.

**) Рубинштейн: „Хронологический указатель указовъ и правительственныхъ распоряжений по губерніямъ Зап. Россіи, Вѣлороссіи и Малороссіи“, Вильно, 1894, № 716.

***) З дня 15 лістапада 1798 г.

****) Змест гэтай ноты паддзены ў працы кс. Ad. Bondou „Святая сталіца і Расея“ (у польск. перакладзе з французскага, Кракаў, 1928). Т. I, стр. 27.

Пад яго ўплывам Паўла I скасаваў некаторыя выданыя раней указы з 1799 г. Лагоднасьць гэтую асабліва выяўляў імператар у адносінах да ордэнаў. 11 сьнежня 1800 г. выдае ён т.-зв. „Пункты зацверджаныя імператарам для каталіцкага духавенства“. Ордэны амаль-што зусім унезалежняюцца ад юрысдыкцыі біскупаў. Але з хвілінай трагічнае сьмерці Паўлы I *) разьвеяліся ўсе надзеі Курый, якая навет марыла аб увядзеньні вуніі на абшарах усёе Расеі.

Нельга тут моўчкі абыйсьці адносінаў Кацярыны II і Паўлы I да ордэну езуітаў і яго дзеяльнасьці ў новай дзяржаве. Як ведама, ордэн езуітаў быў скасаваны папаю Клімантам XIV 21 ліпеня 1773. I вось у той час, калі ў-ва ўсіх заходня-эўрапейскіх дзяржавах на ўсёй лініі адбывалася нішчэньне ордэну езуітаў, раптам ён знайшоў апору ў Расеі (і Прусіі). Адразу пасля першага падзелу Кацярыны II загадала сьпісаць усе манастыры і езуіцкія школы і ўважна сачыць за езуітамі**). Хутка аднак Кацярына II зьмяняе сваю пачатковую проці-езуіцкую палітыку і ня толькі не касуе ордэну, але падтрымлівае яго і асабліва ім аякуецца. Прычыны гэтых учынкаў зразумелыя: езуіты на беларускіх землях першыя станулі на старане Расеі, першыя злажылі вернападданчую прысягу, першыя па ўласнай ініцыятыве зладзілі ўрачысты абыход імянінаў імператрыцы, высьлаўлялі яе ў одах і казаньнях***). Тлумачыцца гэта таксама й роляй езуітаў у школьніцтве, якую дацэнівала Кацярына. Ня было гэта аднак галоўнай прычынай захаваньня ордэну езуітаў на далучаных землях. Галоўная прычына была ў агульнай сыстэме дзеяльнасьці Кацярыны II адносна да Рыму, мэтай якой было злёкалізаваньне кат. касцёлу ў межах Расейскае імперыі. Бачучы сваё цяжкое палажэньне на Захадзе Эўропы, езуіты ўсялякімі спосабамі імкнуліся параліжаваць брэвэ Кліманта XIV, уживаючы ўсялякіх сродкаў****). Кацярына II добра разумела, што, захоўваючы ордэн езуітаў, гэтым самым пакажа Рыму сваю сілу. Бачыла яна ў езуітах верных прыхільнікаў новага парадку дый у гэтым не памылілася. Ужо перад прыездам Сестранцэвіча ў Пецяярбург з брэвэ Кліманта XIV аб скасаваньні ордэну езуітаў Кацярына II выдала загад г.-губ. Чернышову аб захаваньні ордэну на забраных землях. Апрага гэтага, загадам з дн. 24 студзеня н. ст. 1774 звольніла Кацярына II езуіцкія валаданы ад падатку, дапамагаючы ім акром гэтага матэр'яльна (атрымлівалі яны ў год 8,000 рублёў на ўтрыманьне сваіх школаў). Езуіты паступова ўзмацняюць свае пазыцыі і здабываюць вялізарныя праўныя й матэр'яльныя здабычы. Так напр. 2 лютага 1780 адчыняюць яны ў Полацку новіцыят, у які прыймаюць новых сяброў. Ватыкан, бачучы такое падтрыманьне езуітаў з боку расейскага ўраду, ня мог рашуча рэгаваць у гэтай справе і пакінуў яе на ўласнае сумленьне езуітаў. У 1782 г., калі было ўтворана рымска-каталіцкае арцыбіскупства

*) Забіты ўначы з 11 на 12 сакавіка ст. ст. 1801 г.

**) Езуіты ўтрымлівалі тагды 4 калегіі, 2 рэзыдэнцыі, 12 дамоў і місійных пунктаў (у іх 6 школаў). Усіх езуітаў на тэрыторыі першага падзелу было 178 асоб (кс. С. Залэнскі „Jezuici w Polsce“, у скарачэньні, Kraków 1908, стр. 2:3).

***). Н. Mościński „Dzieje porozbiorowe“ т. I, стр. 46.

****) Клімант XIV быў здае ца навет атручаны езуітамі. (Гл. T. Griesinger „Eszuity“, перакл. на расейскую мову, Масква, 1868).

ў Магілёве, езуіты, як і іншыя ордэны, мусілі падлягаць гэтай вышэйшай уладзе. Палажэньне ордэну езуітаў пад канец панаваньня Кацярыны II было бліскучае. „Кацярына II была іх дабрадзейкай, але не давала ім свабоды ў іх дзеяльнасьці, змушаючы іх быць паслушным і гнуткім арудзьдзем яе волі“*). Ордэн меў 6 калегіяў: у Полацку, Дзьвінску, Магілёве, Мсьціслаўлі, Воршы і Віцебску, 2 новіцыяты (у Полацку і Дзьвінску), 10 рэзыдэнцыяў. Лічба сяброў езуіцкага ордэну дасягала 200 асобаў**).

Паўла I, уражлівы па жудасьці францускае рэвалюцыі, парывучы і запальны***), бачыў у езуітах аружжа для выкараненьня ўсялякага зла. Былі яны ў яго вачох увасабленьнем добра. Гэта давала езуітам вялікія магчымасьці ў іх працы. Езуіты пакладалі вялікія надзеі на паступніка Кацярыны II, памятаючы часы яго бытнасьці ў Рыме, дзе ён, яшчэ малады, вёў гутаркі з папай Піем VI на вунійныя тэмы. За часоў Паўлы I езуіты перастаюць быць арудзьдзем расейскае дыплёматыі; наадварот, — яны змушаюць яе служыць сваім мэтам і здабываюць пад свае ўплывы вышэйшае пецяярбурскае грамадзянства****).

У 1800 г. полацкі новіцыят атрымлівае права закладаць новыя духоўныя пляцоўкі тэм, дзе знаходзілася каталіцкае насяленьне. Ордэну, у меру адчынення новых пляцовак, мелі быць вернены маёнтакі ў тых мейсцох, дзе польскі ўрад пасьпеў іх забраць да падзелу Польшчы пры скасаваньні ордэну. Урэшце Паўла I унезалежніў ордэны ад мейсцовых касцельных уладаў. Найбольш спрычыніўся да гэтага а. Грубэр. Дзякуючы яго стараньням, навет арцыбіскуп Сестранцэвіч папаў у няласку Паўлы I*****). 11 жніўня 1800 г. Паўла I просіць навет Папу Пія VII аб санкцыі ордэну езуітаў у Расеі. Папа выдаў брэвэ 7 сакавіка 1801, якім якбы зацвярджаў нова ордэн езуітаў у межах Расеі. Брэвэ гэтае дайшло ў Расею аднак пасля сьмерці Паўлы I. Лічба езуітаў пад канец панаваньня Паўлы I павялічылася да 244 асобаў. Пасьля забойства Паўлы I лёс езуітаў значна пагоршыўся.

Ня меншую вагу мелі адносіны Кацярыны II і Паўлы I да вуніятаў. Спачатку расейскі ўрад абмінае моўчкі свае адносіны да вуніятаў, праўдападобна таму, што яшчэ не заняў выразнага становішча ў іх справе. Першы раз афіцыйна гаворыцца аб вуніяцкай царкве ў рэскрыпце з дня 2. VII. 1780 году*****). — і то дзеля таго, што ў полацкім вуніяцкім арцыбіскупстве, з прычыны выезду вуніяцкага арцыбіскупа Язэпа Юношы Смагажэўскага, звольнілася біскупская ка-

*) М. Моршкін „Езуиты въ Россіи“ стр. 245. У лісьце да Грымма пісала Кацярына II аб беларускіх езуітах: „ce sont des bêtes, et puis c'est tout, et cependant des bêtes bêtes et ennuyentes“ С. И. Р. И. О. т. XXIII, № 180.

**) М. Моршкін т. I, стр. 244.

***) Вельмі добрай працай аб характары і псыхічным здароўі Паўлы I ёсьць артыкул І. В. Чіжа „Императоръ Павелъ I“, [змешчаны ў часопісу „Вопросы философии и психологии“ 1907, III 88].

****) Самарин „Езуиты и ихъ отношение къ Россіи“ Масква 1866.

*****) 14. XI 1800 г. быў Сестранцэвіч сасланы ў свой маёнтак на Беларусі пад надзор паліцыі (кс. Szantyr: „Wiadomości do dziejów kościoła i religji katolickiej“. Poznań, 1843, стр. 169—171).

*****) Акты Издаваемые Вилен. Археогр. Комиссіей, Вильна, т. XVI, стр. 2.

тэдра. Часова была створана кансысторыя для справаў вуніятаў у Полацкім і Магілёўскім намесьніцтвах, якая складалася з 3—4-ох духоўных, заслугоўваючых на давер ураду. Кацярына II не сьпяшчалася з назначэньнем біскупа. Толькі ў пачатку 1785 году быў назначаны на становішча вуніцкага біскупа ў Полацку былы сябра кансысторыі Гэрак Лісоўскі. Перад яго назначэньнем быў выдадзены ўспомнены рэскрыпт, які выразна падважаў вунію. Згодна з ім, у выпадку звальненьня мейсца вуніцкага духаўніка, адпаведныя ўлады мусілі апытаць люднасьць дадзенае парахвіі, ці не жадае ўвадзіць вуніятаў на праваслаўе, а калі так, дык у такім выпадку пскоўскі і магілёўскі праваслаўныя архіерэі мусілі назначаць праваслаўнага сьвяшчэньніка: першы—для полацкае, другі—для магілёўскае губэрні. Далей было сказана, што ў выпадку, „калі-б парахвіяне зажадалі духаўніка вуніята, дык кансысторыя абязана аддаць звольненую парахвію вуніцкаму духаўніку бліжэйшае парахвіі, пакуль назначаны намі сапраўдны біскуп не пачне высьвянчаць новых духаўнікоў“ *). Гэты загад адчыняў вуніатам дарогу ў праваслаўе („благочестіе“). Паступова праца архіерэя Ю. Конійскага, які „старанна“ імкнуўся наварнуць вуніятаў на праваслаўе, асягае намечаную ім мэту. І вось у 1794 г. Кацярына II выдае Тутолміну загад, каб ніхто з шляхты, ані духоўных, ані ўрадавых асоб не рабіў перашкоды пры пераходзе каго-небудзь з вуніі ў праваслаўе. Усялякія спробы стаўленьня перашкодаў пагражалі канфіскацыі маёмасьці і судовай карай **).

Наварачваньне вуніятаў на праваслаўе, якому спачатку справіўлялася сама Кацярына II з мэтай выклікаць вернападданчыя настроі сярод жыхарства забраных земляў, пад канец яе панаваньня дайшло да вельмі шырокіх разьмераў. Лічба наварненых ня ведама дакладна, але дасягае яна вялікае цыфры. У працягу аднаго месяца 1794 г. перайшлі на праваслаўе: 721 парахвіі, 333.012 грамадзян і 463 вуніцкія духаўнікі. У гадох ад 1793 да 1796 нованаварненых на праваслаўе было каля 1.600.000 асоб***). Аб спосабах наварачваньня вуніятаў на праваслаўе (як перад гэтым рабілася наадварот) і абароне імі сваёй веры шмат ужо было пісана, дык, не затрымліваючыся даўжэй над гэтым, зазначым толькі, што часта вынікалі крываваыя бойкі паміж вуніцкім насяленьнем і ўрадавымі праваслаўнымі „пропагатаарамі“, так што сьвецкія ўлады змушаны бывалі паўстрымліваць залішне стараных пашыральнікаў праваслаўя ****). Было ня мала выпадкаў пераходу вуніятаў у лацінскі абрад. Напр. у Магілёўскай губэрніі 8 тысяч вуніятаў у 24-ох парахвіях перайшло ў лацінства і гэтак не паддалася наварненьню на праваслаўе. Палажэньне вуніцкіх ордэнаў было таксама вельмі цяжкое. У 1795 годзе Кацярына II запратавала арцыбіскупу вуніцкаму Лісоўскаму закрыць лішнія вуніцкія манастыры, а праз 10 гадоў, дзякуючы старанням каталіцкага арцыбіскупа Сестранцэвіча, лічба вуніцкіх манастыроў паменшылася з 84 да 25.

*) Акты И. В. А. К. XVI.

**) Акты И. В. А. К. т. XVI. № 67.

***) Лічба гэтая абыймае насяленьне і украінскіх земляў.

****) Даўгяла: „Урадавыя адносіны да вуніятаў за Паўлы I“. — „Scripta Historico-archaeologica“ Менск 1927.

За Паўлы I заўважваецца пэўная зьмена ў паглядах на вуніцкую справу, што відаць напр. з пісьма менскага губэрнатар Карнеева, які скардзіцца на вострыя меры, тасаваныя пры наварачваньні вуніятаў на праваслаўе *). Сярод наварненьня на праваслаўе насяленьня заўважваецца паварот да старога веры. Праўда, гэтае імкненьне знайшло перашкоду ў загадзе Паўлы I, якім ён забараніў вяртацца ізноў у вунію; але побач з гэтым імператар выдае загады, якія адзначаюцца некаторым лібэралізмам у адносінах да вуніятаў. Гэтак у маі 1797 г., падчас падарожы па забраных землях, выдаў Паўла I рэскрыпт па рукі Карнеева, у якім назначаў, што шмат дзе насяленьне крыўдзіцца на наварачваньне сілай у праваслаўе. Дзеля гэтага загадаў Паўла I не рабіць ніякіх перашкодаў у вызнаваньні вуніатамі іх веры **. Гэтае спрыяньне вуніатам вельмі не падабалася праваслаўнаму духавенству. Часы гэтыя, як піша С. Рункевіч, „як-бы адварнуліся плячыма да справы праваслаўя ў Заходняй Расеі“ ***). Вельмі цікавым прыкладам адваротнае стараньня „прыхільнасьці“ Паўлы I да вуніятаў ёсьць выпадкі ў вёсцы Начы, Магілёўскае губ., дзе Паўла I загадаў скапіць і судзіць сялян, скардзіўшыхся на рэлігійную несправядлівасьць. Агулам кажучы, за Паўлы I лёс вуніі хіліўся ўсцяж па лініі далейшага паступовага заняпаду гэтага вызнаньня на карысьць праваслаўя. Гэтану спрыяла бясспынная дзеяльнасьць вышэйшых уладаў праваслаўнае царквы. За Паўлы I аднак было яшчэ ненаварненых каля 2-ух мільёнаў вуніятаў ****).

Толькі некаторыя адзінкі змагаліся з рэлігійным уціскам; асабліва адзначыліся ў гэтым базыльяне й піяры.

Агулам кажучы, наступнікі Кацярыны II трымаліся вызначанага ей кірунку касьцельнае палітыкі. Палітыка гэтая ў адносінах да р.-каталіцкага касьцёлу адзначаецца бязумоўным імкненьнем да ўзаалежненьня гэтага касьцёлу ад расейскага ўраду і ўтварэньня з яго вернападданчага органу; у адносінах да вуніятаў—рашучае перасьледваньне гэтае рэлігіі. У тэорыі Кацярына II запэўняла рэлігійную толеранцыю і свабоду; у практыцы аднак гвалціла яе на кожным кроку, дзеючы ў мысьль свайго асноўнага імкненьня да палітычнае і тэрыторыяльнае экспансіі Расеі.

Сялянскае пытаньне.

„Палажэньне сялян у XVIII., — піша польскі дасьледчык Ст. Любіч *****),—можна азначыць двума славамі: падданства і паншчына“. Расейскі гісторык І. Горемыкін выражаецца аб гэтых часоках, што гэта былі „часы рабства“, ня прыносячы ніякіх зьменаў у палажэньні сялян *****). Паняцці рабства, падданства і паншчыны часта мяшаюцца

*) Акты И. В. А. К., т. XVI, стр. 723.

**) Акты И. В. А. К., т. XVI, стр. 572—73.

***) С. Рункевіч „Історія мінскай архіепіскапіі“. СПб 1893. Стр. 384.

****) П. Бранчэв „Історія литовскага іосударства сь древнѣйшихъ временъ“ Вильно 1889, стр. 584.

*****) „Sprawa włościańska w Polsce poróżbiorowej“, Kraków, 1909, стр. 7.

*****) І. Горемыкин, „Очерки истории крестьянъ въ Польшѣ“, Спб. 1869. Стр. 111.

навет у гісторыі і соцыялёгіі. „Паняцьце падданства адносна свайго зьместу яшчэ не ўстаноўлена, як адналітае і агульна абязываючае“ *). Падданства можна разумець, як: асабістае, зямельнае і судовое. На беларускіх землях было яно адналітае, хоць можна яго разглядаць з гэтых трох бакоў. Сялянства на беларуска-літоўскіх землях (як і ў Польшчы) тварыла ў XVIII в. абсалютную большасьць насяленьня (каля 70 прац.). Варункі, у якіх знаходзіліся сяляне ў нашым краі, былі перад падзеламі наагул падобныя да варункаў у Кароне. „У XVII і XVIII в. аграрныя адносіны ў Літве зрабіліся зусім падобныя сваёй будовай да польскіх“ **).

Сяляне жылі ў каралеўскіх маёнтках, т.-з. эканоміях, на землях шляхоцкіх, духоўных і ў стараствах ***). Палажэньне сялян у каралеўшчынах і на землях духавенства было адносна лепшае, чым у шляхоцкіх валаданыях ****). Каралеўскія маёнткі абыймалі эканоміі: горадзенскую, оліцкую, шавельскую, берасьцейска-кобрынскую *****) і магілёўскую. Каля сярэдзіны XVIII в. абыймалі яны 5 эканоміяў, на абшарах якіх знаходзілася каля 1219 вёсак *****)*. Ст. Косьцялкоўскі на падставе інвэнтароў з 1783 г. падае лічбу сялян у эканоміях на беларуска-літоўскіх землях (разам з магілёўскай эканоміяй) каля 135.000 асоб. Тут існавала права сялян на скаргу ў судовых (т.-зв. рэфэрэндарскіх). Фальварковыя гаспадаркі былі заменены больш прадукцыйнымі тыпамі гаспадарак, аднак за часоў адміністраваньня ў эканоміях Антона Тызэнгаўза фальварковыя гаспадаркі ізноў былі вернены. Гэта было выяўленьнем нарастаньня ў зямляробстве капіталізму. Сялянства было наагул з гэтае зьмены незадаволена і падыймала часта бунты (бунт ў Шаўлях у 1769 г., крывава здушаны). Перад падзеламі такім чынам і ў каралеўскіх валаданыях палажэньне сялян значна пагоршылася. На землях духавенства падданыя мелі праймае апекі, але палажэньне іх там было ня гэткае цяжкое, як у валаданыях шляхты, дзе запраўды „цвіла“ паншчына. На беларуска-літоўскіх землях шляхціц аднак ня меў права *vitae ac necis*. (У Польшчы права гэтае было адабрана ў шляхты ў 1768 г.).

Былі роблены спробы паляпшэньня быту сялян шляхам унараманьня праймы адноснаў у гэтым пытаньні. Аднак грунтоўных зьмен перад падзеламі Польшчы мы ў гэтай галіне ня бачым. Канстытуцыя 3-га мая змяшчала толькі кароценькі разьдзел аб сялянах. Сказана там было, што селянін бярэцца „падапеку права і краёвага ўраду“, але гэта — агульныя словы, якія ня мелі ніякага бліжэйшага рэальнага значэньня. Рэальна адчуваў селянін зьмены да лепшага знутра — ад тае часткі асьвечанае шляхты, якая (пад уплывам

*) J. Rutkowski „Poddaństwo włościan w XVIII w. w Polsce i niektórych innych krajach Europy“. Poznań, 1921. Стр. 12.

**) Wł. Grabski „Historja wsi w Polsce“ Warszawa, 1929. Стр. 142.

***) Як падае Т. Корзон, у 1791 г. у каралеўшчынах было сялян 193.000, у староствах (разам з месамі) 52.995, на землях духавенства 921.300, на землях шляхты каля 3 1/2 мільёнаў. (Гл. Korzon „Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta“ Warszawa, 1897, т. I, стр. 350).

****) St. Lubicz, op. cit.

*****) Да XVIII в. яны тварылі самастойныя эканоміі.

*****) St. Kościółkowski, „Ze studjów nad dziejami ekonomji królewskich na Litwie“. (Гадавік „Twa Przyjaciół Nauk w Wilnie“ з 1914 г.); там-жа мапа эканоміяў.

павеваў з Захаду) ўсьведамляла патрэбу сялянскае рэформы. Цікава, што імкненьне гэтае асабліва сільным было на беларуска-літоўскіх землях.

Мае слухнасьць І. Горемыкін *), пішучы, што „у апошніх часоў самастойнага існаваньня Польшчы на карысьць сялян ня было зроблена нічога: соймы тых часоў, якія займаліся рознымі праектамі і зьменамі, нехацелі і не маглі закранаць гэтую так важную справу“ **).

Гэтак прадстаўлялася палажэньне сялян і сялянскае пытаньне на беларуска-літоўскіх землях у найагульнейшых рысах перад падзеламі Польшчы. „Пазбаўлены ўсялякай праймай апекі, — піша гісторык З. Мякотін ***), — аддадзены цалком пад уладу свайго пана, селянін зносіў ад апошняга ўсе гвалты, якія прыходзілі яму ў галаву, падлягаў суроваму трактаваньню з боку пана й яго эканоміі і страшнаму эканамічнаму ўціску, быў навет часамі пазбаўлены тае зямлі, якая была адзінай падставай яго існаваньня“.

Пасьля прылучэньня да Расеі земляў б. беларуска-літоўскага гаспадарства ўведзены былі адразу на гэтых землях законы, абязуючыя ў Расеі. У адносінах да сялян законы гэтыя розьніліся ад існуючых датуль пад Польшчай тым, што прыгон аблічаўся з мужчынскае душы. Адразу-ж пасьля першага падзелу наступіла для сялян пагаршэньне іх палажэньня ****). Указ з 1775 г. дазваляў прадаваць сялян без зямлі. У Расеі гэтага роду прадажа была агульным зьявішчам *****). У Польшчы таксама здараліся такія выпадкі *****). Было „аднэй з найцяжнейшых старон польскага падданства тое, што падданага можна было прадаць або даравач без зямлі“ ¹⁾. У Расеі аднак існаваў сапраўдны „гандаль сялянамі“, ²⁾ як агульнае зьявішча. Усе расейскія гісторыкі, навет пішучыя выразна ў вялікадзяржаўным расейскім духу, сьцьвярджаюць, што ані Кацярына II, ані Паўла I не палепшылі палажэньня сялян. У загадзе ген.-губ. Неплюева (8 лістапада ст. ст. 1794 г.) прыказваецца земскім камісарам ³⁾ даглядаць, „каб сяляне спаўнялі адносна да паноў паводле старых звычаяў усе павіннасьці, уносілі аплаты і заставаліся найпакарнейшымі ў падданстве“ ⁴⁾. Выпадак бунтаў сялян за часоў Кацярыны II на забраных Расеяй землях ня было ⁵⁾. Аднак, стараннасьць расейскіх уладаў у недапушчэньні бунтаў сьведчыць, што незадавальненьне ў масах існавала. У „Учрежденіи о правленіи губернія-

*) І. Горемыкинъ I с. стр. 119.

**) Расейскі гісторык Н. Костомаров, як ведама, лічыць уціск сялян галоўнай прычынай упадку Польшчы.

***) В. Мякотинъ „Крестьянский вопросъ въ Польшѣ въ эпоху ея раздѣловъ“. Спб. 1889 стр. 77.

****) S. Kutrzeba, op. cit. т. III, стр. 179. — W. Grabski op. cit. стр. 243.

*****) Гл. Семевскій „Крестьяне въ царствованіи Екатерины II“ т. I.

*****) S. Kutrzeba, op. cit. т. III, стр. 179.

¹⁾ J. Rutkowski, I. с. стр. 63.

²⁾ гл. А. Романовичъ-Славотинскій: „Дворянство въ Россіи отъ начала XVIII в. до отмены крѣпостного права“ Киевъ 1912 стр. 316 і наступныя.

³⁾ Земскія камісары былі ўстаноўлены з мэтай утрыманьня спакою ў паветах і месцах.

⁴⁾ Екатерининскій Сборникъ II, № 120.

⁵⁾ Ibid., II, № 25.

ми“ з 1775 г.*) было прадбачана, што ў выпадку непаслухмянасці («аслушання») сялян земскі капітан з павету і гараднічы з места павінны адразу паведаміць аб гэтым губэрскі ўрад і старацця супакойць збунтаваных. Расейскія ўлады сурова пачалі пераследаваць сялян, уцякаючых з аднае тэрыторыі на другую. Перад гэтым адбывалася сталая цыркуляцыя сялян з адных абшараў на другія. Цяпер-жа навет вольныя сяляне, якія тварылі даволі вялікую лічовую групу, ня мелі права бяз ведама земскіх камісараў пераходзіць з мейсца на мейсца**). Гэтыя загады былі паважным ударам для сялян. Перад гэтым шляхта, баючыся ўцёкаў сялян, мусіла быць больш лагоднай з імі; цяпер-жа самаволя і вызыск з боку шляхты знаходзілі пасярэдняе падтрыманьне ў гэтых законах.

Паўстаньне на беларуска-літоўскіх землях у 1794 г., якое трывала каратка і было папросту эпізодам у расейскім панаваньні на гэтых землях, ясная рэч, не магло палепшыць долі сялян. Рапарт Тутолміна аб 100,000 збунтаваных сялян быў проста яго выдумкай. Паўстанчыя ўлады не сягнулі ў глыб масаў сялянства. Прычына пасыўнасьці апошняга была і ў тым, што расейскі ўрад сеяў бясспынна антагонізм паміж шляхтай і сялянствам. З гэтага боку вельмі характэрнае пісьмо Кацярыны II да ген.-губ. Т. Тутолміна (19 красавіка 1794 г.), у якім яна звяртае вялікую ўвагу на сялян***). Пасля паўстаньня адбыліся канфіскацыі маёнткаў. Шляхта рабіла захады, каб здабыць прыхільнасьць расейскіх уладаў, выракаючыся ўдзелу ў паўстаньні, хочучы гэтым здабыць сканфіскаваныя маёнткі****). На забраных землях да першае паловы 1797 г. было раздана каля 123.000 душ, з чаго 105.000 прыпала расейцам, а рэшту атрымалі «заслужаныя» палякі*****). У раздзідзеных расейцам маёнтках была ўведзена на расейскі лад павіннасьць «дваровых».

Пры ўступленьні Паўлы I на трон у Расеі выбухлі бунты сялян, якія «выразна паказваюць, якой зьмены свайго быту жадалі сяляне“¹⁾. Разрухі ахапілі 17 вялікарускіх губэрніяў і былі выкліканы часткова тым, што першы раз сяляне былі пакліканы да прысягі новаму імператару²⁾. Баючыся пашырэння бунту на забраныя землі, Паўла I выдаў 29. I. 1797 г. адозву, у якой перасьцерагаў сялян перад бунтам і заклікаў іх быць паслухмянымі ў спаўненьні паншчыны «пад пагрозай нямінучае, паводле права, кары за праступленьне і сваволю“³⁾. Загадам з дня 5 красавіка 1797 г. (у дзень каранацыі) ўстанавіў Паўла I 3-дзённую паншчыну з кожнае сялянскае душы. Пасля гэтага загаду шмат дзе (асабліва ў паўдзённых забраных землях) павялічылі паншчыну з 2 да 3 дзён. У тых-жа землях, дзе існавала паншчына звыш 3 дзён, загад гэты астаўся мёртвай літарай.

*) арт. арт. 242 і 264.

**) Загад з 1793 г.

****) «Русский Архив», 1873 (Лісты Кацярыны II да Цімахвея Іванавіча Тутолміна).

*****) J. Iwaszkiewicz „Litwa w r. 1812“ Warszawa, 1912.

******) В. Семевский „Крестьянский вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой половинѣ XIX в.“ Спб., 1888 г. I, стр. 231.

1) М. де Пуле „Станиславъ Августъ въ Гроднѣ и Литва въ 1794-97 гг.“ (стр. 137).

2) У Арлоўскай губ. было 20 сялян забітых і 70 раненых.

3) Н. Моścicki „Sprawa włośc. na Litwie za panow. Pawła I“ (Bibl. Warsz. t. II, 1909).

Лічэбнасьць стану прыгонных сялян была павялічана пасля падзелаў залічэннем да сялянскага стану дробнае шляхты, якая не магла даказаць свайго шляхоцкага паходжаньня, а таксама мяшчан у дробных мястэчках. Сто з лішкам мястэчак, якія былі на магдэбурскім праве, у 1776 г. падпалі пад агульна-расейскія правы. Пры рэвізіі (сьпісе) насяленьня мяшчане, ня маючы мяшчанскіх правоў, былі залічаны да сялян.

Маніфэст Паўлы I аб 3-дзённой паншчыне вялікага бліжэйшага значэньня ня меў, быў ён аднак зачаткам маючых наступіць рэформаў у сялянскай справе, а такжа інгерэнцыі дзяржавы. „Калі пры Кацярыне II у літэратуры трэба было з вялікай асьцярожнасьцю зачэпляць баячкі паншчыны, дык за часоў Паўлы I гэта зрабілася зусім немагчымым“^{*)}. Сяляне знеслі апрача гэтага эксплёатацыю арандароў і шынکارоў жыдоў. Былі яны ў ролі пасярэднікаў паміж панам і селянінам. Але, як прыгожа й слушна кажа В. Смоленьскі, „хоць у XVIII в. селянін піў з жыдоўскіх рук, аднак-жа ў чарцы была шляхоцкая гарэлка“^{**)}.

Ад 1795 г. у працягу двух гадоў панаваў у губэрніях б. Беларускі-Літоўскага гаспадарства голад з прычыны неўраджаю. Паўла I адведаў гэтыя краіны і быў страшэнна здзіўлены беднасьцю сялян***). Прыбыўшы ў Менскую губ., загадаў ён склікаць зьезд шляхты з мэтай вынаходу сродкаў дзеля паляпшэньня гаспадаркі. У 1796 г. (10 сьнежня) быў скасаваны хлебны падатак, устанавлены ў некаторых губэрніях у 1794 г. з мэтай дастаўкі правізіі войску. Зьнізіў Паўла I таксама цэны на хлеб, загадваючы прадаваць жыта з дзяржаўных магазынаў. Дзеля супакоеньня сялянскіх масаў Паўла I адклікаў у 1796 г. (10. XI.) набор рэкрутаў, адмаўляючыся гэтым самым ад коаліцыі супраць рэвалюцыйнае Францыі.

Рух, які быў скіраваны да паляпшэньня быту сялян, ішоў, як было ўспомнена, знутра, ад часткі больш асьвечанае шляхты. У гэтых часоў мы бачым спробы і агульныя (зьезд шляхты Меншчыны), і індывидуальныя, якія мелі на мэце паляпшэньне долі сялянства****).

Панаваньне Кацярыны II і Паўлы I, як бачым, нічога амаль не зьмяніла ў сялянскім пытаньні. Расейскі ўрад быў заняты справамі ўнутранай і вонкавай палітыкі і пакідаў гэтую справу адкрытай. Перад усім ён мусіў умацаваць сваё панаваньне на забраных землях і, будучы выразіцелем інтарэсаў «дваранства», папросту не чапаў сялянскае справы. Расея ізноў-жа ня была яшчэ пэўная свайго палажэньня ў забраным краі. На палітычным гарызоньце Зах. Эўропы яшчэ блішчэлі штыкі рэвалюцыйнае арміі. Урэшце, культурны ровень расейскага грамадзянства і адсталасьць формаў аграрных адносінаў у Расеі ў роўнай меры спрыялі таму, што расейскі ўрад ня рупіўся аб гэтай справе. Тры падзелы ў розных пэрыядах часу былі прычынай таго, што: 1) стала адбываліся розныя зьмены на забраных зем-

*) Семевский „Крестьянский вопросъ“.

**) W. Smoleński „Pisma historyczne“ т. II. „Stan i sprawa Żydów w Polsce w w. XVII, стр. 234.

****) Граве „Къ исторіи еврейства“ Русский Архивъ, 1893, II стр. 211, 212.

*****) Аб гэтым гл. Т. Korzon op. cit т. I, стр. 393, Н. Mościcki „Sprawa włościańska“

лях, 2) маемасныя адносіны ня былі цвёрда замацаваныя (канфіскаты, даравізнi). Гэта, ясная справа, адбівалася на палажэнні сялян. З другога боку, расейскі ўрад спаткаўся з новым аграрным тыпам, рознычымся ад расейскага. Незнаёмасць аграрных адносінаў на беларуска-літоўскіх землях была таксама адной з прычынаў бяздзейнасці расейскіх уладаў. Беларусь дасягнула да сялянскае рэформы, аднак застой аграмаднае Расеі затрымліваў яе ў развіцці вышэйшых сацыяльных адносінаў.

Такім чынам, панаванне Кацярыны II і Паўлы I — гэта пэрыяд застою ў адносінах да сялянскага пытання, з другога боку — пэрыяд няясных і неакрэсленых яшчэ зменаў у настроях вышэйшых слаёў грамадзянства пад уплывам паведаў з рэвалюцыйнага Захаду. Палажэнне сялян было наагул цяжкім *), а сялянскае пытанне мела яшчэ чакаць дзесяткі гадоў на сваё вырашэнне.

За часоў Кацярыны II былі намечаны галоўныя вехі расейскае палітыкі адносна да забраных беларуска-літоўскіх земляў і іх насельніцтва. Палітыка гэтая адзначалася рашучасцю і кансквэнтнасцю, імкнулася да нівэляцыі асаблівасцяў гэтае краіны і поўнага зліцця яе з Расейскай імперыяй. Аднак асаблівасці былае Беларуска-Літоўскае дзяржавы, выражаючыся ў асаблівым укладзе лёкальных адносінаў пад уплывам прыродна-геаграфічных варункаў у шырокім іх разуменні, прадстаўлялі неабыхікі перашкоды ў рэалізацыі русыфікацыйна-уніфікацыйных плянаў Расеі. Ня глядзячы на рашучасць і гібкасць сваёй палітыкі, ня здолела яна асаблівасці гэтых знішчыць.

Наступнікі Кацярыны II пераймаюць сыстэму яе палітыкі, больш выразна вызначаючы праграму, пабежна зарысаваную іх папярэдніцай. Расейскія змены ў адміністрацыі і ў іншых галінах дзяржаўнага жыцця былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства не маглі аднак і пазней змяніць уклад адносінаў на забраных землях. Уклад гэты, як вытвар гістарычнага развіцця, тамаваў урастанне ўглыб штучных пачынанняў расейскіх уладаў. Наступнікі Кацярыны II, дартарноўваючы палітыку яе да новых гістарычных выпадкаў і палітычных кон'юктур, модыфікавалі яе, даводзячы да канца або развівваючы далей тое, што ў зародышавай або няпоўнай форме існавала ў пачынаннях расейскіх уладаў на забраных землях у канцы XVIII в.

Сконкрэтызуем дзеля гэтага асноўныя палажэнні расейскае палітыкі на Беларуска-Літоўскіх землях — як у разгледжаных галінах, так і ў тых, разгляд каторых у нашу працу з прычыны абмежанасці мейсца не ўвайшоў.

У галіне адміністрацыі. Кацярына II, як мы бачылі, імкнулася да поўнае уніфікацыі забранага краю з Расейскай імперыяй, уводзячы «Учреждение о правлении губерніями» з 1775 г. Першапа-

*) Найлепш і найглыбей адбываюць гэтае палажэнне народныя песні. У бел. мове ёсць аб гэтым праца З. Бядулі п. н. «Паншчына ў бел. народных песнях» (Менскае выданне).

дзелавая частка Беларусі была для яе мейсцам эксперыменту ў галіне адміністрацыі. За часоў Кацярыны II «Учреждение» ня было поўнасьцю праведзена ў жыццё на землях былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства. Адміністрацыйны падзел падлягае частым зменам. Паўла I трымаецца ў адміністрацыйным падзеле забраных земляў этнаграфічнае падставы.

У рэлігійным пытанні Кацярына выразна імкнулася да скасавання вуніі, а таксама да ўзалежнення рымска-каталіцкага касцёлу ад расейскага ўраду. У гэтай галіне сваёй дзеяльнасці яна была рашучай і кансквэнтнай, ужываючы ўсялякіх сродкаў да асягнення намечанае мэты. Тут найбольш праявілася яе імкненне да русыфікацыі забраных земляў.

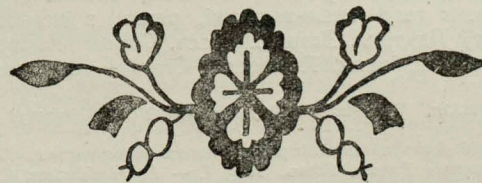
Сялянская справа была пакінена адкрытай. Гаварылася, праўда, аб гэтай справе ў камісіі з 1767 г., парушалася яна на паседжаннях «Вольнага Эканамічнага Таварыства» ў Пецярбурзе, але ніякіх канкрэтных пачынанняў у гэтай справе ня зроблена. Дваранства расейскае яшчэ не разумела патрэбы сялянскае рэформы. Беларуска-літоўская шляхта на ўласную руку пачала паляпшаць палажэнне сялян.

У справе мейсцаў Кацярына імкнулася да уніфікацыі іх з боку зраўнання ў правах станаў, касуе магдэборскае права на землях былага Беларуска-Літоўскага гаспадарства, творыць такжа новыя мейсты, якія аднак ня маюць вялікага значэння. Будаўляная дзеяльнасць трохі ажыўляецца, мае аднак на ўвазе пераважна ўрадавыя будынкi. У судаводстве наступаюць малыя змены. Застаецца яно такім, якім было і перад падзелаі.

Жыдоў Кацярына II зраўнала ў правах з расейскім грамадзянствам. Палажэнне іх аднак было цяжкое: плацілі яны большыя падаткі, за Паўлы I былі пераселены з правінцыі ў мейсты, уведзена была «мяжа аселасці».

Шляхта забраных земляў была зраўнаная ў правах з расейскім дваранствам, якое карысталася меншымі, чым яна, правамі, нясучы аднак большыя павіннасці.

Школьніцтва было мала закранута. Езуіты, адыгрываюшы вялікую ролю ў школьніцтве, былі захаваны. Толькі ад 1789 г. пачынаюць паволі выяўляцца ўплывы дзеяльнасці «камісіі для ўтварэння народных школаў», якая ад гэтага часу адчыняе расейскія школы на забраных землях.

Б. Брэжго.

Замкі Віцебшчыны.

Захаваныя дагэтуль у Віцебшчыне сьляды ад былых замкаў, а таксама гістарычныя весткі аб іх даюць падставу сьцьвярдзіць, што на прасторы былае Віцебскае губэрні ў сваім часе існавала 25 *наасобных ваенных умацаваньняў*, якія заслугуюць на назоў замкаў. Гэта былі або ўмацаваныя замкі ў бліжэйшым значэньні гэтага слова, або ўмацаваньні ў кшталце шанцаў, меўшыя такое-ж значэньне, як і замкі. Умацаваных замкаў было ў Віцебшчыне 23,—паіменна: Вяліжскі, Віцебскі, Варонецкі, Гарадоцкі, Дрысьсенскі, Казьянскі, Касаржэўскі, Красны, Лепельскі, Невельскі, Няшчодраўскі, Азярышчанскі, Полацкі, Себежскі, Сітнаўскі, Сакольскі, Стрыжаўскі, Суражскі, Сушаўскі, Тураўлянскі, Уллаўскі, Усьвяцкі і Чашніцкі. Апрача таго ў Віцебшчыне існавалі: Гомельскае зямляное ўмацаваньне і ўмацаваны табор Кушлікі.

Гэтка значная колькасьць замкаў у Віцебшчыне тлумачыцца тым, што Віцебшчына ляжала на тым прасторы, на якім асабліва часта крыжваліся інтарэсы з аднаго боку Маскоўскага гаспадарства, з другога—Беларуска-Літоўскага і Польскага. Кожная старана імкнулася да замацаваньня сваёй улады над Віцебшчынай, выкарыстоўваючы дзеля гэтага ўсе мейсцовыя прыродныя варункі.

Разглядаючы *палажэньне замкаў*, мы бачым, што яны ўсе былі пабудаваны ці то на рэках, ці пры значнейшых вазёрах, — значыць пры адзіных у мінуўшчыне шляхах камунікацыі. У Віцебшчыне замкі былі параскіданы па цячэньню Дзьвіны, гэнае найгалаўнейшае артэрыі краю, і па яе прытоках, якія—разам з вазёрамі—тварылі цэлыя водныя сыстэмы. Пабудаваныя тут замкі давалі магчымасьць панаваньня над сваім раёнам і забясьпечывалі шляхі камунікацыі ¹⁾. У меру таго, як у Віцебшчыне пракладаліся сухаземныя і іх ²⁾. у лічбу заданьняў замкаў уваходзіла забясьпечваньне такжа дарогі, Гэтак замкі Дрысса, Кушлікі, Полацк, Тураўля, Улла, Віцебск, Сураж і Вяліж, пабудаваныя ўздоўж Дзьвіны, забясьпечывалі цячэньне гэтае ракі. Апрача таго гэтыя-ж замкі, разам з іншымі, баранілі цячэньне прытокаў Дзьвіны. Замкі Дрысса, Сакол і Касаржэў абаранялі цячэньне р. Дрыссы; замкі Полацк і Сітна — цячэньне р. Палоты;

¹⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki wojny moskiewskiej. Tłómaczył J. Czubek. Lwów, 1894,—50, 154, 175.

²⁾ К. Говорский. Археслогическія розысканія въ окрестностях Полоцка.—Вѣстникъ Юго-Западной и Западной Россіи. Кіевъ, 1863, I. — R. Heidenstein, o. c. 72. — J. Piotrowski. Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków. Wydał A. Czuczynski, Kraków 1894, VII.

замкі Казьян, Азярышча й Гарадок — цячэньне р. Аболі з прытокамі й вазёрамі, а замак Усьвят—цячэньне р. Усьвячы. Памянёныя правыя прытокі Дзьвіны, плывучы да яе з поўначы, давалі магчымасьць водным шляхам падыйсці да маскоўскае граніцы — і наадварот. Замкі Себеж, Няшчодра і Невель панавалі над вазёрамі тых-жа назоваў — гэтак сама непадалёк ад маскоўскае граніцы. Замак Невель, апрача таго, меў уплыў і на верхняе цячэньне р. Лаваці, якая вяла ў межы Маскоўскага гаспадарства. Левыя прытокі Дзьвіны былі забясьпечаны гэтак: замак Варонеч бараніў цячэньне р. Ушачы; замкі Тураўля, Гомель, Красны й Суша — цячэньне р. Тураўкі з сыстэмаю прытокаў і вазёр; замкі Улла, Стрыжаў, Чашнікі й Лепель—р. Уллы з яе прытокамі і, урэшце, замак Сураж — цячэньне р. Касплі ¹⁾. Апрача выпаўнення памянёных заданьняў сваіх, на замкі, бывала, ускладаліся і спецыяльныя задачы. Гэтак, дапрыкладу, Суражскі замак, які стаяў над судаходнымі рэкамі Дзьвіной, Касплэй ды Суражкай, быў пабудаваны з тэй мэтай, каб перашкодзіць маскоўцам у наладжаньні сувязі паміж Смаленскам і Вялікімі Лукамі ²⁾.

Дзякуючы свайму прыроднаму палажэньню, некаторыя спаміж замкаў Віцебшчыны былі вельмі моцныя і з гэтае прычыны мелі вялізарнае *значэньне* ў жыцці краю. Гэтак у сваім часе лічылі, што на Віцебскім замку грунтуецца сіла Рэчыпаспалітае ³⁾. У другой палавіне XVI ст. Полацкі замак называлі ключом Лівоніі і Беларуска-Літоўскага гаспадарства ⁴⁾. У тых-жа часох пісалі, што Полацк разам з Азярышчам пануюць над усенькім краем ⁵⁾. У першай палавіне таго-ж стагодзьдзя казалі, што Вяліжскі замак „вісеў над шыяй усяе Рускае Каралеўскае Украіны“ ⁶⁾.

Сэкрэтар караля Сьцяпана Батуры пісаў аб замках другое паловы XVI ст., што ўсе яны, як беларуска-літоўскія, так і маскоўскія, стаяць пры ўтоку меншых рэкаў у большыя. Аднак, хця большасьць замкаў стаяла бліжэй да большае ракі, свой назоў яны атрымлівалі ад меншае ракі ⁷⁾. З замкаў Віцебшчыны гэткае палажэньне займалі 11. З рэшты замкаў 1 стаяў у закруце ракі, 3—проста над ракой, 3—пры ўтоку ракі ў возера, 5—на паўвостраве возера і 2—паміж двух вазёр. Стаўлючы ў гэтых мейсцох замкі, будаўнічыя іх не пакідалі бяз увагі існаваўшыя тамака астаткі ранейшых ваенных умацаваньняў. Гэтак напэўна можна сказаць, што пры пабудове Вяліжскага, Гомельскага, Гарадоцкага, Стрыжаўскага і Усьвяцкага замкаў былі выкарыстаны існаваўшыя там раней гарадзішчы ⁸⁾.

Зварачаючыся да пытання аб *часе, калі зьявіліся замкі ў Віцебшчыне*, трэба сказаць, што Полацк, як горад, успамінаецца ў ру-

¹⁾ R. Heidenstein, op. cit. 50-52, 154, 175-177.

²⁾ ibid. 109-110.

³⁾ Volumina legum, Wydanie J. Ohryzki. Petersburg, IV, 218.

⁴⁾ Н. Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго. СПб. 1842, IX, 177.

⁵⁾ R. Heidenstein, op. cit. 50.

⁶⁾ M. Strykowski. Kronika Polska, Litewski, Żmódzki i wszystkiej Rusi .., Warszawa, 1846, II, 418.

⁷⁾ R. Heidenstein, op. cit., 50.

⁸⁾ Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, IV, 301. — Н. Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго, IX, увага 223.

скіх летапісах ужо пад 862 годам. Самае-ж слова „горад“ ад найдаўнейшых часоў азначала кожнае абароннае ўмацаванне. Выразненне летапісаў «ставіць горад» трэба разумець, як стаўляныне сьцен навакол існуючага ўжо пасяленьня дзеля забясьпечаньня апошняга ад раптоўных нападаў. З гэтага трэба зрабіць вывад, што ў 862 годзе ў Полацку ўжо існавала абароннае ўмацаваньне. У летапісе гораду Віцебску ёсьць запіс, што княгіня Вольга ў 974 г. заснавала тутак драўляны замак ¹⁾. Пад 1021 годам у рускіх летапісах гаворыцца ўжо аб двух гарадох: Усьвяце і Віцебску ²⁾.

У сярэдзіне XII ст. ўспамінаецца замак Стрыжаў. У канцы XIV ст. успамінаецца Вяліж, як прыгарад Пскова, і Дрысьсенскае ўмацаваньне. У першай чвэрці XV ст. Себеж лічыцца Пскоўскім прыгарадам.

Што-ж датычыцца большасьці замкаў Віцебшчыны, дык яны будаваліся ў XVI і XVII стагодзьдзях. Будова блізу ўсіх іх звязана з ваеннымі падзеямі, якія разыгрываліся ў Віцебшчыне паміж Маскоўскім гаспадарствам і Вялікім Князьствам ды Рэчпаспалітаю.

У сярэдзіне XVI стагодзьдзя кароль Жыгімонт Аўгуст, прадбачучы вайну з Масквой, будзе ў Віцебшчыне Гомельскае зямляное ўмацаваньне. У 1563 г. кароль траціць Полацак. Гэта прымушае яго будаваць новыя замкі. У першыя два гады вайны па загаду караля будуюцца замкі Суражскі і Красны, а такжа робіцца спроба ўмацаваньня вусьця р. Уллы. У гэтым-жа пэрыядзе будуюцца замкі Азярышча. З другога боку цар Іван Грозны, рыхтуючыся да вайны, будзе замак у Невелі. А пасля здабыцьця Полацку, у працягу першых чатырох гадоў вайны, па загаду цара будуюцца крэпасьці Тураўля і Казьян, Лепельскае ўмацаваньне ды Няшчодра; далей — крэпасьць Сітна, Чашніцкі замак ды крэпасьці Сакол і Суша. Урэшце ў 1567 г. маскоўцамі быў пабудаваны замак у Ульце.

У сярэдзіне XVII стагодзьдзя, незадоўга да ўваходу ў 1654 г. войск цара Аляксея Міхайлавіча на Беларусь, у Віцебшчыне паўсталі замкі Гарадоцкі ды Касаржэўскі. Крыху пазьней — ужо падчас вайны — маскоўцы пабудавалі ўмацаваны табор у Кушліках.

Захаваліся адрывачныя весткі аб тым, кім ды якімі сіламі адбывалася пабудова замкаў, а таксама як яны ўтрымліваліся. У XVI ст. будаваньне замкаў даручалася мясцовым або спэцыяльна вызначаным ваяводам. У некаторых выпадках кіравалі работамі чужаземныя інжэнеры. Гэтак ведама, што дзеля пабудовы ўмацаваньня ў Себежы з Масквы быў пасланы італьянец архітэктар Фрызін, а ўмацаваньне вусьця р. Уллы кароль Жыгімонт Аўгуст даручыў нейкаму вэнэцыянскаму інжэнеру ³⁾. Здаралася, што замак будаваўся так, каб аб гэтым не маглі даведацца ворагі. Гэтак была пабудавана крэпасьць Суша. Князь Юры Токмаков потайкам прыйшоў з людзьмі на востраў, прыгатаваў лесу і паставіў крэпасьць ⁴⁾. Як рабочая сіла, выкарыстоўваліся звычайна людзі свайго стараства. Часамі, дзеля хуткасьці,

да працы прыцягваліся і людзі з іншых мясцовасьцяў ¹⁾. Дзеля новабудаваных замкаў, ведама, былі патрэбныя аселяць людзі, каб абслугоўваць іх. Дык вось, стараючыся прывабіць да гэтых замкаў жыхарства, каралі давалі сяліўшымся тамака людзям асаблівыя прывілеі. Гэтак у 1570 годзе суражскім мяшчанам былі дадзены тыя-ж правы і вольнасьці, якімі карысталіся мяшчане Віцебску ²⁾. Польскія каралі пільна сачылі за тым, каб у сумежных з Маскоўшчынай стараствах замкі былі гатовыя да абароны. Відаць гэта з каралеўскае наказнае граматы 1577 г., пасланае дрысьсенскаму старасьце Яну Лапаце ³⁾. Як бачым з устаўнае граматы 1576 г., прысланае кашталян у зямлі Полацкае, старасьце лепельскаму, Юрыю Зеноўевічу, аб узнёўленьні замкаў і ахове граніц, адбываўся збор грошы з жыхарства ўсіх гарадоў, мястэчак і валасцей, прыпісаных да каралеўскіх сталовых іменьняў ⁴⁾. Што-ж датычыцца замкаў Віцебшчыны, якія былі пад уладаю Масквы, дык у апошняй чвэрці XVI ст., як кажа Р. Гэйдэнштэйн, Масква вельмі рупілася аб усё, патрэбнае для яе замкаў ⁵⁾.

У Віцебшчыне — побач з прасторнымі,магаўшымі вялікіх коштаў, замкамі — існавалі і малыя. Найвялікшымі замкамі былі Віцебскі й Полацкі. Віцебскі замак у другой палове XVII ст. меў у вакоўжыне 1510¹/₂ сажнёў. А адначасна замковыя ўмацаваньні Себежа мелі ўсяго толькі 704 сажні ў акружыне, а самы замак — 78 сажнёў. Захаваўся гарадзішча Варонецкага замку мае ў вакоўжыне 660 сажнёў. У сваім пляне замкі Віцебшчыны мелі рознародныя формы. Яны заліжлі ад мясцовасьці, дзе будаваўся замак. Найбольш ярка выяўляецца гэта ў вялікіх ды старэйшых замках. Меншыя замкі, будаваныя ў сярэдзіне XVI ст., мелі выгляд правільных геомэтрычных фігур. Трыкутную форму мелі замкі Варонецкі, Казьян і Красны; чатырохкутную — замкі Суша й Тураўля; форму трапэцыі — замак Сітна, а форму паўкола, абапёртага на дыямэтр, меў замак Сакол.

Моц замкаў залежала — паміма палажэньня, велічыні і формы — яшчэ і ад матэрыялу, з якога яны былі пабудаваны, ад сыстэмы ўмацаваньняў, зброі замковае ды, урэшце, ад лічэбнасьці гарнізону.

Большасьць замкаў Віцебшчыны была збудавана з дрэва. Будаванымі матэрыяламі былі дуб, елка, сасна. Напэўна ведама, што мураванымі замкамі ў Віцебшчыне былі Верхні Віцебскі замак і замак Тураўля. На падставе захаваўшыхся сьлядоў можна думаць, што і замкі Гарадоцкі ды Касаржэўскі таксама былі мураваныя. Як відаць, пачаткова драўляныя замкі Вяліжскі й Сакол былі пасля перабудаваны як мураваныя. Гомельскі замак і ўмацаваны табор Кушлікі мелі толькі зямляныя валы.

Абаронныя ўмацаваньні замкаў дзяліліся на ўнутраныя і вонкавыя ўмацаваньні.

Унутраныя ўмацаваньні замкаў складаліся з баштаў і сьцен. Калі лічыць, што моц замку залежала ад колькасьці башт яго, дык пры-

¹⁾ А. Сапуновъ, Витебская Стрѣина, Витебскъ, 1883, I, № 168.

²⁾ Полн. Собр. Русск. Лѣтописей, V, 134.

³⁾ Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, VIII, гл. 65 — R. Heidenstein, Pamiętniki Wojny Moskiewskiej, 50-52.

⁴⁾ Н. Карамзинъ. Исторія Государства Россійскаго, IX, увагі 222-223.

¹⁾ Акты Западной Россіи, III, № 43. — А. Сапуновъ, Укрѣпленіе г. Себежа въ 1656 г. „Витебскія Губернскія Вѣдомости“, 1887, № 9-10.

²⁾ А. Сапуновъ, Западная Двина, Витебскъ, 1893 г., 368-369.

³⁾ Акты Западной Россіи, III, № 90.

⁴⁾ Ibid. № 68.

⁵⁾ R. Heidenstein. Pamiętniki wojny moskiewskiej, 139.

шыинства з гэтага гледзішча меў Віцебскі замак. У другой палове XVII ст. ён меў 31 башту. Полацкі замак у тым жа часе меў 13 баштаў. У XVI ст. замак Сакол меў 11 башт, Вяліжскі замак—9 башт, замак Суша—7, Туроўля—5, замкі Красны й Сітна—па 4 башты і замак Казьян—3 башты. Аб устроістве замковых башт у Віцебшчыне можна судзіць паводле дакументаў з XVI і XVII стагоддзяў, якія да нас дайшлі. Рысункі С. Пахоловіча, сэкратара кароннае канцэлярыі пры каралю Сьцяпане Батуры, даюць прадстаўленьне аб баштах замкаў Віцебшчыны з канца XVI ст.¹⁾ Як відаць, тагачасныя башты былі чатырохкутныя, шасьцікутныя і круглыя ды мелі па тры й чатыры боі, лічучы з прыземным. Ведама такжа, што башты Усьвяцкага замку таго-ж часу стаялі на п'ялах і каменных бутах²⁾.

У рахунковых кнігах гарадоў Полацку з 1654 г. і Віцебску з 1655 і 1655 г. г.³⁾ ёсць апісаньні Полацкіх і Віцебскіх замкаў. З іх бачым, што башты гэтых замкаў былі рублены з дрэва звычайна ў два бярвеньні. Толькі зрэдка сустракаліся башты, у которых прыземны бой быў рублены ў тры бярвеньні, сярэдні—у два і верхні—у адно бярвяно. Форма башт была чатырохкутная, шасьцікутная і васьмікутная. Вышыня іх, пачынаючы ад 4 сажнёў, даходзіла да 11. У залежнасьці ад сваёй вышыні яны мелі два, тры і чатыры боі. У некаторых мейсцах башты замяняліся бычкамі, прыбудовамі да замковае сьцяны, увышкі каля 2 сажнёў, з 2 боямі. Прамежнасьці між баштамі ў замках умацоўвалі сьцены. З памянёных ужо вышэй рахунковых кніг відаць, што сьцены былі мураваныя і драўляныя. Толькі ў Верхнім Віцебскім замку частка сьцен была каменная. Сьцены рэшты Віцебскіх і Полацкіх замкаў былі драўляныя. У Верхнім Віцебскім замку драўляная сьцяна часткова была нарублена на старой каменнай. Драўляныя сьцены былі рублены ў два рады, часамі злучаныя папярэчнымі прасьценкамі, творачы гэтак глыбокія клеткі. Прастор між абедвума радамі запаўняўся зямлёю й каменнем. Вышыня сьцен у Віцебскіх замках дасягала каля 2 сажнёў. Дзе-не-дзе прамежнасьці паміж баштамі былі ўмацаваны—заместа сьцен—стаячым вастрогам з бярвеньняў, ніжнімі канцамі стоцьма ўкапаных у зямлю. Гэткім вастрогам было абведзена ўсё Запалоцьце ў Полацку. Захаваліся весткі і аб тым, што ў канцы XVI ст. ў Віцебшчыне сьцены драўляных замкаў, быўшых у руках маскоўцаў, абкладаліся з вонкавага і з унутранага боку дзярном⁴⁾.—Дзеля зносін з вонкавым сьветам у замках існавалі вароты й каліткі. Вароты пераважна бывалі ў башце.

Дзеля пабудовы замку заўсёды выбіралася мейсца, прыдатнае для абароны. Гэтак замкі бараніла самае іх палажэньне і такія пры-

¹⁾ М. Коржунов, Карта военных действий между русскими и поляками в 1579 году и тогдашние планы города Полоцка и окрестных крепостей. Журнал Министерства Народного Просвещения, СПб, 1837, № XV. — Karta operacji wojennych w wyprawie Polaków przeciw Rosyjanom w roku 1579 i plany ówczesne miasta Polocka z przyległemi twierdzami, Wrocław, 1840. — А. Санунов, Рисунки крепостей, построенных по повелению царя Ивана Грозного после взятия Полоцка в 1563 году. Полоцко-Витебская Старина, Витебск 1912, II. — Z okolic Dzwiny, Witebsk, 1912. Mapy i plany.

²⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki wojny moskiewskiej, 131.

³⁾ А. Санунов, Витебская Старина, Витебск, IV, ч. 2 №№ 86-88.

⁴⁾ R. Heidenstein, op. cit., 117, 131.

родныя перашкоды, як рэкі, вазёры, балоты, яры. Калі-ж гэтыя перашкоды не маглі абараніць замку, як сьлед, з усіх бакоў, дык у тых мейсцах, дзе прыродныя перашкоды не баранілі замку, за сьценамі яго рабіліся штучныя перашкоды — *вонкавыя ўмацаваньні*. Найбольш звычайнымі спасярод іх у Віцебшчыне былі роў і вал. Часта роў пракапывалі гэтак, каб у яго можна было пусьціць ваду з возера або ракі. Сярод вонкавых умацаваньняў замкаў XVI і XVII стагоддзяў сустракаюцца сухія равы, абстаўленьны на дне па краёх тынам, а такжа равы, на краёх которых з унутранага боку былі паўбіваны стоцьма заостраныя калы. У такіх выпадках за ровам часамі ўкапывалі ў зямлю стаячы падвойны рад калод. Апрача гэтага вонкавыя ўмацаваньні гэных часоў складаліся часта з вастрогу, частаколу й рагатак. Ведама такжа, што ў канцы XVI ст. маскоўцы акружылі Вяліжскі замак засекамі з паваленых у лясным гушчары дзярэў¹⁾.

Умацаваньні Гомельскага замку і ўмацаванага табору ў Кушліках складаліся наагул толькі з зямлянога валу й рову.

Азброеньне замкаў у Віцебшчыне складалася з гармат вялікага калібру, ведамых пад рознымі назовамі. Апрача таго да артылерыі далучалася і сталае замковая ручная стрэльба: ручніцы, затынныя пішчалі, гакаўніцы, шмакаўніцы. Судзіць аб азброеным замкаў Віцебшчыны ў другой палавіне XVI ст. можна паводле колькасьці зброі, якая была ў замках у момэнт здабыцця іх войскамі караля Сьцяпана Батуры. Гэтак у Полацкіх замках было ў 1579 годзе 56 гармат і некалькі дзесяткоў гакаўніц; у тым-жа годзе ў замку Суша—21 гармата і 136 ручніц; у 1580 г. ў Невельскім замку — 12 гармат і 120 ручніц. Азброеньне Полацкіх замкаў у 1654 г. складалася з 50 гармат і 59 затынных пішчалаў. У 1665 г. Віцебскія замкі мелі 20 вялікіх гармат, 6 малых гармат, 1 мажджэр, 10 шмакаўніц, 131 затынную пішчаль. Зброя ў замках размяшчалася ў баштах, варотах, калітках, бычках, у вывадах сьцен і проста на адумысна прыладжаных мейсцах ля сьцен.

На падставе тых-жа даных, якімі мы карысталіся дзеля азначэньня колькасьці зброі, можна судзіць і аб колькасьці *абаронцаў* (*гарнізону*) ў замках Віцебшчыны. Ведама, што ў 1566 г. гарнізон замку Сітна дасягаў лічбы 300 душ. У 1568 г. гарнізон Лепельскага замку склаўся з 100 пяхоты і 200 коннікаў, а замку Улла — з 1,100 душ. У 1579 г. замак Няшчодр меў у сваім гарнізоне крыху менш за 1.000 душ, а замак Суша—да 6.000 душ. У 1664 г. гарнізон Полацкіх замкаў складаўся з 1.555 душ.

Існаваўшыя ў Віцебшчыне замкі былі пабудаваны пераважна з дрэва. З гэтае прычыны ім шмат шкоды рабілі пажары. Нішчыў іх і час: яны трухлелі і *руйнаваліся*. Некаторыя замкі Віцебшчыны былі разбураны падчас войн і больш не адбудоваліся. Палова замкаў, пабудаваных каралём Жыгімонтам Аўгустам і царом Іванам Грозным караля сярэдзіны XVI ст., была знішчана ў часе паходу караля Сьцяпана Батуры ў канцы таго-ж стагоддзя. Гэтак былі спалены або разбураны замкі Казьян, Красны, Няшчодр, Сітна, Сакол, Суша й Туроўля. Можна думаць, што ў тым-жа часе пагіблі такжа Гомельскі, Дрысьсенскі, Лепельскі й Чашніцкі замкі. Каля сярэдзіны XVII ст.,

¹⁾ R. Heidenstein, op. cit., 112-113.

падчас паходу цара Аляксея Міхайлавіча, быў зруйнаваны Усвятскі замак і спалены замак Улла. Падчас тэй-жа вайны быў зьнішчаны Касаржэўскі замак і перастаў існаваць умацаваны табор Кушлікі.

Вяліжскі замак згарэў у 1697 годзе. Няма ведама, калі зруйнаваліся існаваўшыя яшчэ ў другой палавіне XVII ст. замкі Варонецкі, Невельскі, Азярышчанскі, Себежскі і Суражскі. Зусім невядома, калі перасталі існаваць замкі Гарадоцкі і Стрыжаўскі. Ведама, што ў 1757 годзе згарэлі астаткі ад былых Віцебскіх замкаў. Руіны Полацкіх замкаў можна было бачыць яшчэ ў пачатку XIX ст. Цяпер ад усіх замкаў Віцебшчыны толькі дзе-не-дзе відаць сьляды іх валаў ды равоў, ды памяць аб іх перахоўваецца ў народных легендах.

Кожын із замкаў, якія існавалі на прасторы Віцебшчыны, меў свае асаблівасці і сваю гісторыю. Ніжэй падаюцца гэтыя ведамасці аб кожным замку асобна. Апісаньне іх даецца ў хронолёгічным парадку—на падставе існуючых вестак аб пабудове таго ці іншага замку. Парадак гэты—наступны:

I. Віцебскія замкі.	XIII. Казьян
II. Полацкія "	XIV. Лепель
III. Усвят "	XV. Няшчодрэ
IV. Стрыжаў	XVI. Сітна
V. Вяліж	XVII. Улла
VI. Дрысса	XVIII. Чашнікі
VII. Себеж	XIX. Азярышча
VIII. Варонеч	XX. Красны
IX. Гомель	XXI. Суша
X. Невель	XXII. Сакол
XI. Сураж	XXIII. Гарадок
XII. Туроўля	XXIV. Касаржэў
XXV. Умацаваны табор Кушлікі.	

I. Віцебскія замкі.

У найстарэйшай часьці гораду *Віцебску*, на левым беразе ракі Дзьвіны і ўпадаючае ў яе Віцьбы, захаваліся астаткі гэтак-званае Замковае гары, якая сьведчыць аб існаваньні тут некалі *замку*. У летапісе гораду Віцебску апавядаецца, што ў 974 годзе княгіня Вольга, пасля перамогі сваей над яцьвагамі й печанегамі, пераправілася праз Дзьвіну і на гарэ заснавала драўляны замак, які назвала — ад ракі Віцьбы—Віцебскам¹⁾.

Першая болей-меней верыгодная вестка аб Віцебскіх замках прыпадае на пачатак XIV ст. Паводле слоў М. Стрыйкоўскага, князь Альгерд падчас свайго князьяваньня ў Віцебску ўмацаваў *Верхні* замак мураванаю сьцяною і баштамі дый прыздобіў яго палатамі²⁾. Альгердавы замак крэпка пацярпеў пры аблозе Віцебску ў 1393 г. князем Вітаўтам, каторы, здабыўшы драўляны *Ніжні* замак, паставіў у Благовешчанскай царкве гарматы і бясспынна, дзень і ноч, граміў

¹⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, I, № 168.

²⁾ М. Стрыйковский, Kronika Polska, II, 14.

стуль каменныя сьцены Верхняга замку. Гарматнімі стрэламі зроблены былі прабоіны ў сьценах і баштах Верхняга замку. Падгатаўляўся агульны штурм, але жыхары, напалоханыя магутным войскам Вітаўта і пагрозай казны за апор, здалі горад³⁾. Цераз тры гады, у 1396 годзе, Вітаўт, пасля 30-дзённае аблогі, здабыў Ніжні замак і гэтым прымусіў войска і жыхарства перабрацца ў Верхні замак. З гэтае прычыны ў апошнім сабралася гэтае мноства людзей, што жаўнеры хацелі выгнаць з замку грамадзян. Узнялася калатня, і замковыя вароты расчыніліся⁴⁾. У 1435 г. пад Віцебск падыйшоў князь Міхал Жыгімонтавіч, але, ня гледзячы на 6-тыднёвую аблогу, здабыць яго ня здолеў. Аднак, у 1437 г.—пасля ўпорлівае абароны—Віцебск яму паддаўся⁵⁾. Вялікі князь літоўскі Аляксандар у канцы XV ст. загадаў даваць Віцебскі замак да абароннага стану⁶⁾. У 1516 г. на Віцебск напалі расейцы. Горад быў спалены да-тла. Самы замак быў у вялікай небясьпецы, бо нехапала гарматаў дый еміны. Аднак расейцы, пасля даўгое аблогі, адступіліся. У 1519 г. маскоўскія ваяводы Васіль Годунов, князь Елецкі і Засекін, падыйшоўшы да Віцебску з сільнай татарскай конніцай, спалілі прадмесці і здабылі вонкавыя ўмацаваньні⁷⁾. 27 верасьня 1568 г. ваяводы Шереметев, Бутурлін і Сабуров, з сільнымі арміямі, пры якіх было 6.000 татараў, аблажылі Віцебск. Жыхары, пачуўшы аб жорсткасці татараў, схаваліся ў замку. У горадзе ўзняўся пажар. Тады ваявода Пац зрабіў выпадак із замку і, адагнаўшы нападаўшых, затушыў агонь. Цераз тры дні расейцы адступіліся ад Віцебску⁸⁾.

Віцебскія замкі, пацярпеўшыя і ад часу, і ад частых нападаў, былі адбудаваны ў другой палавіне XVI ст.—23 лістапада 1576 г. кароль Сьцяпан Батура выказаў сваю падзяку жыхарству Віцебску за тое, што яно забудавала замак часьць немалую, на самых шанцах і прыступе непрыяцельскім і ад ракі Дзьвіны, паміж вежамі новазбудаванымі Успенскаю і Прачысьценскаю⁹⁾. Апісаньне Віцебскіх замкаў пакінуў у другой палове XVI ст. ротмістр Віцебскага замку Гваньіні. „У Віцебску—піша Гваньіні—ёсьць два вельмі прасторныя і, дзякуючы свайму палажэньню, вельмі ўмацаваныя замкі; адзін з іх, які ляжыць на раўніне і прасторам роўны гораду, называецца Ніжнім замкам; другі, Верхні замак, стаіць на даволі абшырным узвышшы. Абодва гэтыя замкі ўмацаваны баштамі і сьценамі, пабудаванымі з дубу і напоўненымі зямлёю ды каменнем. Народу і ўсялякае стрэльбы ў горадзе многа“¹⁰⁾. У 1614 годзе абодва гэтыя замкі згарэлі¹¹⁾.

Спадзяючыся напад на Віцебск войск цара Аляксея Міхайлавіча, жыхары, колькі пасьпелі, умацавалі вастрогам ды агарожаю

¹⁾ М. Стрыйковский, Kronika Polska, 109.

²⁾ Т. Нарбут, Dzieje Starożytne narodu Litewskiego, Wilno, V, 563-564.

³⁾ Ibid. VII, 169, 178.

⁴⁾ Г. Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго, VI, 197.

⁵⁾ Ibid. VII, 63.

⁶⁾ М. Стрыйковский, Kronika Polska, II, 418.

⁷⁾ Акты, относящиеся къ исторіи Западной Россіи, III, № 73.

⁸⁾ Z kroniki Sarmacyi Europejskiej Alexandra Gwagnina z Weroni. Wydanie K. Turowskiego. Kraków, 1860.

⁹⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, I, 458. — Там-жа ў анэксах прыблізны плян Віцебскага замку ў канцы XVI ст.

акопы Ніжняга і Верхняга замкаў, ля якіх ня было ні каменных, ні драўляных сьцен¹⁾. 22 лістапада 1654 г. баярын Шереметев заўладаў Віцебскам пасля 14-тыднёвае аблогі. Замкі былі блізу зусім зруйнаваныя. Расейцы стараліся памагчымаць іх паправіць. У 1660 г. цар загадаў у Ніжнім і Новым горадзе пабудаваць «худые мѣста», сьцяну і башту, а к трэцму Вышняму каменнаму гораду прыгатаўляць лес²⁾.

У былым маскоўскім архіве міністэрства замежных спраў перахоўваецца плян Віцебску з 1664 г., які быў прысланы ў Маскву віцебскім ваяводаю князем Якавам Волконскім³⁾. Там-жа ёсць рахунковыя кнігі гор. Віцебску з 1655 і 1665 г. г.⁴⁾. Гэтыя дакуманты даюць магчымаць судзіць аб тым, у якім стане былі Віцебскія замкі ў сярэдзіне XVII ст.

Як відаць з пляну Віцебску 1664 г., Верхні й Ніжні замкі стаялі між Дзвьіной і ўпадаючымі ў яе ракой Віцьбай ды ручаём. Узгорскі замак з аднаго боку абмывала рака Дзвьіна і з двух бакоў рака Віцьба. Рахунковыя кнігі даюць гэтыя інфармацыі аб Віцебскіх замках.

Верхні замак або *Вышні* горад меў у акружыне 392 сажні; у ім было 6 башт і каменныя палаты, а паміж імі—341 саж. сьцен. Башты былі драўляныя, рубленыя ў 4 або ў 8 сьцен. Яны былі рублены ў два бярвеньні. У аднэй башце прыземны бой быў у тры бярвеньні, сярэдні—у два і верхні—у адно бярвяно. Адна башта была зрублена на старой мураванай падставе. Найвышэйшая башта мела ўвышкі 7 сажнёў, найніжэйшая—4 сажні. Башты мелі, у залежнасьці ад вышыні, па два, тры або чатыры боі. Сьцены паміж баштамі былі або мураваныя, або драўляныя цалком, або на старой каменнай сьцяне была нарублена драўляная. Вышыня іх дасягала ад 2 да 4 сажнёў.

Ніжні замак, які прытыкаўся к Верхняму, меў 13 башт і 542¹/₂ сажні драўляных сьцен, што разам складала ў працяжнасьці 589¹/₂ сажнёў. Башты і сьцены былі новазбудаваныя. Башты былі драўляныя, рубленыя ў 4 або 8 сьцен; увышкі мелі яны ад 4 да 6 саж. Лічба бояў была ад 2 да 3. Прамежнасьці паміж баштамі былі рублены ў дзве сьцяны або былі падмацаваны стаячым вастрогам. Вышыня іх мела каля 2 саж. Звонку Ніжні замак быў падмацаваны стаячым вастрогам, частаколам ды рагаткамі.

Узгорскі замак або *Вастрог* меў 10 башт і 2 бычкі; іх працяжнасьць разам з сьценамі дасягала 529¹/₄ саж. Замак быў драўляны. Башты былі рубленыя ў 4 і ў 8 сьцен. Вышыня іх вагалася ад 4 да 3 саж.; кожная бышта мела тры боі. Бычкі былі дабудоўкамі да сьцен замку. Яны мелі па 2 боі, а вышыня іх мела каля 2 саж. Прамежнасьці паміж баштамі і бычкамі займала сьцяна, рубленая ў два рады; вышыня яе мела каля 2 саж.

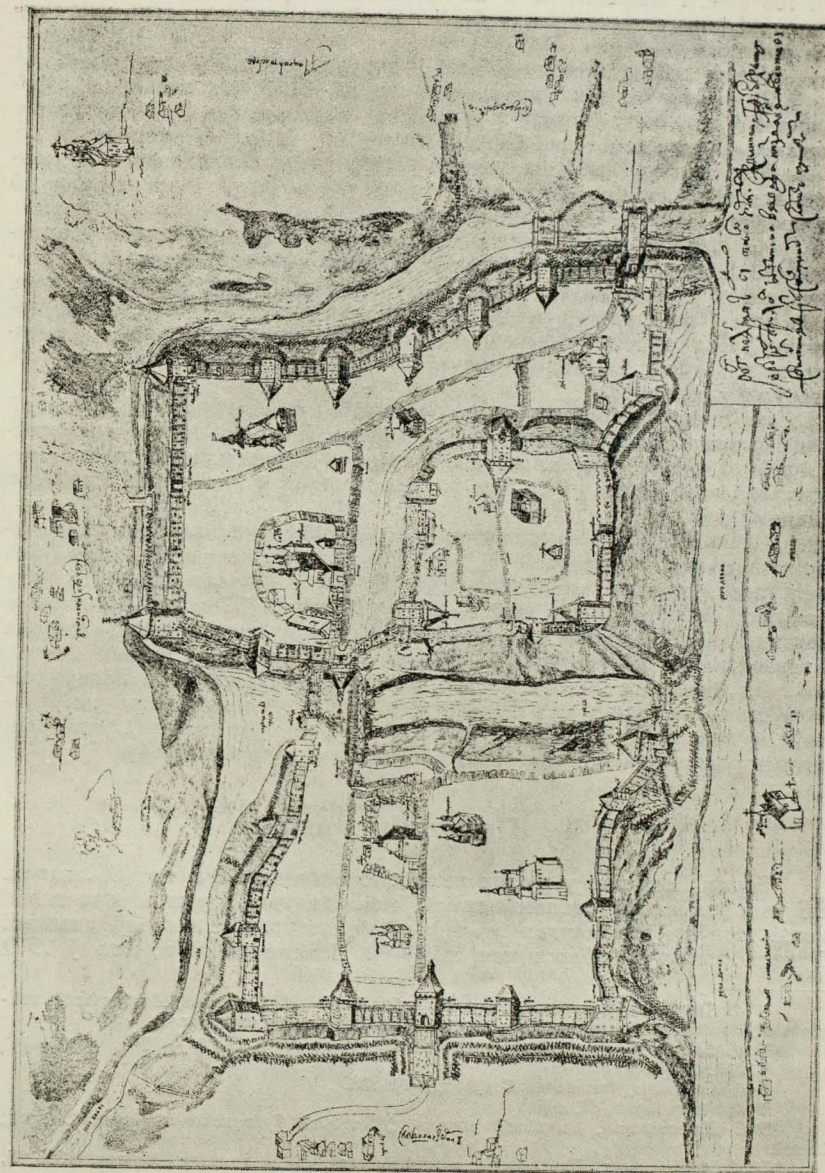
Бок замку, якога не абаранялі рэкі Дзвьіна і Віцьба, быў звонку ўмацаваны—ад Дзвьіны да Віцьбы—выкапаным тут ровам, даўгім

¹⁾ А. Сапуновъ, Вит. Стар. I, 635.

²⁾ Дополнения къ актамъ историческимъ, IV, № 75.

³⁾ А. Сапуновъ, Чертежъ города Витебска 1664 года, — Труды Витебской Ученой Архивной Комиссии, Витебскъ 1910, I.—А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, планъ Витебскихъ замковъ въ половинѣ XVII вѣка.

⁴⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. 2, №№ 87-88.

Плян г. Віцебску 1664 г.

на 169 саж. і шырокім на 4 саж.; наабапал рову быў тын. Перад сьценамі іншых частак замку былі пастаўлены звонку: тын, частакол ды рагаты.

Усе тры Віцебскія замкі мелі ў акружыне 1.510^{1/4} саж.

Як каменныя, так і драўляныя сьцены Віцебскіх замкаў у сярэдзіне XVII ст. былі ў шмат якіх мейсцах паразваліваны. Умацаваньні навакол замкаў шмат дзе былі разбураныя і вымагалі напавы.

Азброеньне Віцебскіх замкаў у 1665 годзе складалася з 20 гармат валікага калібру, 6 гармат меншага калібру, 1 мажджэра, 10 шмакаўніц і 131 затыннае пішчалі.

Ніжні і Узгорскі замкі былі, як вынікае з вышэйсказанага, драўляныя. Што-ж датычыцца Верхняга замку, дык добрая палавіна ягоных сьцен была з дрэва. Калі яго ў тыя часы і называлі каменным, дык толькі па старой памяці. Верхні замак ад часоў Альгерда да пачатку XV стагодзьдзя быў запраўды мураваны, але пазьней—у выніку частых аблог і пажараў—пачаў патроху руйнавацца, папраўлялі-ж яго ўжо дзеравам¹⁾.

На падставе Андрусоўскае ўмовы 1667 г. Віцебск ізноў адыйшоў пад Польшчу. Пры перадачы ў інвэнтары Віцебску таго-ж году сказана, што ў Віцебску ёсьць тры замкі, а ў іх дваццаць бастыёнаў вялікіх і тры меншых²⁾. Тое-ж гаворыцца і ў інвэнтары Віцебскае эканоміі 1698 г.³⁾.

Пётра Вялікі, каб непакідаць у сябе ззаду ўмацаванага места, варажага да яго і да караля Аўгуста II, загадаў казаком і калмыкам, якія былі ў ягонай арміі, падпаліць Віцебск. 28 верасьня 1708 году капітан Соловьев спаліў места і замкі. Улетку 1752 г. ізноў выгарэла частка замкаў. Урэшце 6 чэрвеня 1757 году, у часе пажару, згарэла і захаваўшаяся датуль частка Ніжняга замку⁴⁾.

Ад Віцебскіх замкаў, на якіх некалі грунтавалася сіла Беларуска-Літоўскага гаспадарства і Рэчыпаспалітае⁵⁾, у нашыя часы не асталася нічога. Захаваліся толькі астаткі ад Замковае гары⁶⁾, ды ў памяці народнай жывуць легенды аб заклатай у гары цароўне⁷⁾.

II. Полацкія замкі.

Горад Полацак у рускіх летапісах успамінаецца пад 862 годам. Ён ужо здаўна быў ведамы сваімі ўмацаваньнямі. Ведама, што вялікі князь літоўскі Аляксандар у канцы XV стагодзьдзя загадаў давясці Полацкі замак да абароннага стану⁸⁾. Таксама ведама, што ў 1519

годзе маскоўскія ваяводы Васіль Годунов, князь Елецкі і Засекін, падыйшоўшы к Полацку з сільнаю татарскаю коньніцаю, спалілі прадмесьці і здабылі вонкавыя ўмацаваньні Полацку¹⁾. Полацкія ўмацаваньні былі ў 1561 годзе папраўлены і пашыраны²⁾.

Сучасьнік італьянец Аляксандар Гваньіні пісаў, што горад Полацак меў умацаваньне ў пастаці густога паркану і вострогу, ды што замак быў драўляны з баштамі навакол яго³⁾.

31 студня 1563 году Полацак быў абложаны царом Іванам Грозным. 9 лютага полацкі ваявода Давойна загадаў падпаліць вострог і пасады. У выніку гэтага расейцы атрымалі магчымасьць падсунуць шанцы бліжэй—пад самы замак ды таксама бліжэй падвезці баявыя прылады. Маскоўскае войска запаліла замак і пабіла многа людзей, якія тушылі пажар. 15 лютага ваявода Давойна разам з уладкаю выйшлі із замку і здаліся на ласку ворагаў. У часе гэтае аблогі Полацкія замкі крэпка пацярпелі: выгарэла 300 сажнёў сьцяны⁴⁾. Цар даручыў баярыну Пётры Шуйскаму, ня бавючыся, паправіць замкі. Было загадана аглядзець у замку і ў горадзе сьцены, узнавіць разваленыя ці выгарэўшыя мейсцы, умацаваць іх ды засыпаць зямлёю; у сярэдзіне замкаў і ў горадзе, каля і на подступах да іх, равы, дзе тое спатрэбіцца, паправіць, а то дык і новыя пакапаць, каб былі глыбокія, з стромкімі краямі⁵⁾.

Кароль Сьцяпан Батура, выпусьціўшы 12 ліпеня 1579 году маніфэст да войска аб вайне з Іванам Грозным, пастанаўіў распачаць гэную вайну аблогай Полацку. Да гэтага часу і адносяцца першыя болей-меней пэўныя весткі аб Полацкіх замках. Іх мы знаходзім у Гайдэнштэйна, гісторыка Сьцяпана Батуры, Паводле Гайдэнштэйна, Полацак складаўся з двух замкаў: Верхняга, пабудаванага на ўзвышшы, і Ніжняга, або, як яго называлі маскоўцы, Стралецкага вострогу, — ды з гораду Запалоцьця.

Сярэдні або Верхні замак быў пабудаваны на гары, скуль расьцілаўся вельмі шырокі кругавід. На паўдні ад Верхняга замку — піша Гайдэнштэйн—плыла Дзевіна, на поўначы і на ўсходзе ад яго была Палота і горад Запалоцьце, а на захадзе — Стралецкі замак. Гара, на якой стаяў Верхні замак, была абрывістая з усіх бакоў. Яе акружалі штучна ўзмоцненыя глыбокія равы і высокія валы. Сьцены замковыя і вельмі моцныя башты яго былі зроблены з некалькіх злучаных між сабою радоў крэпкіх дубовых калод. Башт усяго было сем; адна з іх—усходняя, ведамая пад назовам Краснае або Каралеўскае,—была мураваная і адзначалася сваёй велічынёй ды пышнасьцяй.

Стралецкі замак быў пабудаваны на ніжэйшым узвышшы дый не такім крутым. У ўсходняй частцы ён злучаўся з Верхнім замкам невялікім мастом. Гайдэнштэйн апавядае, што горад стаяў некалі на гэтым баку Палоты, пад узвышшам. Падчас аблогі палякамі ён быў зруйнаваны, і маскоўцы ў гэтым мейсцы пабудавалі Стралецкі замак. Пазьней яны, дзеля гандлёвых мэтай, пастанавілі адбудаваць горад.

¹⁾ *И. Карамзин*, *оп. cit.* VII, 63.

²⁾ *А. Сапунов*, *Витебская Старина*, IV, 42.

³⁾ *Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej* Alexandra Gwagnina, 213.

⁴⁾ *И. Карамзин*, *оп. cit.* IX, увага 68.

⁵⁾ *А. Сапунов*, *Витебская Старина*, I, ч. I, 50-60.

¹⁾ *А. Сапунов*, *Витебская Старина*, I, 621-622. — *А. Сапунов*, *Историческія свѣдѣнія о Витебскомъ замкѣ*. — *Памятная Книжка Витебской губ.* 1881 г.

²⁾ *А. Сапунов*, *Витебская Старина*, I, № 156. — *Ibid.*, IV, 2, № 78.

³⁾ *Ibid.*, I, 158.

⁴⁾ *А. Сапунов*, *Витебская Старина*, I, № 168.

⁵⁾ *Volumina legum*, IV, 218.

⁶⁾ *Е. Бьолозерскій*, *Витебскій замокъ*, „Витебскія Губернскія Вѣдомости“, 1901, № 228.

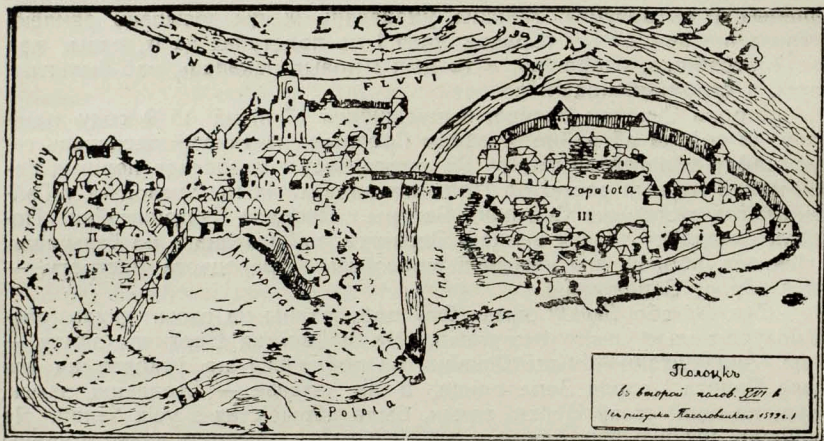
⁷⁾ *А. Афана́сьевъ*, *Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу*, Москва, 1868, II, 628. — „Витебскія Губернскія Вѣдомости“, 1901, № 74.

⁸⁾ *M. Strykowski*, *Kronika Polska*, XXI, раздзел 7.

Аднак, з увагі на тое, што подступ да гэтага мейсца быў вельмі лёгкі, і палякі лёгка маглі-б ізноў заўладаць горадам, маскоўцы перанеслі яго за Палоту, па той бок Верхняга замку, у кут, які тварыў суток дзвюх рэкаў. У гэтым трыкутніку горад з аднаго боку абараняла Дзвіна, з другога — Палота і з трэцяга — равы ды башты. Мейсца, дзе раней быў горад, — апавядае Гэйдэнштэйн, — называецца цяпер Пажарышчам¹⁾.

Паводле іншых вестак, горад ужо ад найдаўнейшых часоў быў пабудаваны там, дзе стаяў і ў другой палове XVI ст., — значыцца, за Палотай. Магчыма, што словы Гэйдэнштэйна трэба разумець гэтак: ля падножжа замкаў было гэтак сама вялікае пасяленне, якое пасля пажару падчас аблогі Іванам Грозным ня было адбудавана, і жыхары яго перабраліся за Палоту, дзе ўласціва і быў горад.

Горад або Запалоцце ў XVI ст. з усіх бакоў акружала драўляная сцяна і глыбокі роў. Даўгі драўляны мост на палях, блізу пры самым усьці Палоты, злучаў горад з Верхнім замкам.

I Верхні замак. II Ніжні замак. III Запалоцце

Полацкія замкі ў 1579 г.

(Паводле С. Пахаловіча)²⁾

Аблогу Полацку, гэнага ключа Лівоніі і Беларуска-Літоўскага гаспадарства, Сцыпан Батура распачаў у жніўні 1579 г. Тады ў Полацку ў верхнім горадзе, або вастрогу, камандаваў Пётра Волянскі,

¹⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki wojny moskiewskiej, 53-54. — K. Górski, Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z W.-Księstwem Moskiewskiem za Batrego. Biblioteka Warszawska, Warszawa 1892 II.

²⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв., 1837, XV. — А. Сапуновъ. Вит. Ст. IV, приложение. — А. Сементовскій, Бѣлорускія древности, 48.

у Стралецкай крэпасці — князь Зьміцер Шчербатый ды дзяк Ржевскі, а ў Запалоцці — князь Васіль Телятевскі. Штурм пачаўся на горад Запалоцце. Пабудоваўшы супраць сьцен паветкі, Каспар Бэкеш пачаў граміць горад з гарматаў. Не спадзяючыся абараніць горад, маскоўцы падпалілі яго і самі адступілі ў замак. Угры справа ад гораду давялі свае шанцы да замку й Палоты. За імі йшлі шанцы палякоў і літоўскае пяхоты; урэшце, з таго боку замку, які прытыкаў да Стралецкага, пачалі падшанцовывацца немцы. Бэкеш пачаў абстрэліваць з гармат замак. Аднак, гэта не дало пажаданых вынікаў, бо сьцены замку былі зроблены з такога матэрыялу, каторы мог бы хутчэй дзе-не-дзе быць прабіты, чым развалены. Бэкеш пусціў у ход каменныя кулі. Але, дзякуючы дажджліваму надвор'ю, і гэта не памагло. Тады пачалі клікаць ахвотнікаў, якія-б пайшлі падпаліць замак запаленымі паходнямі. Абаронцы замку скідалі на іх спэцыяльна загадзя прызапашаныя вялізарныя брусы. Старыя, жанчыны й дзеці цягалі на сьцены вадзі і тушылі полымі. Часамі некалькі чалавек спускалася са сьцен на вярхоўках і, зьвісаючы над падкладаным звонку агнём, залівалі яго вадой, якую ім падавалі зверху. Страшэнная нястача еміны і ўсяго найпатрабнейшага павялічывала труднасьць аблогі. 29 жніўня кароль пачаў суліць сваім жаўнерам вялікія нагароды, каб яны кінуліся на сьцены. Падыхвочанае гэтым войска, маючы ў руках прыгатаваныя паходні і ўсё неабходнае, кінулася на замак і пачало падпаліваць сьцены. Дождж крыху сьцішэў. Полымя абхапіла сьцены, зніштажаючы ўсё на вялікім прастору. У працягу цэлага дня абаронцы ўжо не маглі затушыць пажару. Насупраць выгарэўшае сьцяны замку яны насыпх выкапалі роў, сьцягнулі гарматы меншага калібру і гэтак ізноў тамака ўмацаваліся. У той-жа дзень маскоўцы пакінулі адну башту, якая згарэла. Назаўтрае угры падпалілі другую башту. Пажар бушаваў усеньку ноч. Утрата дзвюх башт пазбавіла маскоўцаў прыкрыцця ў такой меры, што ў сваіх уласных умацаваньнях яны не знаходзілі для сябе ўжо бяспечнага мейсца. Тады, ня маючы ніякага ратунку, яны пачалі перагаворы аб здачы замку. Япіскап Кірыян і ваяводы рашуча выступалі проці здачы. Яны яшчэ раней, як пачаўся агульны пажар, хацелі ўзарваць усё і ўсіх, хто быў у замку, але жаўнеры не дапусьцілі да гэтага. 31 жніўня Полацк здаўся. У ім пераможцы захапілі 56 гармат вялікага калібру, некалькі дзiesiąтоў гакаўніц, вялікія запасы мушкетаў і пораху¹⁾.

Кароль загадаў адбудоваць замак паводле дадзеных ім інструкцыяў і выасыгнаваў на гэта грошы дый усё патрэбнае. Верхні замак быў ачышчаны ад цывільных жыхараў, якія былі стуль выселены і атрымалі мейсца ў Ніжнім замку.

У 1607 г. Полацкія замкі пагарэлі. Але, як відаць, былі ўзноўлены. У 1642 г. ўсе будоўлі Верхняга замку разам з акружайшымі іх драўлянымі сьценамі й баштамі ізноў выгарэлі да-тла. У 1647 г. ізноў адбудаваны замак быў даведзены да абароннага стану. З ра-

¹⁾ H. Радамзинь, Історія Гос. Росс. IX, 177. — R. Heidenstein, op. cit. 55-74. — K. Niedzielski, Batory i car Iwan w zapasach o Inflanty, Warszawa, 30-31.

хунковых книг гораду Полацку з 1654 г.¹⁾ відаць, што ваявода Іван Цімафеевіч у найважнейшых пунктах гораду пабудоваў башты, на адкрытых мейсцах паставіў сьцены ды паправіў і ўзмоцніў паламаныя й разваленыя часткі мястовае сьцяны. Але, як відаць, Полацкія замкі цалком адбудаваныя ўжо ня былі.

У 1654 г. Полацкія замкі былі драўляныя. Верхні замак меў 5 башт. Башты былі васьмікутныя або шасьцікутныя, рубленыя ў два бяровеньні. Мелі яны, лічучы з прыземным, па тры або па два боі. Васьмікутныя мелі ўвышкі ад 9¹/₂, да 11 сажнёў, шасьцікутныя — каля 5. На тых мейсцах, дзе старыя башты былі разбураны, стаялі драўляныя бычкі. Прастор паміж баштамі быў умацаваны розна. Былі тут і рубленыя драўляныя сьцены, якія йшлі раўналежна і былі пазлучаны папярэчнымі сьценамі, творачы глыбокія клеткі, напоўненыя зямлёй ды каменнем. Сустрэкаўся і вострог з сасновага дрэва. Даўжыня сьцен Верхняга замку дасягала 729¹/₂ сажнёў. Ніжні замак меў 8 башт. Усе яны былі ў два боі. Башты былі злучаны рубленымі сьценамі або стаячым вострагам. Даўжыня сьцен Ніжняга замку мела 1231¹/₂ сажнёў. Запалоўце было ўмацавана стаячым вострагам, даўжынёй у 312 сажнёў, ды ровам. Берагі рову былі ўмацаваныя завошчанымі стаячымі каламі, а за ровам быў стоцьма ўкапаны ў зямлю падвойны рад абрубкаў дрэва.

З апісаньня Полацкіх замкаў, зробленага ў 1664 г.²⁾ з прычыны пераходу іх ад ваяводы Мікіты Вельямінова пад уладу ваяводы Багдана Нашчэкіна, відаць, што азброеныя Верхняга і Стралецкага замкаў складалася з 50 гармат і 59 затынных пішчалаў. Зброя гэтая знаходзілася ў баштах, варотах, калітках, бычках, у вывадах сьцен і, урэшце, проста ля сьцен. Гарнізон Полацкіх замкаў складаўся з 1555 душ, у тым ліку «ратных людзей» было 1357 і мяшчан 198.

У 1706 г. генаралу фон-Вэрдэну было загадана — у выпадку падыходу швэдаў пад Полацак з пераважаючымі сіламі — пакінуць горад, але зруйнаваўшы перш замкі. Генарал-інжэнер Баур, які ў 1780 г. езьдзіў па загаду імператрыцы Кацярыны II аглядаць Полацак з мэтай умацаваньня яго, бачыў яшчэ тамака астаткі былых замкаў. У 1772 г. Верхні замак займаў прастору 225 саж. удаўжкі і 135 саж. ушыркі, а Ніжні замак меў удаўжкі 190 саж. і ўшыркі 120 саж.³⁾ У 1812 г. горад, акружаны падвойнай палісадай і глыбокім ровам, быў вельмі добра прыспасоблены дзеля абароны. Замкі ў тых часы ня ігралі ўжо блізу ніякае ролі⁴⁾.

У нашыя часы, па-за відочнымі йшчэ валамі Ніжняга замку, ад Полацкіх замкаў захаваўся адно толькі іх назовы.

¹⁾ Н. Оглобинъ, Обзоръне историко-географическихъ матерьяловъ XVII и начала XVIII вѣковъ, заключающихся въ книгѣ Разряднаго Приказа, Москва, 1884. — А. Сапуновъ, Вит. Ст. IV, п. 2, № 86.

²⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. I, № 69.

³⁾ П. Семеновъ, Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи. С.-Петербургъ, 1873, IV, 165.

⁴⁾ А. Сапуновъ, Западная Двина, 525—429.

III. Усьвяцкі замак.

У Вяліжскім павеце, на паўночным беразе Усьвяцкага возера, існуе адно з найдаўнейшых пасяленьняў Беларусі: *Усьвят*. У летапісах яно ўспамінаецца пад 1021 годам ужо, як горад, аддадзены вялікім князем кіеўскім Яраславам Мудрым князю полацкаму Брачыславу Ізяславічу¹⁾. У 1563 годзе цар Іван Грозны заўладаў Полацкам, а ў 1566 г. загадаў сваім людзям будаваць у Усьвяцкай воласьці замак. У тым-жа годзе, у месяцы ліпні, у Усьвяце на гарадзішчы, называўшымся Мяжова, быў пабудаваны замак²⁾. Ён стаяў на гары паміж двума вазёрамі і ракою Усьвячаю. На захадзе ад замку было возера Узьмень, на ўсходзе — возера Усьвят, на паўдні — рака таго-ж назову³⁾.

Віцебскі ваявода Станіслаў Пац у студзені 1569 году паслаў на пабудаваны ўжо замак войска пад камандай Бірулі. Гваньіні ў сваёй хроніцы піша, што 17 студзеня пяхота пад маскоўскім замкам Усьвят, зруйнаваўшы агарожу, падпаліла горад. Узятая было шмат вопраткі, грошы ды ўсякае зброі; ледзь ня быў здабыты й самы замак, але маскоўцам зьнекуль прыйшла падмога, і нападаўшыя адступіліся. 28 жніўня таго-ж году жаўнеры з Віцебску спалілі горад, што быў каля замку Усьвяцкага.

У 1579 г. Мікалай Эбжыдоўскі і казакі з Віцебску падыйшлі пад Усьвят, спадзяючыся, што здолеюць захапіць яго неспадзяваным штурмам; аднак, пераканаліся, што замак ахоўвае варта, і ён мае ўсё патрэбнае дзеля абароны. У тым-жа годзе к Усьвяту падыйшоў з войскам Сьцяпан Батура і спыніўся пад замкам. Юры Сакалінскі з літоўскім войскам першы пачаў падвадзіць шанцы пад замак. Да яго далучыліся угры. За адну ноч шанцы былі падведзены пад самыя вароты замковыя — на адлегласьць лёту стралы. Частым агнём нападаўшыя не давалі абаронцам магчымасьці аставацца ў процілежнай башце. Спалоханы гарнізон, бачучы з замку табор, раскінены на вялікім прасторы, ды пачуўшы аб набліжэньні караля, 15 верасня паддаўся⁴⁾.

Кароль Уладзіслаў IV ў 1633 годзе на свой уласны кошт загадаў паправіць замак і даваць да абароннага стану. 16 жніўня 1654 году к Усьвяту падступіў ваявода Сямён Стрэшнев і крэпка аблажыў яго. Бітвы трывалі ўдзень і ўначы. Урэшце, 23 жніўня усьвяцкі падстараста Сьцяпан-Казімір Енткоўскі аддаў Усьвят маскоўцам. Змак быў зруйнаваны⁵⁾.

IV. Замак Стрыжаў.

У Лепельскім павеце, у маёнтку Стрыжава, на ўзбярэжжы возера таго-ж назову, ёсьць даволі ўзвышанае мейсца, называнае Га-

¹⁾ А. Сапуновъ, Мѣстечко Усвяты, Витебскъ 1889.

²⁾ Г. Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго, IX, примѣчаніе 223.

³⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki wojny moskiewskiej, 113—119.

⁴⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. I 222, 230, 237.

⁵⁾ Живописная Россія, С.-Петербургъ, 1882, 391—392. — Россія, С.-Петербургъ, 1905, IX, 465.

радзішчам. Частка Гарадзішча, якая—у кшталце паўвострава—больш узвышана над возерам, заканчваецца курганом, які мае назву Янавае гары.

На гэтым паўвостраве стаяў замак *Стрыжаў*. У 1151 г. ён быў выдзелены ў асобны ўдзел. Кіеўскі князь Рагвалод Барысавіч, заўладаўшы Полацкам, аддаў Стрыжаў князю Усевалоду Глебавічу ¹⁾.

У народзе захавалася легенда, што горад быў знішчаны падчас вайны. На Янавай гары быццам стаяў памятник.

V. Вяліжскі замак.

У горадзе *Вяліжы*, на правым беразе Дзвіны пры ўтоку ў яе ручак Конеўца, захаваліся астаткі валу й рову ад колішняга ўмацавання ²⁾, якое стаяла на цяперашнім Замковым пляцу.

Ужо ў канцы XIV ст. ёсць упамінаньне аб горадзе Вяліжы, як аб прыгарадзе Пскова. 19 красавіка 1536 г. маскоўскі вялікі князь Іван Васілевіч і маці ягоная Алена загадалі будаваць у Гаропецкім павеце, на *Вяліжскім гарадзішчы*, замак ³⁾. Ваявода князь Іван Барбашын у ліпіі таго-ж году закончыў пабудову ўмацавання ⁴⁾. *Замак* быў драўляны з 9-ма баштамі. З паўночна-заходняга боку падступ к замку бараніў стромкі бераг Дзвіны; з другіх бакоў—глыбокі роў, у які напускалася вада з заганага дзеля гэтае мэты ручак Конеўца ⁵⁾.

Вяліжскі замак, які стаяў над р. Дзвіной у вельмі лясістай, поўнай балотаў і затым трудна праходнай мясцовасці, лічыўся крэпкім ўмацаваньнем Масквы і служыў за базу дзеля опэрацыяў маскоўскіх войск проці Беларуска-Літоўскага гаспадарства і Польшчы. „Вяліж, — гаворыць Стрыкоўскі, — вісеў над шыяй усяе Рускае Каралеўскае Украіны“. Дык за ўсякую цану трэба было яго здабыць або знішчыць. Ад паходу Вітаўта на Вяліж захаваўся назву аднае вазёрнае грэблі—Вітаў мост ⁶⁾.

У 1563 г. Мікалай Радзівіл спаліў горад Вяліж, але ня здолеў здабыць замку. У 1567 г., падчас набегу з Віцебску пад Вяліж, было пабіта многа маскоўцаў, а іншыя, у страху ўцякаючы стуль, патанулі ў Дзвіне. У студзені 1568 г. войска, пасланае віцебскім ваяводаю Станіславам Пацам, зрабіла новы неспадзяваны набег і спаліла Вяліж ⁷⁾. Апошні хутка быў адбудаваны ⁸⁾.

У часе вайны цара Івана Грознага з каралём Сьцяпанам Батурай Вяліж дастаўся ў рукі апошняга. Гісторык каралеўскі Гэйдэнштэйн

¹⁾ Россия, IX, 460.

²⁾ О. Киселев, Велиж, Витебск, 1895.

³⁾ У інвэнтары Вяліжскага староства з 1737 г. ўпамінаецца яшчэ ў горадзе Вяліжы „dziesiątek Wałatowski“.

⁴⁾ Полное Собрание Русских Летописей, IV, 301, VI, 300.

⁵⁾ М. Безъ-Карпиловичъ, Историческія свѣдѣнія о примѣчательнѣйшихъ мѣстахъ въ Бѣлорусіи, С.-Петербургъ, 1855, 124.

⁶⁾ А. Сементовскій, Бѣлорускія древности, 40.

⁷⁾ А. Сапуновъ, Витебскія Старины, IV, ч. I, 228.

⁸⁾ Н. Карамзинъ, Исторія Государства Россійскаго, IX, 70. — М. Strykowski, Kronika Polska, II, 418.

піша, што Вяліж быў некалі вельмі людным горадам. Жыхары паказвалі прасторныя равы, як знакі мінулае велічы гораду. Вяліж у другой палове XVI ст. займаў даволі вялікі прастор і быў умацаваны 9-ма баштамі. З паўдня і з усходу яго абмывала Дзвіна; з поўначы—ручай, які, ніжэй замку, праз возера ўліваўся ў Дзвіну. З усіх бакоў, асабліва-ж з захаду, замак акружалі вельмі глыбокія равы. Апрача таго навакол замку была зроблена засека з зваленых дзярзю.—Паводле іншых вестак, замак, апрача сьцен ды глыбокага рову, быў акружаны яшчэ й дубовай палісадай ¹⁾.

Пры такіх умацаваньнях браць замак штурмам была рэч рызкоўная. Дык пасланы пад Вяліж Сьцяпанам Батурай гэтман Ян Замойскі, маючы даволі гармат ды 8.000 пяхоты й конніцы, пачаў акружаць горад шанцамі і абстрэліваць яго калёнымі ядрамі. Хутка загараўся прадмесьце, пасля—адна, а за ёй і другая драўляныя башты, абкладзеныя дзярном. Урэшце загарэўся мост. Гарнізон, бачучы, што далейшая абарона немагчымая, 6 жніўня 1580 году здаў абгарэлы замак Замойскаму. У замку былі знойдзены вялікія запасы еміны, фуражу, пораху й снарадаў ²⁾.

Сьцяпан Батура, прыдаючы асаблівую вагу Вяліжскаму замку, 20 сакавіка 1585 году абвясціў Вяліж стараствам, даў яму гэрб, а жыхарам яго—рознныя прывілеі. Адначасна кароль абавязаў вяліжскіх мяшчан паправіць замак.

У 1616 г. расейцы спалілі прадмесьце Вяліжу — Віцебскі пасад ды многа народу зарубілі. 4 кастрычніка 1654 году цар Алясей Міхайлавіч паслаў жыхарам Вяліжу грамату, намаўляючы іх здаць горад без праліцы крыві. Ваявода Мацьвей Шереметев аблажыў Вяліж. 17 ліпеня 1655 г. падстараста Іван Дамашэўскі здаў горад расейцам ³⁾. У 1678 г. Вяліж, разам з Невелем і Себежам, быў вернены царом Хведарам Аляксеевічам Польшчы—з усімі старымі гарматамі, запасамі ды ўсялякай зброяй, што былі ў ім да вайны ⁴⁾.

15 ліпеня 1697 г. уначы Вяліжскі замак згарэў ад пярэня ⁵⁾.

VI. Дрысьсенскі замак.

Там, дзе цяпер стаіць горад *Дрысса*, на ўзбярэжным узвышшы, у самым куце паміж рэкамі Дзвіной і Дрысай, у XIV ст. існавала ўжо ўмацаваньне. У 1386 г. яго здабыў і спаліў князь Андрэй Альгердавіч. Дрысьсенскі замак быў узноўлены па загаду караля Жыгімонта Аўгуста. Тады-ж яму дадзены былі гарматы і амуныцыя. У 1563 г. замак быў здабыты войскам Івана Грознага. Пазьней кароль Сьцяпан Батура адваяваў замак назад ⁶⁾. З наказнае

¹⁾ К. Niedzielski, Batory i car Iwan, 65.

²⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki... 112, 117.

³⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. 2, 18—37.

⁴⁾ Дзёло о учинении въ разрядѣ выписки, какъ города Невель, Велижъ и Себежъ были взяты и сколько въ нихъ находилось тогда пушекъ, ружей и прочихъ артиллерійскихъ и хлѣбныхъ припасовъ, по случаю возвращенія помянутыхъ городовъ королю Польскому 1678 г. августа 7.—Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1887, № 20.

⁵⁾ А. Сапуновъ, ib., I, 460.

⁶⁾ А. Сапуновъ, Западная Двина, 449—450.

каралеўскае граматы 1577 г. відаць, што ў гэным годзе было загадана даваць Дрыўсенскі замак да абароннага стану¹⁾.

Сьлядоў ад замку не асталося: вал раскапаны, роў засыпаны²⁾.

VII. Себежскі замак.

На Себежскім возеры стаіць горад *Себеж*. Пабудаваны Себеж на значным узвышшы, як-быццам на востраве. Толькі на паўдні вузкі прырэзак злучае горад з сухаземлем. Себеж лічыўся прыгарадам Пскова і быў здабыты і спалены вялікім князем Вітаўтам у 1414 г. падчас паходу апошняга супраць пскавіян.

У 1535 г. расейскія войскі пад камандай князя Васіля Шуйскага занялі частку Беларусі. Было пастаноўлена пабудаваць у Себежы крэпасць і з гэтай мэтай паслаць туды італьянскага архітэктара Фрызіна. Аднак той, перад самай адпраўкай яго, уцёк з Масквы³⁾. Тады выпадковае заданьне было ўзложана на ваяводу Бутурліна. Закладзіны *крэпасці* адбыліся 29 чэрвеня, а 20 ліпеня яна была закончана⁴⁾. Яе пабудаваў у тым месцы, дзе цяпер стаіць горад. Навакол яе ішоў высокі зямляны вал даўжынёй у 170 сажнёў. Самая будоўля замковая была драўляная. Замак сам па сабе быў вельмі слабы, але выбранае для яго месца з стратэгічнага гледзішча давала для абароны вялікую карысьць. Дзеля асьвячэньня трох новазбудаваных цэркваў быў прысланы сюды архіепіскап Макары, які і гораду, і замку даў назву *Іван-Горад на Себежы*. Гэты замак выклікаў сваркі паміж Масквой і Польшчай і неаднакратна пераходзіў із рук у рукі.

Кароль Жыгімонт I загадаў кіеўскаму намесьніку Няміры ўзяць і разбурыць крэпасць. Няміра, сабраўшы каля 20.000 войска, 27 лютага 1536 г. падыйшоў пад крэпасць. Аблога была няўдалая. Маскоўцы зрабілі выпад і адкінулі нападаўшых на возера. Лёд на возеры заламаўся, і вялікая лічба людзей пагібла ў возеры. Астаткі, за якімі гналіся маскоўцы, уцяклі, пакінуўшы знамёны й гарматы⁵⁾.

У 1562 г. польскае войска напала на крэпасць і спаліла яе. У 1570 г. Себеж паволе ўгоды дастаўся маскоўцам, але ў 1579 г. кароль Сьцяпан Батура яго захапіў. Замак быў адбудаваны.

У 1654 г. войска цара Аляксея Міхайлавіча здабыла Себеж. Ваявода Сьцяпан Бухвостов у данясеньні цару пісаў, што Себеж мае вакольнага гораду 704 сажні, а крэмель мае 78 саж. у акружыне, крэмельскі вал увышкі дасягае 16 саж., а вал вакольнага гораду—9 саж.; у вакольным горадзе 4 варот, з якіх адны вароты летнія, ды ўсё гэта на гары; пад летнімі варотамі, на прырэзку, рэчка Серабранка з возера ў возера перакапана, удаўжкі на 250 сажн., ушыркі на 6 сажн.; на рэчцы мост на палях; уздоўж рэчкі Серабранкі пастаўлены дубовы частаколы.

¹⁾ Акты Западной России, III, № 90.

²⁾ М. Безъ-Корниловичъ, Историческія свѣдѣнія о примѣчательнѣйшихъ мѣстахъ въ Бѣлорусіи, 136.

³⁾ Валлиевский, Іоаннъ Грозный.—Русская Старина, 1904, VII, 406.

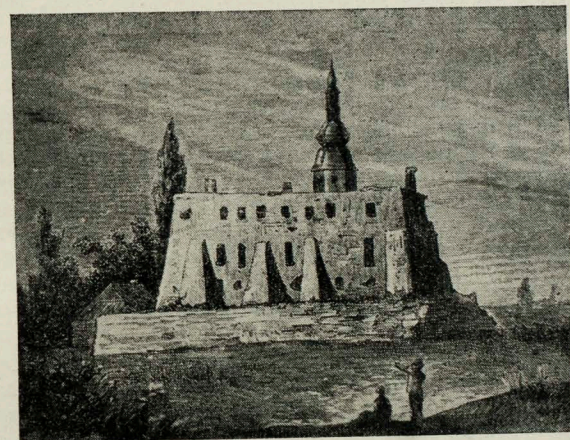
⁴⁾ Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей, VIII, гл. 65.

⁵⁾ Полн. Собр. Русск. Лѣтописей, IV, 301; VI, 298; VII, 291.

Цар Аляксей Міхайлавіч у 1656 годзе загадаў падчас зімовае дарогі прыгатаваць лес, а ўвесну паставіць вастрог, хоць невялікі, з усімі „крѣпостыми“. Бухвостов на гэта адказаў, што малага вастрогу нельга паставіць, бо старога гарадзішча немагчыма абрэзаць. Цар загадаў будаваць крэпасць „помысля сь тамошнімі людзьмі“. Будаваць загадана было себежскімі людзьмі і людзьмі сумежных Асвейскага, Люцынскага і Рэжыцкага павеятаў¹⁾.

У 1678 г. Себеж быў вернены Польшчы²⁾.

Цяпер у Себежы існуе гара, называная Замковай, але на ёй ніякіх руінаў ад былага замку няма³⁾.

Замак у Себежы.

(Рэканструкцыя. Рисунак Дмахоўскага).⁴⁾

Займаючы выгоднае з стратэгічнага гледзішча палажэнне, Себеж, дзякуючы гэтаму палажэнню, вельмі лёгка мог быць даведзены да абароннага стану і стаць недаступным. Гэта ў 1812 г. выкарыстаў корпус Вігенштэйна, які на ўзвышшах перад Себежам загадаў капаць шанцы, складаўшыся з валу й рову. Сьляды гэтага ўмацаваньня захаваліся на ўзбярэжжы возера ў заходняй частцы гораду⁵⁾.

¹⁾ А. Сапуновъ, Укрѣпленіе г. Себежа въ 1656 г.—Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1887, № 9—10.

²⁾ Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1887, № 20.

³⁾ Н. Мецкерскій, Г. Пестовъ и А. Сапуновъ, Краткій историческій очеркъ Невеля и Себежа.—Памятная Книжка Витебскій губ. на 1888 годъ, Витебскъ, 1888.

⁴⁾ Живописная Россія, II, 387.

⁵⁾ Военно-Статистическое Обзорніе Россійской Имперіи, СПб. 1852, VIII ч. г. 222—223—А. Семеновскій, Бѣлорусскія древности, СПетербургъ, 1890, 51.

VIII. Варонецкі замак.

У Лепельскім павеце, на заходнім узбярэжжы возера Варонежа, ля ракі Ушачы, дзе цяпер мястэчка *Варонеч*, стаяў крэпка ўмацаваны *замак*. Ён быў пабудаваны па загаду караля Жыгімонта Аўгуста¹⁾. Калі Полаччына была заваявана Іванам Грозным, дык Варонеч лічыўся пскоўскім прыгарадам. У 1581 г. Сыцяпан Батура адваяваў гэты прыгарад, але пры падпісанні міру ён астаўся за Масквой. У часе самазванняў Варонеч ізноў увайшоў у склад Беларуска-Літоўскага гаспадарства²⁾.

Варонечкае гарадзішча, ведамае ў народзе пад назовам *Замку*, дзеліцца на тры часці: усходнюю, заходнюю і паўднёўную. Яны аддзяляюцца адна ад аднае ўглыбленьнямі. Форма гэтых часцей трыкутная. Акружына ўсяго гарадзішча 660 сажнёў³⁾.

IX. Гомельскі замак.

У Полацкім павеце, над ракой Тураўкай, дзе цяпер мястэчка *Гомель*, па загаду караля Жыгімонта Аўгуста было пабудавана зямляное ўмацаваньне, абведзенае ровам. На крутым прыгарку, дзе было гэтак умацаваньне, яшчэ відаць сляды валу й рову.

Можна думаць, што дзеля пабудовы Гомельскага ўмацаваньня было выкарыстана старадаўняе гарадзішча⁴⁾.

X. Невельскі замак.

На ўзвышшы, якое, быццам рог, уваходзе ў Невельскае возера, пры ўтоку рэчкі Еменкі яшчэ ў шасьцідзясятых гадох мінулага стагодзьдзя можна было бачыць астачу валу й рову стаяўшага тут *Невельскага замку*. Мейсца, дзе ён быў пабудаваны, яшчэ й сягоньня называецца Замкам. Вал і глыбокі роў аддзялялі замак ад гораду Невеля⁵⁾.

У тэстаманце Івана Грознага Невель залічаны да гарадоў, заснаваных за ягонага панаваньня. Трэба думаць аднак, што цар пабудаваў толькі *крэпасць*, самы-ж горад існаваў ужо раней. Стаючы на граніцы, Невель часта пераходзіў із рук у рукі.

У 1562 годзе, пасля крывавае бітвы, ня гледзячы на мужнасць начальніка Невельскага замку Давойны, расейцы здабылі замак. Хутка пад Невель падыйшлі 4.000 літоўскага войска. На іх напаў князь Курбскі з 15-ма тысячамі жаўнераў, але сам быў разьбіты літоўскім войскам⁶⁾. Замак аставаўся ў руках маскоўцаў да 1580 г. У гэтым

годзе полацкі ваявода Дарагастайскі падступіў пад Невель з атрадам уграў пад камандай Івана Борнеміссы, маючы некалькі гармат вялікага калібру. Прыступаючы да аблогі, Борнемісса пачаў падвадзіць шанцы пад замковыя ўмацаваньні і павялічваць тыя шанцы, якія былі ўжо выкапаны раней літоўскім войскам. Калі гэтая работа падсунулася да рову, які акружаў замак з боку сухаземля, дык нападаўшыя наткнуліся на сыяну з бяровеньняў, высокую на 10 стоп. Сыяна была зьвязана папярэчнымі брусамі і засыпана ад нізу да верху зямлёй. Гэтай сыяной расейцы ўмацавалі край рову. Зьнішчыўшы гэту перашкоду тапарамі, нападаўшыя падступілі да сыцен замку. Замак быў акружаны драўляным вастрогам і добра прыкрыты зямлёй. Але гайдукі лоўка адкапалі зямлю і подпалілі замак. Абаронцы замку гэтак здумеліся, што, ня гледзячы на апор сваіх ваяводаў Боброва, Колычева і Бібікова, паддаліся. Пажар быў затушаны, і замак, уцалёўшы гэтак, перайшоў у каралеўскія рукі¹⁾.

У 1582 г., паводле ўгоды, Невельскі замак ізноў перайшоў пад уладу Масквы. Азброеныя замку складалася тады з 8 гармат вялікага калібру, 4 гармат меншага калібру ды 120 ручніц. У 1634 г. Невель, на падставе міравое ўмовы, вярнуўся пад Польшчу, але ўжо ў 1655 г. — блізу без апору — яго ізноў занялі расейцы²⁾. Толькі ў 1678 г. Невель ізноў адыходзе пад Польшчу³⁾. Кароль Ян Казімір падараваў Невельскае староства разам з замкам гэтману Янушу Радзівілу⁴⁾.

У 1809 г., калі прыпатрэбілася мейсца дзеля пашырэння гораду Невеля, зямляны вал, што аддзяляў замак ад „дваранскага“ кварталу, быў раскапаны і мейсца гэтак забудавана⁵⁾.

XI. Суражскі замак.

На левым беразе ракі Дзьвіны, пры ўтоку ў яе рэчак Суражкі і Касплі, у XVI стагодзьдзі ляжала маётнасьць князёў Сапегаў Држэвелікі. Яна прытыкала да трох сплаўных рэк: Дзьвіны, Касплі і Усьвячы. Кароль Жыгімонт Аўгуст, баючыся, што маскоўцы могуць у гэтым раёне пабудаваць ўмацаваньне, якое зьвязала-бы Смаленск і Вялікія Лукі, загадаў сьпешна паставіць у маётнасьці Сапегаў *замак*. У 1563 годзе віцебскі ваявода князь Сыцяпан Збараскі выпайніў каралеўскі загад. Тут быў пабудаваны драўляны замак, названы *Суражам*⁶⁾.

Каб прывабіць да новага замку жыхараў, кароль у 1570 г. надзяліў суражскіх мяшчан тымі-ж правамі й вольнасьцямі, якімі карысталіся віцебляне. У 1616 г. горад Сураж быў спалены расейцамі.

¹⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki... 138—139.

²⁾ Дополнение къ Актамъ Историческимъ, III, № 124 — А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. 2, 10—12.

³⁾ Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1887, № 20.

⁴⁾ Живописная Россія, III, 392—393. — Россія, IX, 449. — М. Безъ-Корниловичъ, Историческія свѣдѣнія... 139—140.

⁵⁾ Н. Меицкерскій, Г. Пестовъ и А. Сапуновъ, Краткій историческій очеркъ Невеля и Себежа. — Памятная книжка Витебской губ. на 1888 годъ, 23.

⁶⁾ K. Niedzielski, Batory i car Iwan, 65.

¹⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki... 50.

²⁾ Живописная Россія, III, 388.

³⁾ Известія Императорской Археологической Комиссии, СПб, 1903, V, 17.

⁴⁾ М. Безъ-Корниловичъ, Историческія свѣдѣнія о прѣмѣчательнѣйшихъ мѣстахъ въ Бѣлороссіи, 124. — Живописная Россія, III, 390.

⁵⁾ П. Семеновъ, Географическо-статистическій словарь Россійской имперіи, С.-Петербургъ, 1867, III, 408.

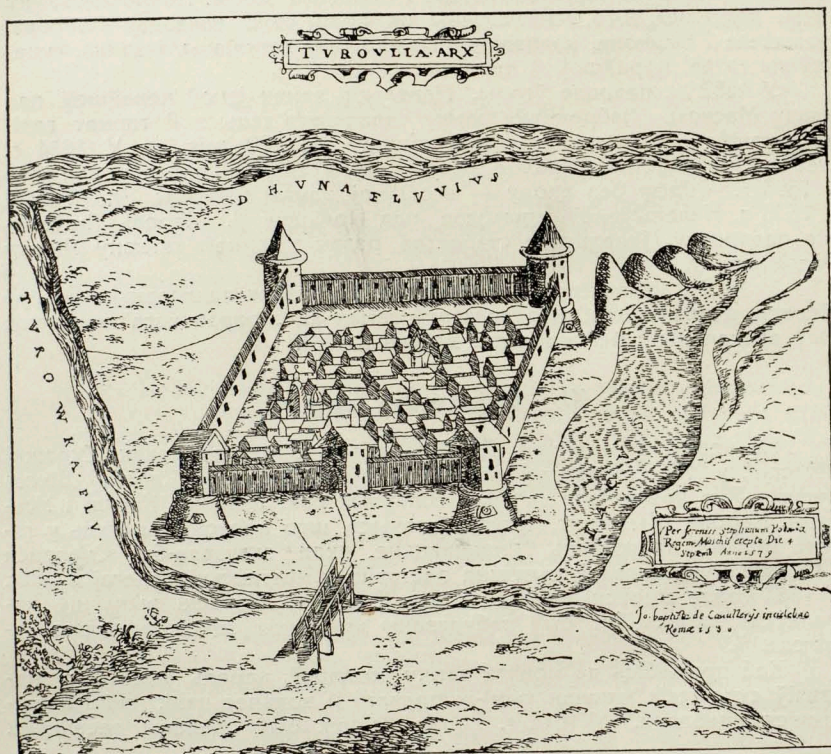
⁶⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина. IV, ч. 1, 157—158.

У 1654 г. ваявода Сямён Стрешнев аблажыў замак, які і паддаўся яму 22 лістапада таго-ж году¹⁾. У 1667 г., паводле ўгоды, Сураж быў вернены Польшчы²⁾.

У пяцідзесятых гадох мінулага стагодзьдзя яшчэ было відаць астаткі ад былага замку. Відаць было і роў, шмат дзе засыпаны зямлёю і забудаваны дамамі³⁾.

XII. Замак Туроўля.

У Полацкім павеце, у 18 вярстох на паўдзённы ўсход ад Полацку, каля вёскі *Туроўлі* ёсьць урочышча Гарадзішча. Тут, на правым

Замак Туроўля.

(Паводле рысунку С. Пахоловіча).⁴⁾

¹⁾ А. Сапуновъ, Вит. Ст., IV, ч. 2, № 2.

²⁾ А. Сапуновъ, Западная Двина, 368—369.

³⁾ М. Безъ-Корниловичъ, Историческія свѣдѣнія..., 143—144.

⁴⁾ Журналъ Мин. Нар. Прсв., 1837, XV.

беразе рэчкі Тураўкі, непадалёк ад утоку яе ў Дзьвіну, паміж Тураўкай, Дзьвіной і бязыменным возерам, стаяла *крэпасць*. Яна была мураваная і мела форму чатырохкутніка з пяцма баштамі¹⁾. Паводле адных вестак, крэпасць была пабудавана ў 1563 г. палякамі²⁾; паводле другіх — па загаду цара Івана Грознага. Апошнія больш згодна з праўдай, бо ў рэестры (1580 г.) сёлаў, аддадзеных каралём Сьцяпанам Батурай полацкім езуітам, знаходзім сяло Турава з згарэўшым маскоўскім *замкам*³⁾.

Пасьля заняцця Полацку Сьцяпанам Батурай, віленскі ваявода Мікалай Радзівілл паслаў пад Туроўлю атрад казакоў пад камандай Марціна Курча разам з уллаўскім старастай Канстанцінам Лукомскім. Гарнізон Туроўлі, бачучы, што пажары й канонада ў Полацку ад нейкага часу спыніліся, зразумеў, што горад ужо здабыты; дык вось, калі падыйшлі казакі, маскоўскае войска падумала, што гэта йдзе ўся варожая армія, і кінулася наўцекі праз процілеглыя вароты. Усе высілкі начальнікаў спыніць войска былі дарэмныя. Ваяводы, якія асталіся намесцы, былі адасланы да караля. Уся зброя, порах і запасы ежы дасталіся паляком. Сталася гэта 4 верасня 1579 г., а праз некалькі дзён, калі князь Лукомскі на знак радасці загадаў паліць з усіх гармат, замак згарэў⁴⁾.

XIII. Замак Казьян.

У Гарадоцкім павеце, ля ракі Аболі, ёсьць сяло *Казьян*. Цар Іван Грозны, здабыўшы ў 1563 г. Полацак, загадаў пабудаваць тутак *крэпасць*⁵⁾.

Згодна з рысункам С. Пахоловіча з 1579 году, крэпасць Казьян мела форму трыкутніка з трыма баштамі на вуглох. Рака Обаль як бы апісывае кола навакол крэпасці. Тут-жа непадалёк у раку Обаль уліваецца рэчка Скаціца.

Крэпасць праўдападобна стаяла ў тым мейсцы, дзе цяпер урочышча Гарадзішча, непадалёк ад вёскі Красамаю⁶⁾.

Пры першых чутках аб паходзе караля Сьцяпана Батуры на Полацак, літоўскія казакі пад камандай Францішка Жука 23 ліпня 1579 г. неўспадзеўкі напалі на замак Казьян, здабылі яго і зраўнавалі з зямлёй⁷⁾.

XIV. Лепельскі замак.

У 1563 г. маскоўцы, заняўшы Полацак, спалілі сяло Лепель, ведамае з дакументаў яшчэ ў 1439 г. На мейсцы спаленага Лепеля, на паўдзённым узбярэжжы Лепельскага возера, на паўвостраве, які

¹⁾ А. Сапуновъ, Рисунки крѣпостей, построенных по повелѣнію царя Ивана Васильевича Грознаго, 7.

²⁾ Живописная Россія, III, 390.

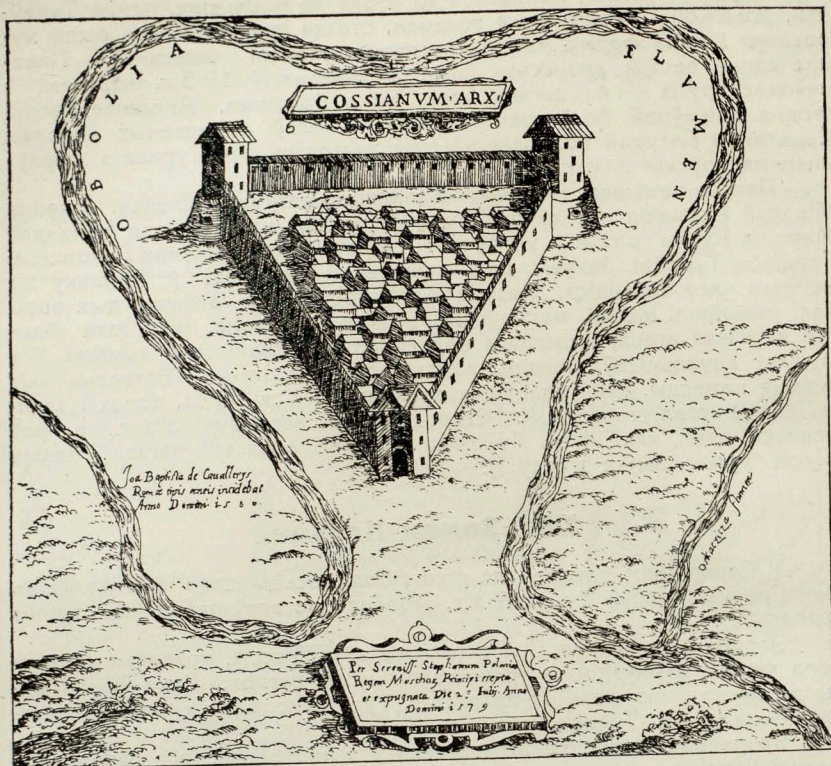
³⁾ Историко-юридическія матеріалы, II, Витебскъ, 1872.

⁴⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki..., 72—73.

⁵⁾ Россія, IX, 452.

⁶⁾ А. Сапуновъ, Рисунки крѣпостей..., II.

⁷⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki..., 50—52.

Замак Казьян.

(Паводле рысунку С. Пахоловіча)¹⁾.

творца рэкі Улла і Эсса, яны ў тым жа годзе заклалі *крэпасць* і пакінулі ў ёй даволі значны гарнізон. Але ў тым жа 1563 годзе гэтман Радзівіл адабраў Лепель, знішчыў умацаваньне і выразаў гарнізон. 17 чэрвеня 1568 году кароль Жыгімонт Аўгуст загадаў збудаваць *замак*. Пабудову замку выпадніў полацкі каштэлян і стараста лепельскі Юры Зенаўевіч. Дзеля прысьпешаньня будовы замку, па загаду караля, былі пакліканы людзі з бліжэйшых сёлаў, належаўшых да зямлянаў²⁾. Збудаваны замак меў сталы гарнізон у ліку 100 пяхоты і 200 коннікаў, утрымліваных коштам дзяржаўнага скарбу.

Лепельскі замак стаяў там, дзе цяпер стаіць праваслаўная цар-

¹⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв., 1837, XV.

²⁾ Акты Западной России, III, № 43.

ква¹⁾. На даўгім паўвостраве, насупраць Старога Лепеля, відаць старадаўны магілёны і астаткі ўмацаваньня. Пярэсмык паўвострава быў некалі перарэзаны глыбокім ровам, астачу якога відаць і дагэтуль²⁾.

XV. Замак Няшчодрэ.

У Себежскім павеце, на мысе, які далёка ўваходзіць з усходу у абшырнае возера Нішча, за вёскай Гарадком ёсьць гарадзішча. Тут—пасля заняцця Полацку царом Іванам Грозным у 1563 годзе—ваяводай Хведарам Шереметевым было пабудавана ўмацаваньне *Няшчодрэ*. 13 сьнежня 1579 г. полацкі ваявода Іван Дарагастайскі здабыў і спаліў *замак* Няшчодрэ. Тады былі ўзяты ў палон 4 ваяводы і 1.000 душ мужчын, жанчын і дзяцей. Ад мяча і агня падчас ахапіўшага замак з усіх бакоў пажару пагібла звыш 2.000 маскоўцаў, якія ўпорліва абараняліся³⁾.

Гэтая мяйсцовасьць мае цяпер назву Гарадок. Тут-жа на ўзгорку ёсьць княжая *магіла*. Аб ёй існуе легенда, што нейкі магутны князь, прагавіты на багатую дабычу, падступіў пад замак з войскам, уварваўся ў яго, выразаў усіх жыхараў замку і засеў у ім з сваёй дружнай. Але Бог пакараў яго за бязьвінна пралітую кроў. Дружына вымерла ад чумы. Перапалоханы гэтым князь закапаў свае скарбы ў гары і пакінуў горад, аднак і сам памер ад чумы. Над яго магілай і насыпаны курган⁴⁾.

XVI. Замак Сітна.

У Полацкім павеце, на стромкім паўдзённа-заходнім узьбярэжжы возера Сітна, у тым мейсцы, дзе з яго выцякае рака Палота, стаіць сяло *Вялікае Сітна*. Тут маскоўцы, здабыўшы ў 1563 г. Полацак, заклалі *крэпасць*.

У сьнежні 1566 г. літоўскія казакі, пад камандай Бірулі, хітрыкамі заўладалі *крэпасцям* і выразалі маскоўскі гарнізон лікам каля 300 душ. Пры гэтым былі здабыты некалькі малых гармат, 120 гакаўніц ды шмат пораху і куль. *Крэпасць* спалілі⁵⁾.

Маскоўцы адбудаваў Сітна. Паводле рысунку С. Пахоловіча з 1579 г., *крэпасць* гэту з двух бакоў амывала р. Палота, а з трэцяга — возера. У *крэпасці* былі чатыры башты і вароты⁶⁾.

У 1579 г., па загаду караля Сьцяпана Батуры, літоўскае і ўгорскае войска з-пад Полацку неспадзявана напала на Сітна і 4 жніўня спаліла замак⁷⁾.

¹⁾ Д. Довгялло, Лепель. Витебск 1906. — М. Безь-Корнилович, Историческія свѣдѣнія..., III—III

²⁾ П. Горбачевскій, Лепельскі ўезд, Витебскъ, 1895, 30

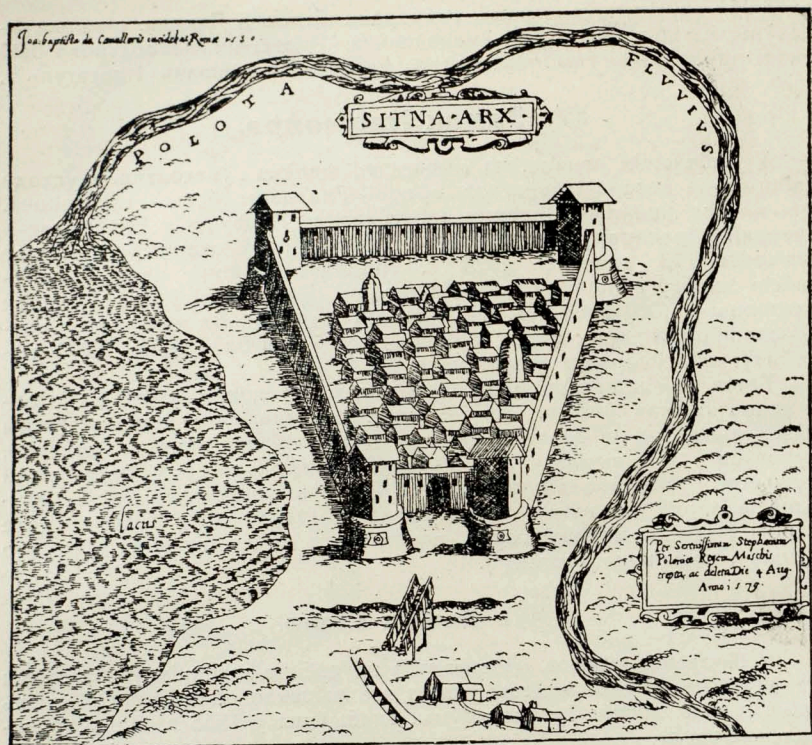
³⁾ М. Strykowski, Kronika Polska, II, 430—433.

⁴⁾ Россия, IX, 450.

⁵⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. I, 235.

⁶⁾ А. Сапуновъ, Рисуны крѣпостей..., II.

⁷⁾ R. Heidenstein, Pamietniki..., 52.

Замак Сітна.
(Паводле рысунку С. Пахоловіча)¹⁾.

XVII. Замак Улла.

У мястэчку Ульле, Лепельскага пав., пры ўтоку ракі Уллы ў Дзьвіну, дагэтуль яшчэ захаваліся валы, якія акружаюць клін паміж двюх рэкаў. Захаваўся і вал, ведамы пад назовам Батуравага шанцу, уздоўж паўднённага і ўсходняга бакоў кліну. У катлавіне, утворанай валамі, дзе цяпер стаіць праваслаўная царква, быў замак.

Пасьля заняцця Іванам Грозным у 1563 г. Полацку, кароль Жыгімонт Аўгуст, з дапамогай нейкага вэнэцыянскага інжэнера, пачаў умацоўваць вусьце ракі Уллы. Маскоўцы пабілі работнікаў і інжэнера, і работа спынілася²⁾. Тады цар Іван Грозны ў 1567 годзе загадаў

¹⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв., 1837, XV.

²⁾ R. eidenstein, Pamiętniki..., 50—52.

пабудавать замак на паўвостраве, твораным р. р. Дзьвіной і Уллай¹⁾. Навакол замку была драўляная сыяна з баштамі. У 1568 г. Жыгімонт-Аўгуст распачаў шырокую падгатоўку да вайны і сабраў 100.000 войска. Значная часць гэтага войска пад камандай жмудзкага старасты Яна Хадкевіча была паслана к замку Ульле. 4 сакавіка 1568 г., прастаяўшы пад замкам тыдні тры, Хадкевіч пісаў каралю, што выправаў розныя спосабы дзеля здабыцця замку, разьбіў і падзіраў, як рэшата, башту над Уллаю ды сыцены да сярэдняе башты, але яны гэтак крэпка збудаваны й напоўнены зямлёю, што ні башта, ні сыцены ня валяцца²⁾. Хадкевіч адступіў.

У тым жа 1568 г. 20 верасьня гэтман кн. Раман Сангушка здабыў і спаліў маскоўскі замак Уллу. Марцін Бельскі ў сваёй Хроніцы гэтак апавядае аб гэтым факце. Перад усім гэтман паслаў казакоў на лодках пад замак, а сам з людзьмі, адрэзаўшы непрыяцеля ад Полацку й Туроўлі, загадаў пяхотным ротмістрам Рачкоўскаму і Тарноўскаму падсунуцца з лесвіцамі пад сыцены. Казакі з Біруляю, Мінком і Аскеркаю здабылі зямляное ўмацаваньне. Другія пачалі рубіць вароты й каліткі, іншыя-ж падпалілі замак. Перад тым, уцешыўшыся з прыходу на ўспомогу стральцоў, маскоўцы напіліся. У вароцех падпаленага замку пачалася бітва ручным аружжам. Ротмістр Мікалай Салагуб, пераправіўшыся праз Уллу, падтрымаў пяхоту, якая лезла па лесвіцах на сыцены і рубілася з маскоўцамі ў вароцех. Калі замак быў ахоплены полымем, князь Сангушка паслаў туды сваю роту ды ротмістраў Войну, Тышкевіча і князя Лукомскага. Тыя магутным націскам з усіх бакоў грамілі і білі ўпарта бараніўшыся ў вагні маскоўцаў. Замак быў здабыты. Пры гэтым былі ўзяты ў палон два ваяводы Вельяміновы, 300 выдатных асоб ды 800 стральцоў з пішчальмі. Замак згарэў.

Пасьля замка быў адбудаваны. У 1580 г. Сыцяпан Батура, агледзіўшы замак, прыйшоў да перакананьня, што з усходняга боку ён не даволі ўмацаваны. Кароль загадаў насыпаць паміж Дзьвіной і Уллай шанец, які меў увышкі 6 сажнёў³⁾.

Падчас вайны з царом Аляксеем Міхайлавічам у 1654 г. Улла ізноў была занята расейцамі і спалена⁴⁾.

XVIII. Чашніцкі замак.

У мястэчку Чашніках, Лепельскага пав., на правым беразе Уллы, там, дзе цяпер каталіцкія могілкі, стаяў некалі замак. Пабудавалі яго маскоўцы па загаду цара Івана Грознага⁵⁾.

Замак гэты памятны бітвай пад сыценамі яго 23 студня 1564 г. Маскоўскі атрад пад камандай кн. Пётры Шуйскага, лікам у 25.000 душ, быў—праз недагляд сваіх начальнікаў—неўспадзеўкі заатакаваны

¹⁾ Н. Карамзинъ. Исторія... IX, 74.

²⁾ Акты Западной России, III, № 41

³⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. I, 160—161, 224.

⁴⁾ K. Tyszkiewicz, Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi Litewskiej, Wilno, 1869. — А. Сапуновъ, Зап. Дв., 404—405.

⁵⁾ Н. Карамзинъ, Исторія..., IX, примѣчаніе 99. — И Горбачевскій, Лепельскій уѣздъ, 32.

арміяй Мікалая Радзівілла. Маскоўцы былі зусім разгромлены. Палёсам Шуйскі, а з ім 4 князі і 3 ваяводы. Лічба забітых наагул дасягала 9.000. Многа было ўзята ў палон, у тым ліку 12 ваявод і многа дзяцей баярскіх. Захоплены быў табор, які складаўся з 3.000 вазоў¹⁾. У памяць гэтага здарэння тамака стаіць крыж з надпісам, захаваны дагэтуль²⁾. Трэба думаць, што тады-ж быў зруйнаваны і замак, бо пасля гэтага, па загаду караля Жыгімонта Аўгуста, тут пазней збудавалі новы замак³⁾.

Вясной 1568 г. Раман Сангушка з 1.900 коньнікамі прыйшоў пад Чашнікі, каб мець вока над маскоўскім войскам, бо ў той час Іван Грозны за зборны пункт для расейскіх аружных сілаў назначыў Воршу. Сангушка, дачуўшыся тут аб пераправе праз Дняпро 8-тысячнага маскоўскага атраду Амурата і Палецкага, выступіў з Чашнікаў і напаў неўспадзеўкі на галоўны стан. Часьць маскоўскага атраду была знішчожана, часьць кінулася наўцекі. Амурат і Палецкі былі забіты. Пасля гэтага Сангушка, даведаўшыся, што із Уллы к Сушы выйшаў Шчербатов з 6.000 маскоўцаў і 3.000 татараў пад камандай Сегіта, зрабіў у лесе ля дарогі засаду і, выбраўшы мамэнт, калі войска спынілася дзеля адпачынку, напаў на яго ды блізу палову вынішчыў⁴⁾.

XIX. Замак Азярышча.

У Гарадоцкім павеце, на заходнім узьбярэжжы возера Азярышча, насупраць мястэчка *Азярышча*, на паўночным канцы паўвостраву, ведамым пад назовам Гарадзішча, захавалася астача валу ад быўшага тут *замку*. Гэты вал, даўжынёй у 168 мэтраў, загібаецца блізу пад простым кутам і ўпіраецца сваімі канцамі ў бераг возера. Вугал валу мае вышэйшы насып і скіраваны ў бок мястэчка, з якім паўвостраў злучаецца вузкім (18 мэтраў ушыркі) пярэсмыкам. З вонкавага боку валу існаваў, як відаць, глыбокі роў, які напаўняўся вадой із возера.

Апрача ўмацаваньня на ўзбярэжжы існавалі ўмацаваньні і на востраве возера. Чысленыя астаткі палляў, якія йдуць ад востраву к берагу на працягу каля 3 верст, сьведчаць, як кажа народная апо-весьць, аб колішнім існаваньні двух мастоў, якія злучалі ўмацаваньне з берагам. Такія-ж палі даюць падставу думаць аб тым, што быў тут яшчэ і трэці мост, каторы злучаў ўмацаваньне з процілежным невялікім востравам непдалёк ад замку.

Замак Азярышча быў слаўны сваімі ўмацаваньнямі. У XVI ст. Полацак разам з Азярышчам панавалі над усім краем⁵⁾.

У пачатку ліпня 1561 г. кн. Юры Токмаков выступіў з Невеля супраць Азярышча і аблёг яго. На помач Азярышчу пасьпяшыла літоўскае войска, якое пад Азярышчам разьбіла маскоўцаў і забрала

ўсю амуніцыю. Сам Токмаков ледзь здолеў уцячы¹⁾. 6 лістапада таго-ж году к Азярышчу падступілі з войскам цар Сімон Касаевіч Казанскі ды князі Іван Пронскі і Васіль Серебряный і здабылі горад. Дзяржаўцу азярышчанскага Марціна Астравіцкага ўзялі ў палон, а тыя, што зачыніліся ў стрэльнях, баштах ды харомах, тыя пагарэлі. Двары гасподзкія, пасадзкія і вастрожныя ўсе былі спалены, і ніводзін чалавек ня выйшаў з гораду.

Маскоўцы ўзнавілі ўмацаваньні. У 1579 г. замак Азярышча быў здабыты і спалены каралём Сьцяпанам Батурай²⁾.

Замак ізноў адбудавалі. Яго знішчожыў пажар у пачатку XVII ст. Гэта бачыцца з каралеўскага ўказу, выданага ў 1616 г. Азярышчанскаму старасьце Крыштофу Сакалінскаму, якому было загадана пабудоваць новы замак і акружыць яго валам. Дзеля работы валу было загадана ўзяць людзей з вёсак, якія складалі стараства, з тым, як ніхто ня важыўся ні ў якім выпадку ўхіляцца ад работы. У выпадку-ж нападу непрыяцеляў кожны дом у межах стараства на ўвесь час вайны быў абавязаны прысылаць у замак чалавека з жыўнасьцю. З гэтых людзей адны абслугоўвалі гарматы, другія абаранялі замак.

3 жніўня 1654 г. к замку падступіў ваявода Сямён Стрешнев, і пасля нядоўгае аблогі ім замку літоўскія людзі здалі горад Азярышча маскоўцам³⁾.

Захаваўшыся на Азярышчанскім гарадзішчы астаткі валу, трэба думаць, паходзяць з часу гаспадараньня тут Сакалінскага⁴⁾.

XX. Замак Красны.

У Лепельскім павеце, непдалёк ад пагосту Цётча, на пярэсмыку, што аддзяляе возера Астравіта ад возера Плюсна, стаяў замак *Красны*. У дакуманьце з 1593 г. замак гэты — згодна з тагачасным правапісам — названы *Темце*⁵⁾. Аб мейсцы, дзе ён стаяў, ёсьць дзьве дагадкі. Адна паказвае на мейсца на паўдзённым усходзе ад пагосту Цётча, там, дзе цяпер вёска Краснае⁶⁾. Але гэтая мяйсцовасьць зусім ня зыходзіцца з рысункам С. Пахоловіча. Паводле другога вэрсіі замак стаяў на захадзе ад пагосту Цётча, там, дзе цяпер пагост Гарадок. І гэта больш падобна да праўды⁷⁾.

Ёсьць даныя, што кароль Жыгімонт Аўгуст у 1564 г. тут, у маёнтку Рэута, загадаў пабудоваць замак з трыма баштамі, дый што ў тым жа годзе маскоўцы здабылі яго⁸⁾.

Паводле рысунку С. Пахоловіча з 1579 г. замак Красны прадстаўляў трыкутнік з чатырма баштамі. Стаяў ён на берагах двух —

¹⁾ Н. Карамзинъ, Исторія Рос. Рос., IX, 36-37. — М. Strykowski, Kronika Polska II, 415. — Т. Narbutt, Dzieje narodu L-go, IX, 393.

²⁾ А. Семеновский, Бѣлорусскія древности, 6-7. — Живопись, III, 242.

³⁾ А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. 2, 14.

⁴⁾ Военно-статистическое обозрѣніе Россійской имп., VIII, ч. 1, 227.

⁵⁾ Историко-юридическія матеріалы, Витебскъ, 1891, XXII, 470.

⁶⁾ Живописная Россія, III, 388.

⁷⁾ А. Сапуновъ, Рисунки крѣпостей..., 8.

⁸⁾ Военно-статистическое обозрѣніе Россійской имп., VIII, ч. 1, 219—220. — Россія, IX, 461.

¹⁾ Акты Западной Россіи, III, № 35. — Чтенія въ Императ. Обществѣ Исторіи Древностей Россійскихъ, Москва, 1847, III.

²⁾ Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1868, № 104. — А. Сапуновъ, Вит. Ст., IV, 36.

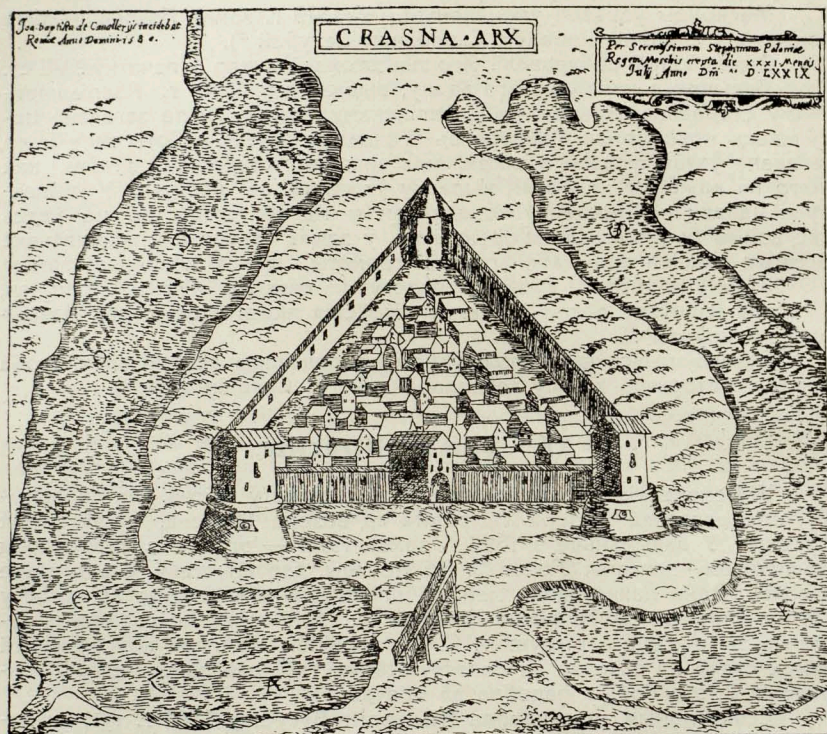
³⁾ R. Heidenstein, Pamietniki..., 50—52.

⁴⁾ T. Narbutt, Dzieje narodu Litewskiego, IX.

⁵⁾ R. Heidenstein, Pamietniki., 50.

называных Цётча — вазёр, злучаных пратокам і акружаўшых замак блізу з усіх бакоў.

Язачэ да здабыцця каралём Сьцяпанам Батурай Полацку літоўскія казакі пад камандай Францішка Жука — у канцы ліпня 1579 г. — неўспадзеўкі напалі ўначы на Красны. Прыставіўшы лесьвіцы і захапіўшы гарнізон, які ня быў зусім да гэтага прыгатаваны, казакі зай-

Замак Красны
(Паводле рысунку С. Пахоловіча) ¹⁾.

ладалі ўмацаваньнямі. Але, як хутка здабылі замак, так хутка і ўтрацілі яго. Знайшоўшы ў замку ўсяго паддастаткам, пераможцы пачалі ўпівацца ды пры гэтым братацца з маскоўцамі. Тыя-ж, выбраўшы часіну, калі казакі былі п'яныя, паслалі вестку аб гэтым у Сушу. Стульцішком падаўшы 800 маскоўцаў, якія перарэзалі спаўных, а замак спалілі і зраўнялі з зямлёй ²⁾).

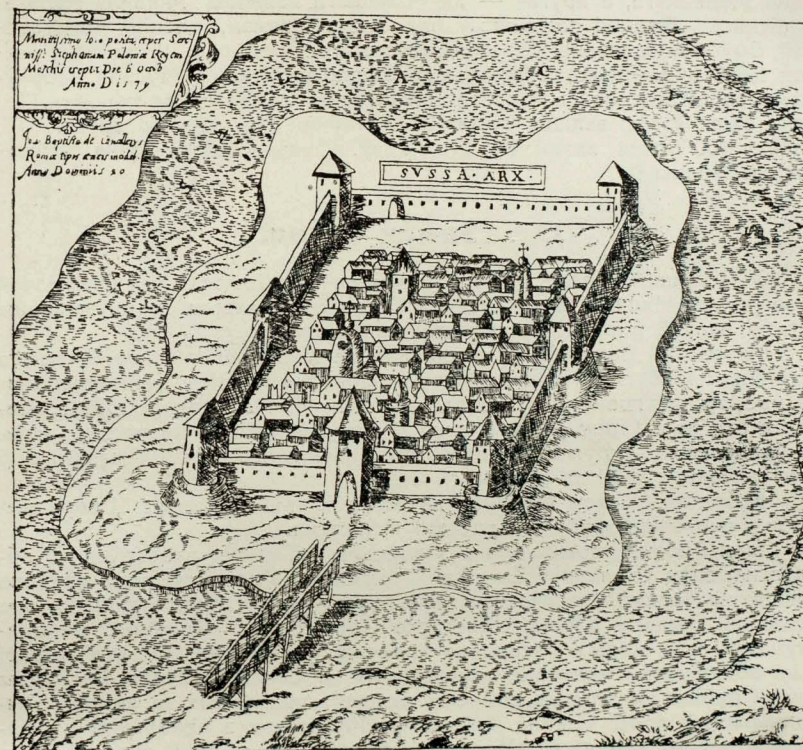
¹⁾ Журналъ Мин. Нар. Просв. 1837, XV.

²⁾ R. Heidenstein, Pamiętniki wojny moskiewskiej, 50-52.

XXI. Замак Суша.

У Лепельскім павеце, на паўвостраве паміж вазёрамі Астраўкі і Чамярыца, злучанымі вузкім пратокам і складаючымі возера Сушу, ёсьць сяло Суша. Тут-жа ёсьць гарадзішча, забудаванае хатамі. У 60-ых гадох мінулага стагодзьдзя каля царквы йшчэ бачылі частку зямлянога валу ад існаваўшае тут *крэпасці Сушы*¹⁾.

Крэпасьць гэная была пабудавана, як апавядае летапіс, на возеры Сушы ў жніўні 1566 году. Новая крэпасць атрымала назву *Konie*. Дзеля пабудовы крэпасці цар Іван Грозны паслаў князя Юрыя Токмакова. Той, прыйшоўшы цішком з людзьмі на востраў, прыгатаваў лес і паставіў крэпасць. Абарона крэпасці была даручана князю

Замак Суша)
(Паводле рысунку С. Пахоловіча) 2

¹⁾ *A. Семеновский*, *Бѣлорусскія древности*, 53.—*K. Górski*, *Sztuka wojenna w Polsce za Zygmunтів*, Warszawa, 1891, 9

2) Журналъ Мин. Нар. Просв. 1837. XV.

Пётры Серебряному, які атрымаў загад стаяць з войскам непадалёк ад крэпасці¹⁾.

У наступным 1567 г. князь Раман Сангушка разьбіў пад Сушаю і ўзяў у палон князя Язэпа Шчербатова і Юрыя Баратынскага ды Тегут-Мурзу, які камандаваў трыма тысячамі татарамі. Беспасярэдна пасля гэтага войска Сангушкі паўторна напала на Сушу, пры чым быў забіты Васіль Палецкі, а князь Серебряны быў узяты ў палон²⁾.

У 1579 г., пасля ўтраты Полацку, цар Іван Грозны паслаў праз ганцоў грамату да свайго войска ў Сушы, якая была абложана ворагамі, з загадам: папсаваць гарматы, порах і ўсялякую зброю, якое нельга ўзяць з сабой, закапаць у зямлі абразы і сьвятарныя рэчы ды і прабіцца праз аблогу. Адна з гэтых грамат папала ў рукі гэтмана Мелецкага, а другая — да полацкага ваяводы Мікалая Дарагастайскага. Апошні пасляўшы пад Сушу, і замак, пасля перагавораў, быў яму здадзены бяз бою ваяводаю Туреніным. Гарнізону — лікам 6.000 душ — было дазволена свабодна адыйсці ў Маскву, забраўшы з сабой маемасць. Дарагастайскі заняў замак 6 кастрычніка. Тамака было ўзята: вялікіх гармат 21, гакаўніц 136, ручніц даўгіх 123, пораху 100 бочак, вагой 400 цэнтнараў. Тады-ж замак Суша быў зусім разбураны³⁾.

XXII. Замак Сакол.

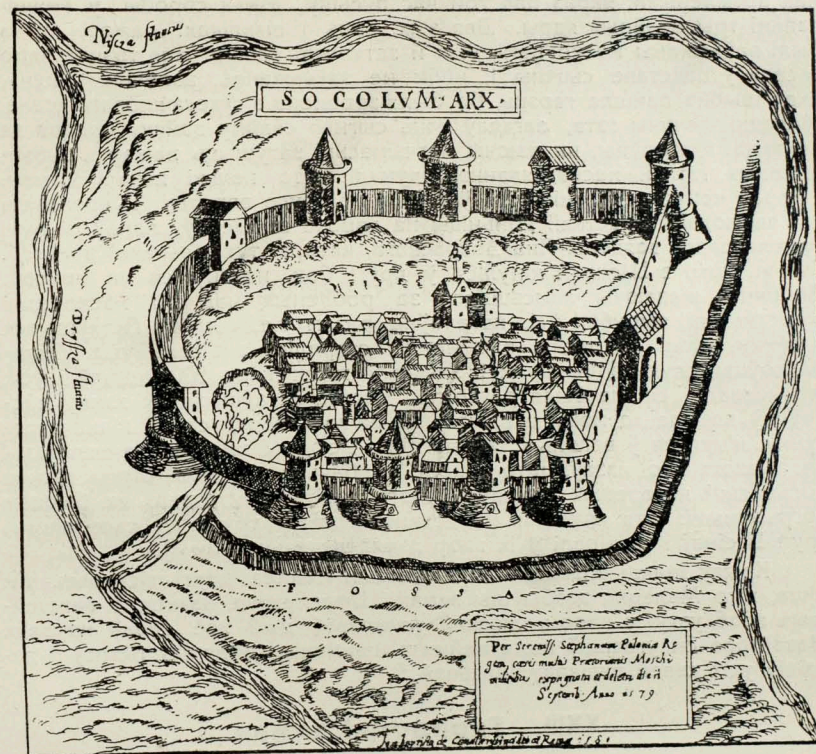
У Полацкім павеце, у куце паміж ракой Дрыссай ды ўпадаючай у яе рэчкай Нішчай, каля пасёлку Сакалішча, захаваўся астаткі валу й рову ад былае крэпасці Сакала.

Крэпасць Сакол была збудавана па загаду цара Івана Грознага ў снежні 1566 г.⁴⁾ Крэпасць гэтая лічылася адной з наймацнейшых на маскоўскай граніцы. Паводле рысунку С. Пахоловіча 1579 г., Сакол стаяў пры ўтоку рэчкі Нішчы ў раку Дрыссу. Крэпасць мела 11 башт, была акружана валам і драўлянымі сьценамі. Глыбокі роў ішоў ад аднае ракі да другога⁵⁾.

Крэпасць Сакол праіснавала ўсяго толькі 13 гадоў. 11 верасня 1579 г. яна была здабыта палякамі і спалена.

Іван Грозны, прыйшоўшы з войскам у Пскоў, даведаўся аб аблозе каралём Сяцпанам Батурай Полацку. Маскоўскі цар ураз-жа паслаў на ўспамогу абляганым адборную частку свайго войска пад камандай Барыса Шеіна і Хведара Шереметева. Апошні, пераканаўшыся, што нельга бясьпечна прайсці ў Полацк, бо ўсе дарогі былі абстаўлены палякамі, прыпыніліся ў Сакале. Стуль маскоўцы пачалі рабіць напады на польскіх людзей, пасыланых за емінай. Кароль паслаў проці Сакала Крыштофа Радзівілла з некалькімі адборнымі атрадамі коннікаў. Маскоўцы ўкрываліся ці то ў акопах, ці на

свайе пазіцыі і ня выходзілі на бітву. Тады польская коньніца, прыскочыўшы да іх пад самымі сьценамі, распачала бой з коннікамі. Пасля невялікіх страт забітымі з абодвух бакоў палякі, захапіўшы некалькі маскоўцаў у палон, вярнуліся к каралю. Бачучы, што проці Сакала трэба пусьціць у ход вялікую армію, кароль адлажыў гэту справу да здабыцця Полацку.

Замак Сакол

(Паводле рысунку С. Пахоловіча)¹⁾.

Заняўшы Полацк, кароль паслаў пад Сакол гэтмана Мелецкага з палякамі й немцамі. Непадалёк ад Сакала войска перайшло праз р. Дрыссу і затрымалася тут у палатках. Нямецкая пяхота пачала капаць равы й шанцы на ўзбярэжжы Дрыссы, а польская — у кірунку к р. Нішчы. Пачаўшы работу сваю ў розных мейсцах, яны

¹⁾ Н. Карамзинъ, *Исторія Госуд. Росс.*, IX, примѣчания 22-223. — А. Савуновъ, *Витебская Старина*, IV, ч. I, 22.

²⁾ Н. Карамзинъ, *Исторія Гос. Росс.*, IX, примѣч. 229.

³⁾ R. Heidenstein, *Pamiętniki...*, 50-52, 80-81.

⁴⁾ Н. Карамзинъ, *Исторія...*, IX, примѣч. 223.

⁵⁾ А. Савуновъ, *Рисунки крѣпостей...*, 11-15.

¹⁾ Журналъ Мѣл. Нар. Просвѣд., XV.

пасья зыйшліся і разам пакіраваліся проці ўмацаванага табору маскоўцаў. Тыя-ж, бачучы, што польскія сілы невялікія, а да таго-ж змораныя цяжкай аблогай і труднасьцямі паходу, паказалі, быццам вельмі спалохаліся, і зачыніліся ў сваім умацаваньні. Там, падмацаваўшы свае сілы і прыгатаваўшы ўсё патрэбнае дзеля выпадку, маскоўцы маніліся назаўтрае раніцай напацьці на палякоў. Але здарылася так, што Дабраслаўскі, якога Мелецкі назначыў за начальніка над артылерыяй, якраз пад той час пусьціў, дзеля спробы, у ўмацаваньні тры калёныя ядры. Два з іх, хоць і выклікалі пажар, хутка былі заўважаны маскоўцамі, якія й затушылі пажар. Але трэцяе ядро засела ў падставе сыяны і, нікім не заўважанае, запаліла сыяну, якая шыбка пайшла гарэць, бо была зроблена з сухога яловага дрэва. Мелецкі, бачучы гэта, загадаў даць сыгнал свайму войску брацца за аружжа. Маскоўцы, ня маючы магчымасьці затушыць пажар і зьбянтэжаныя гэткай неспадзяванкай, думалі, што палякі пачалі штурм, і перад небясьпекай кінуліся ўцякаць праз усе вароты. Шереметев, які адыходзіў з часткай коньніцы па дарозе на Пскоў, папаў у рукі браслаўскага ваяводы Яна Збараскага, каторы тут пільнаваў ворагаў. Тыя-ж, што з Шеіным кінуліся ў другі бок, наткнуліся на немцаў. Апошнія, жадаючы памсьціцца за робленыя над імі маскоўцамі жорсткасьці, вырублілі ўсіх пагалоўна разам з Шеіным. Астаўшыся ў замку малілі аб ласку, але немцы стараліся забіваць усіх. Тады маскоўцы, спусьціўшы браму, зачынілі гэтак каля 500 немцаў і ўсіх іх выразалі. Брама была разьбіта. Частка астаўшыхся ў замку маскоўцаў пагібла ад мяча, а рэшта, ня бачучы перад сабой ніякага ратунку, кінулася ў вагонь і там пагібла. Усюды йшла страшэнная разня, і шмат хто казаў, што ніколі ня бачылі на полі бітвы гэткае колькасці наваленых трупцаў. Многа забітых выглядалі як быццам абгрызенымі: гэта нямецкія маркетанткі рэзалі трупы (у тым ліку і труп Шеіна) і здзіралі ў іх здор дзеля лячэньня ран ¹⁾).

Крыху інакш апавядае аб здабыцці Сакала другі гісторык. Ён піша, што Мелецкі, здабыўшы замак, Шереметева, ваявод і важнейшых асоб узяў у палон, людзей памілаваў дый усё аддаў каралю. Назаўтрае ён угасьціў выдатнейшых палонных, абдарыў пяхоту і заздівіў усіх сваей вялікадушнасьцяй ²⁾.

XXIII. Гарадоцкі замак.

У горадзе *Гарадку*, які стаіць паабапал рэчкі Гаражанкі, захаваліся сьляды двух умацаваньняў. На правым узьбярэжжы гэтае рэчкі, сярод балоцістага лугу, стаіць чатырохкутнае зямляное ўмацаваньне — астача ад *гарадка*. Ад яго, трэба думаць, атрымаў свой назоў і горад ³⁾. На процілежным узьбярэжжы Гаражанкі, на ўзвышаным

¹⁾ R Heidenstein, Pamiętniki..., 62-65, 74-78. — О. Перлингг, Россия и папский престолъ, Москва 1912, I, 439.

²⁾ Jana Dymitra Solikowskiego, arcybiskupa Lwowskiego, Krótki Pamiętnik Rzeczy Polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r., do r. 1590. — А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. I, № 245.

³⁾ Историко-юридические материалы, 1893, XXIV, 507.

абрыве, відаць каменны фундамент, які сьведчыць аб існаваньні тут мураваным замку ¹⁾.

Калі быў пабудаваны гэны замак, няма ведама. Горад Гарадок першы раз успамінаецца ў дакументах 1650 году ²⁾.

XXIV. Касаржэўскі замак.

У Дрысьсенскім павеце, на старым паштовым шляху з Полацку ў Рыгу, за ракой Дрыссай, на землях вёскі Валь, стаіць гэтак-званая Замковая гара. У шасьцідзясятых гадох мінулага стагодзьдзя на ёй былі відочныя сьляды даволі прасторнага зямлянога акапу ды крушня ад стаяўшага тут замку *Касаржэва*.

З граматы караля Яна Казіміра, дадзенае ў 1652 г. Касаржэўскаму, відаць, што замак Касаржэў у канцы першае паловы XVII ст. быў узяты й спалены расейцамі. У 1652 г. кароль Ян Казімір, вярнуўшы частку сваіх валаданыяў, даў Касаржэўскаму права адбудаваць горад Касаржэў ³⁾.

XXV. Умацаваны табор Кушлікі.

У Полацкім павеце, на зямлі вёскі *Кушлікі*, вёрст на 10 вышэй Дзісны, на правым беразе Дзьвіны, на рэчцы, якая тут у яе ўліваецца, захаваліся дагэтуль ясныя сьляды акапаў. Тут 3 лістапада 1661 г. былі разьбіты на галаву Жэромскім расейскія сілы пад камандай князя Хованскага і Ордын-Нашчокіна. *Умацаваны табор* быў разграблены. У рукі палякоў дасталася вельмі багатая дабыча. Было ўзята 130 сыягаў і 5 бунчукоў, 5 невялікіх мядзяных гармат і 1 вялікая гармата, 2 мартыры, 10 скураных арудзьдзяў, акаваных жалезам. У палон папалі: 8 палкоўнікаў, больш за 10 ротмістраў і больш за 200 розных старшын і афіцэраў ⁴⁾.

¹⁾ Россия, IX, 452. — П. Семеновъ, Историко-статистический словарь Российской имперіи, 1863, I, 674.

²⁾ Списокъ населенныхъ мѣстъ Витебской губ., Витебск, 1906, XXIV.

³⁾ Wiadomość o mieście Kosarzewie, Miesięcznik Połocki, Połock, 1818, III. — Остатки Косаржевского замка въ Дриссенскимъ уѣздѣ, Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1867, 50.

⁴⁾ С. Соловьевъ, История Россіи съ древѣйшихъ временъ, СПб., III, 115-116. — А. Сапуновъ, Витебская Старина, IV, ч. 2, № 94. — Витебскія Губернскія Вѣдомости, 1886, №№ 89-92.

Колёрованы дрэварыт з сярэдзіны XVIII ст. работы беларускага майстра Паўлы Комара. (У Беларускам Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

Д-р Ян Станкевіч.

Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом¹⁾.

I. Начырк гісторыі беларускіх мусульманаў.

Мусульманмі ў Беларусі спачатна былі так-званыя Татары, Зьяўляліся яны ў Беларусі або як палоньнікі, узяздзеныя на вайне або як палітычныя ўцекачы, а напару былі й самахвотныя колёністыя з татарскіх аддзелаў, памагаючых Беларусам у вайне іх з суседзьмі. Першыя весці аб Татарах у Беларусі ё ўжо з пачатку чатырнанцатага стагодзьдзя. У 1319 годзе яны прыымалі ўчасьце ў вайне Беларусаў і Ліцьвіноў із Крыжакамі²⁾. Летапісец францішканскага ордэну пад 1324 г. сьведчыць, што пасярод Вялікага Княства Літоўскага жывуць людзі, каторыя прыйшлі з Азіі і ў сваіх малітвах ужываюць нейкую няведаную мову азыяцкую³⁾.

Гаспадары Вялікага Княства Беларускага (званага Вял. Княствам Літоўскім) карысталі з непарадкаў у Залатой Ардзе, што насталі тамака ад палавіцы чатырнанцатага стагодзьдзя, мяшаліся ў войны татарскіх ханаў за пасады, памагаючы сваім прыяцелям. Па гэтых войнах выдатнейшыя прыхільнікі пераможаных ханаў звычайна знаходзілі прыпынак у вялікіх князёў беларускіх („літоўскіх“). Асабліва гэткаю палітыкаю адзначыўся пры канцы XIV і на пачатку XV стагодзьдзя наймагутнейшы валадар на ўсходзе Эўропы вялікі князь Вітаўт (1386—1430). Геній Вітаўтаў ня меў сабе раўні. Ніхто да яго і ніхто па ім не зразумеў так шырока і так добра заданьняў беларускае палітыкі, як Вітаўт; ён рупіўся прылучыць да ўсяго беларускага Народу часьць беларускага плямя Вяцічаў, што лучылі пад Маскву. Дзеля гэтага Вітаўт пры помачы свайго кандыдата на пасады Залатое Арды імкнуўся заваладаць гэтым гаспадарствам, а пераз яго і належачай да яго Масквой. Каб выпайніць свае пляны, ён

¹⁾ На жаданьне Аўтара ў гэтай стацыі пакінены некаторыя асаблівыя формы правапісу (поўнае „аканьне“ ў чужаземных словах— „літаратура“, „характарны“, ужываньне формы „прэдкі“ замест проякі, „адзінанцаў“ замест адзінаццаць), этымолёгічных форм („узяздзены“ замест узяты, „зналы“, „эміграваны“), слоўніку („просьле“ замест пасья, „даймё“ замест уражэньне, „падзеля“ замест дзеля, „пярэднія“ замест папярэднія) і стылю (стаўляньне азначэньня пасья азначанага слова) і інш. — Рэд.

²⁾ А. Мухлінскі: Исследование о происхождении и состоянии литовских татаръ. С. Петербургъ. 1857, бал. 6.

³⁾ Lucae Wadingi Annales ordinis Minorum ab anno 1208 ad an. 1540 Lugdeni 1672, том I-ы, бал. 459.

у 1396 г. зрабіў паход за Дон проці Татароў. Палоньнікі, узядзеныя пры гэтым паходзе, былі аселены ў Беларусі. Паражка Вітаўта ў бітве на рацэ Ворскле 1399 г. не адхінула яго ад татарскае палітыкі. Мы ведаем, што перад 1410 г. зносіны Вялікага Княства із Залатой Ардой былі вельмі жывыя. У гэтым годзе валадар Залатое Арды Цімур хан (1410—1415) прыслаў Вітаўту, як памогу проці Крыжакоў, колькі тысячаў¹⁾ коннікаў пад камандай Джэляль-эд-дына, сына Тухтамышовага.

Па скончанні вайны з Крыжакамі часьць татарскіх вояў асталася ў Беларусі. Яны дасталі зямлю ад ураду за павіннасьць ісьці на вайну.

Борзда Вітаўт адудзячыў Джэляль-эд-дыну. За колькі год Джэляль-эд-дын прыехаў у Кіеў прасіці помачы ў вялікага князя, каб заняці пасады у Залатой Ардзе. Помач была дадзена і, скарыстаўшы з непарадкаў у Кіпчаку, Джэляль-эд-дын у 1415 г. скінуў із пасады Цімур хана, а сам стаўся ханам Залатое Арды²⁾.

Наагул значэньне беларускага гаспадарства ў тыя часы і ягоных гаспадароў, асабліва Вітаўта, было вялізарнае. Заходне-эўропэйскі падарожнік таго часу, Лянуа, які праяжджаў пераз украінскія сьцяпы, расказуе, што Татары так напалоханыя Вітаўтам, што маткі страшаць ім сваіх дзяцей. Татары, качуючыя на заход ад Дняпра і на т Днястра, прызнавалі беларускага гаспадара сваім валадаром. А Татары на ўсход ад Дняпра, блізка Кіпчаку, таксама залежылі ад Вялікага Княства Літоўскага (=Беларускага). На беразе Чорнага мора была беларуская гавань Хаджы-бэй, цяперашня Адыса. Ля Дняпра Беларусь мела замкі—Крамянчуг, Упск, Місурын, Гербедзеяў Рог, Тавань, Баргунь, Цягінь (Бэндзеры) і Ачакаў, у каторых дзяржала войска дзеля абароны ад татарскіх вордаў самастойных, качуючых за Донам³⁾.

Вялікі князь Вітаўт асяліў Татароў паміж беларускага насяленьня ў ваколіцах рэкаў Вяльлі й Нёмна, у паветах Троцкім, Віленскім, Ашмянскім, Лідзкім, Наваградзкім ды ў заходняй частцы Горадзеншчыны (паветы Бельскі, Берасьцейскі, Сакольскі і інш). Вышшай клясе перасяленцаў былі дадзены шляхоцкія прывілеі і вялікая зямельная собкасьць. Апрача таго вялікія князі, асабліва Вітаўт, давалі гэтай клясе розныя дары.

Палітыка Вітаўтава, каб аслабіці й узалежніці ад Беларусі Залатую Арду, мела ўдачу асабліва ў вадарваньню ад яе Крыму. Першы крымскі хан Азі-Гірэй (начай: Хаджы-Гірэй) да занятку пасаду жыў у Беларусі каля Трокаў. Адгэнуль Вітаўт паслаў яго на крымскае ханства.⁴⁾ Азі-Гірэй быў закладчыкам крымскае дынастыі Гірэйў. Па яго сьмерці ў 1466 г. паміж ягонымі сынамі ўзьнялася вайна за пасады. У гэтай вайне Казімер Ягайлавіч памагаў свайму прыхільніку Нуры-дэўлету. Як брат гэтага, Мэнглі-Гірэй, заняў пасады, пры-

хільнікі Нуры-дэўлетавы мусілі ўцякаць да свайго апякуна ў Беларусь⁵⁾.

Як у 1510 г. Татары былі пабітыя ля Клецка князем Міхалом Глінскім, дык забраныя палоньнікі таксамабылі аселены ў Беларусі, паміж іншым у Менску.

Ня маем жадных весьцяў, ці былі яшчэ якія колёністыя татарскія ў пазьнейшую пару. Відаць, што іх запраўды ня было, бо з пазьнейшае пары напэўна захаваліся-б якія весьці.

Адначасна з пасяленьнем у Беларусі Татары дасталі ваенную арганізацыю. Першым маршалам іхнім быў Тэмір Туган-бэй, князь із Дагестану. Усё войска мусульманскае дзялілася на сьцягі (пазьней харугвы). Камандзёр сьцягу ўвайну вёў свой сьцяг да адпаведнага вайводы, а напару проста да польнага гэтмана. Галоўная каманда гэтага войска была ў Вільні цяперашняе Татарскае вул. Хто йшоў на вайну, той не плаціў жадных падаткаў.

Апрача мусульманаў-вояў былі ў Беларусі яшчэ мусульмане мескія, занятыя промыслам і гародніцтвам. Гэтыя плацілі падаткі.

Пры вайводзкіх урадах былі яшчэ так званыя татары-казакі, пасыланьня з лістамі.

Паміж сабою ў рэлігійных і грамадзкіх справах мусульмане судзіліся Коранам. У зносінах із іншым беларускім насяленьнем паддадзены былі праву агульна-прызнаванаму, г. зн. Літоўскаму Статуту. Ужываньне Корану, як юрыдычнае кнігі, было пацьверджана ім Вялікімі Князьмі.⁶⁾

Наагул ажно да сходу беларускага гаспадарства й залежнасьці ад чужнікоў мусульмане ў Беларусі мелі поўную рэлігійную свабоду. Падарожнічалі яны так сама ў сьвятыя месцы ісламу — Мэкку й Мэдэну. Дзеля таго што ня зналі мясцовае мовы, у Царгорадзе стараліся прылучыцца да тых падарожнікаў, што зналі турэцкую або арабскую мову. Адзін із такіх беларускіх падарожнікаў, чалавек асьвячоны, у 1557 г. на просьбу вялікага візыра Рустэма пашы напісаў султану Сулейману рэфэрат аб палажэньні беларускіх мусульманаў. У рэфэраце закранае траха ўсе бакі жыцьця нашых мусульманаў. Кажа, што ў кожным большым месцы ёсьць мэчыці. Да гэтакіх месцаў належыць сталіца гаспадарства Вільня, Сорак Татары, Вака, Навагарадак, Трокі і інш. — У гэтых мястках вялікія мэчыці, а ўсіх, у тэй лічбе такжа малых, што ў прыватных дамох, можа быці на байлі за сто⁷⁾. Падарожнік зацеміў, што ў Вільні мэчыць стаіць на найхарашшым месцу. Гэтая зацемка, а таксама тое, што аўтар

¹⁾ Што гэтака было запраўды, відаць вось із гэтага. Гісторык Крыму Сэід Мугамэз Рыза кажэ, што просьба гэтае вайны праціўнікі Мэнглі-Гірэевы ўжалі ў кірунку Волгі й да суседніх краёў. А. Мухлінскі, *Zdanie sprawy*, бал. 32.

²⁾ З другога боку, падарожнік з беларускіх мусульманаў, што напісаў у 1557 г. султану Сулейману рэфэрат аб беларускіх мусульманах, кажэ ласлоўна гэтака: „Бацька мой знаў яшчэ старога, каторы прыехаў разам із іншымі, і казаў, што семі нашага роду, змораныя несупакойным жыцьцём, пакінулі свае сялібы і перасяліліся ў гэныя краі“.

Менаваны рэфэрат перакладзены А. Мухлінскім на польскую мову і разам із шмат якімі высьсьняньнямі надрукаваны ў выдавецтве „TeKa Wileńska“, Вільня. 1858, т. 4-6. З яго тут шмат карыстаю.

³⁾ А. Мухлінскі, *Zdanie sprawy*.. 77.

¹⁾ Прыраўнуў у А. Мухлінскага: *Zdanie sprawy*... бал. 12 і 38

²⁾ Ibid., бал. 39.

³⁾ Аб гэтым сведчыць Халькондыляс Ляонікус у другой кнізе гісторыі Турэччыны.

⁴⁾ Michalonis Litvani: De moribus tartarorum, litvanorum et moscorum fragmenta decem.

(Архив ист.-юридич. свѣдѣній, относящихся къ Россіи, изд. Н. Калачовымъ, Москва. 1854).

рэферату ня ведае аб пасяленні ў Менску татарскіх палонных з 1510 г., сьведчыць аб яго паходжанні з Віленшчыны. Аўтар рэферату перакананы, што „Калі-б вялікі падышах (султан) паслаў у гэныя краі ад парогу свае шчаслівасці (Стамбулу) рупатлівых міссянэраў, бясумлеву большасць іхняга насялення была-б абдрана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дарана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дарана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дарана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дарана сьвятлом ісламу". У Царгорадае, што султан і вялікі візыр мелі-б харошых одалісак. У Царгорадае падарожнік бачыў сваіх родзічаў-мусульманаў, каторыя розніліся ад Туркаў вопраткаю. Хоць ім было добра ў турэцкіх аднавернікаў, але яны тужылі па бацькаўшчыне.

Дабро, зробленае беларускім урадам мусульманам, зблізіла іх з беларускім гаспадарствам і народам. У мэморыяле, пададзеным 1519 г. Вялікаму Князю Жыгімонту II, мусульмане кажуць: „На шаблі нашыя мы прысягалі, што любім Ліцьвіноў (разумеі: Беларусаў, бо гэтакі быў тады беларускі нацыянальны назоў), каторыя ўвайну забралі нас у палон, але ўступаючым на гэтую зямлю казалі, што гэты пясак, гэтая вада і гэтыя дзеравы нам супольныя. І ля салонных азёраў (г. зн. ў Крыме) і ў Кіпчаку ведаюць, што ў нашым краю мы не чужнікі“.

Па сьмерці кожнага Вялікага Князя мусульмане мелі па ім службы ў мэчыцях. Асабліва пашану меў у іх Вітаўт Вялікі. Службу па ім служылі яшчэ ў XVI ст. Памяць аб ім была ў гэтым стагодзьдзі жывая ўва ўсіх мусульманаў. У тым-жа мэморыяле кажацца: „Нямаш слаўнае памяці Вітаўта, ён нам не казаў забыцца прарока, а мы, да сьвятых местаў вочы нашыя звачуючы, так імя ягонае ўспаміналі, як нашых каліфаў. Нашыя дзеці ведаюць аб ім“. Аўтар рэферату султану Сулейману кажа, што Вітаўт быў стаўпом, удзержваючым іслам у краю няверных, і што „памяць аб ім захавалася да нашае пары, бо кожны год сьвяткуецца дзень, вылучна пасьвячоны памяці гэтага гаспадара. Мусульмане, жывучыя ў гэным гаспадарстве, такога дня зьбіраюцца ў мэчыцях і ўспамінаюць ягонае імя з захвальнем“.

Беларускія мусульмане ваявалі ня толькі проці Маскоўшчыны і інш., але таксама проці сваіх аднавернікаў—крымскіх Татароў і Туркаў. Аб гэтым ёсьць шмат дакумэнтаў. У 1510 г. татарскія ворды спустылі паўднёвыя землі беларускія, пакуль ня былі пабітыя кн. М. Глінскім. Яны клікалі сваіх аднавернікаў, каб злучыліся з імі. Нашыя адказалі: „Ані Бог, ані прарок ня кажа вам грабіці, а нам быці няўдзячнымі; б'ючы вас, мы б'ем грабежцаў, але ня нашых братоў“.

У Літоўскай мэтрыцы ёсьць лісты Вял. Кн. Жыгімонта II з 1533 г. да маршалкі і ўсіх камандзераў татарскіх сыягоў на вайну проці Татароў.

Жыгімонт IV, даючы ў 1623 г. К. Мурзе Барынскаму грамату на сыяг, дадае да яе, што К. Мурза Барынскі быў „час немалы ў розных экспэдыцыях так маскоўскай з Інфлянцай, яка і нядаўна прошлай Валоскай служачы і ў частых патрэбах з войскі непрыцеля Крыжа сьвятога“¹⁾.

¹⁾ А. Мухлінскі, Zdanie sprawy ..

Спачатныя татарскія колёністыя належылі да розных плямёнаў і расаў, каторыя вельмі розніліся паміж сабою, асабліва антропалёгічна. Былі „татары“, каторыя належылі да расы турка-татарскае, фінскае, а часткава так жа мангольскае. Апроч таго паміж Татарамі на паўночным Каўказе, а на'т у Крыме, былі народы арыйскага паходжання. Уся менаваная мешанка была ведаемая пад агульным іменем Татароў. Расавая й пляменная розніца, аднолькава як і раскіданасць на вялікіх прасторах паміж беларускім насяленьнем, не дала магчымасці ім утварыць якуюсь этнографічную цэласць, хоць гэтаму прыялі рэлігійныя ўмовы. Як ваенныя палоньнікі або наагул ваякі ці ўцекачы, ня мелі яны із сабою жанок свайго паходжання. Вялікі Князь Вітаўт дазволіў ім ажаніцца з Беларускамі. Як першыя, так і пазнейшыя татарскія колёністыя жаніліся з Беларускамі—хрысьціянкамі. Жанкі аставаліся пры сваёй веры хрысьціянскай і па сьмерці былі хаваны асобна ад мужоў на могілніках хрысьціянскіх. Але дзеці з гэтакіх жаністваў былі гадаваны ў веры айцоў. Гэта было ў згодзе із загадамі ісламу, каторы дазваляе жаніцца з хрысьціянкамі й жыдоўкамі, але забараняе выходзіць замуж за хрысьціянаў і жыдоў; пры гэтым дзеці заўсёды мусяць быць магамэданамі.

Гэтакія жаніствы з хрысьціянкамі былі ў Беларусі звычайна ажно да XVII в. З XVI в. маем аб гэтым сьведчаньне ад вышменаванага аўтара рэферату. Гэтак ён кажа: „а дзеля таго што цяжка знайсці тамака жанок нашае веры, жэняцца з нявернікамі (хрысьціянкамі), тым балей, што наш закон гэтага не забараняе“.

Дазвол жаніцца з хрысьціянкамі быў дадзены з умоваю, што будучы меці толькі па аднэй жонцы. Гэта пад уплывам суседзяў-хрысьціян увайшло потым у звычай, так што й багатыя ня мелі ніколі балей, як па аднэй жане.

У багатых сем'ях мусульманскіх краёў жанкі дзяньгубяць, але жанкі беларускіх мусульманаў, як бедных так і багатых, нічым ня розніліся ў сваім жыцці ад іншых Беларусаў: працавалі ў гарадах, на полі, пралі кудзелю і пад.

Ад жанок сваіх шмат хто з беларускіх мусульманаў дастаў сваё прозьвішча, напр. Родкевіч, Багдановіч, Юркевіч і пад. Іншыя ўтварылі прозьвішчы ад імёнаў сваіх айцоў, дадаючы да іх, паводле беларускага спосабу, суфіксы—*-іч*,—*-ов-іч*,—*-ев-іч*: Ахматовіч, Дзяфіровіч (ад Джафіра), Юсуповіч (ад Юсуф) і інш. Некаторыя дасталі прозьвішчы ад сваіх двароў: Крычынскі, Карыцкі.

Жаньбамі з Беларускамі спачатныя татарскія колёністыя змянілі свой антропалёгічны тып ды прынялі мову й культуру беларускую. Характарызуючы беларускіх мусульманаў, А. Мухлінскі кажа, што яны „ані непадобныя да мангольскіх плямёнаў“¹⁾. Гэтая падвойная—этнічная й этнографічная—асыміляцыя беларускіх мусульманаў дае нам права зваць іх Беларускамі. Вельмі борзда нашыя мусульмане забыліся сваю ранейшую мову, бо бясумлеву жанкі-

¹⁾ Исследов. о происх. и сост. лит. татаръ. СПб. 1857, бал. 48.

Беларускі ня вучыліся „пататарску“. Дзеля таго ўжо наступное пакаленне гаманіла вылучна пабеларуску. Аўтар рэфэрату ў Царгоградзе 1557 г. кажа: „Цяпер малая колькасць мусульманаў гамонетамака паатаманску, пры тым адно таковыя, што ў бліжэй да нас пары перасяліліся ў той край“. Умеючымі пататарску, мусіць, былі татарскія палоньнікі з 1510 г.

Аднак мусульмане ў Беларусі заўсёды былі званы Татарамі. Аўтар рэфэрату кажа: „Назваюць нас у гэных краях агульным іменем Татароў, хоць найвялікшая колькасць нас, здаецца, паходзе не ад тых дзікуноў, што былі заўсёды ў мусульманаў у найвялікшым грэбаванні, але барджэй ад дабрароднага й ваяўнічага роду Сяльджукоў, продкаў Атаманаў. Не качуем такжа ў буданох ані не бадзяемся па сцяпах, але што зробіш, у гэных краях, калі хто мае веру іншую, як нявернікі, ужо дзеля таго завуць яго Татарынам“.

З часам беларускія мусульмане замест ранейшых кнігаў арабскіх і, хіба, часткава, татарскіх дзеля сваіх рэлігійных патрэбаў пачалі перакладаць і пісаць свае кнігі пабеларуску. Гэта была пара XVI й XVII в.в., калі беларускі язык быў царкоўнай (літургічнай) моваю ісламу ў Беларусі. Адылі ня вылучана, што ўжо ў XV в. беларускія мусульмане мелі кнігі, пісанія пабеларуску. Не пазней як у XVII стаг. на беларускі язык быў перакладзены Коран¹⁾. Ужываючы беларускі язык у сваіх літургічных і наагул рэлігійных кнігах, мусульмане пісалі іх агульна прынятай у мусульманскім сьвеце арабскай абэцэдаю.

Результаты ўпадку беларускае культуры адбіліся такжа на культурным жыцці Беларусаў-мусульманаў. У канцы XVI в. пачынаецца полёнізацыя беларускае шляхты. З ёй разам полёнізуецца й яе мусульманская галіна. Уплыў польскае мовы ў беларускіх мусульманаў праяўляецца ўжо ў XVII стаг., калі побач з рэлігійнымі кнігамі беларускімі зьяўляюцца кнігі, пісанія папольску (так сама арабіцаю²⁾). У XVIII і XIX стаг. ў беларускіх мусульманаў існуюць побач кнігі беларускія і польскія. У XVIII стаг. беларуская мова пад націскам мовы польскае перастала быць царкоўнаю (літургічнаю) моваю ісламу ў Беларусі. Але й польская мова, хоць і выціснула мову беларускую, сама не магла прыняцца ў мэчыцях у Беларусі, бо простыя вескі й мескі люд мусульманскі папольску не разумеў. У XVII і XVIII стаг. на т не было перакладу Корану на польскую мову, каторы пераклаў ажно ў 1857 г. Ян Тарах Бучацкі. Проці А. Мухлінскага і Ю. Талька-Грынцэвіча цьверджу, што ніколі польскі язык ня быў моваю мусульманскае царквы ў Беларусі. Гэтыя два дасьледвальнікі гісторыі беларускіх мусульманаў на т не прабуюць менаванага свайго пагляду давесці, прыймаюць аргіогі, бо былі пісанія

¹⁾ Гл. ніжэй на бал. 122 аб пары паўстаньня. беларуска-мусульманскіх рукапісаў, што ў бібліётэцы Пецярбурскага ўнівэрсытэту.

²⁾ А. Мухлінскі ў „Исл. о происх. и сост. Лит. Татаръ. СПб. 1857. прыводзе прыклады з польскіх рукапісаў арабіцаю не ранейшых як з XVII стаг. Паводле тагачасных культурных адносінаў у Беларусі нельга спадзявацца ў беларускіх мусульманаў польскіх рукапісаў з ранейшае пары.

некаторыя малітвенныя кніжкі папольску. Але быцьцё польскіх малітвенных кніжкаў яшчэ не даводзе, што польская мова ўжывалася ў мэчыцях публічна або ўсім людям мусульманскім. У стаг. XIX і XX ё рэлігійных кніжкаў мусульманскіх, папольску пісаных і друкаваных (лацініцаю), шмат балеі, чымся ў стагодзьдзях папярэдніх, аднак ніхто на т не прабаваў увесці польскую мову ў публічна-рэлігійнае жыцьцё мусульманскае—у мэчыць. Калі-б жа польская мова ўжывалася ў мэчыцях пад канец XVII або ў XVIII в., дык што яе адтуль выціснула-б? Гэта-ж ведама, што ўплыў польшчыны ў Беларусі ад XVII ст. ўмацоваваўся. Падзел Польшчы толькі яго павялічыў, а дайшоў ён найбольшае сілы ў стаг. XIX. Польская мова ў рэлігійным жыцці беларускіх мусульманаў была справаю чыста шляхоцкай. Пэўна тое, што па ўпадку беларускае культуры мусульманскія малітвенныя кнігі, пісанія, а пазней і друкаваныя, папольску, служылі дзеля прыватнага ўжытку сполёнізаваных беларускіх паноў мусульманскае веры.

Адаліўшы із свае царквы беларускі язык, мусульмане вярнуліся на колькі стагодзьдзяў назад да незразумелага арабскага языка. Не разумеюць яго на т імамы (муллы, малны). Гэтае заданьне разумець пакідаюць яны Богу, каторы, як кажацца ў кнігах нашых мусульманаў, „усіх языкоў зналы“.

Апрача дарагіх памяткаў калісь пануючае беларускае культуры, захаваных у нядаўна знойдзеных кнігах, захаваліся яшчэ ў мусульманаў дробныя знакі гэтае культуры ў беларускіх надпісах з выбітым паўмессям і сэнтэнцыямі з Корану на магільных камянях па ўмерлых сяброх мусульманскае арыстакратыі, прыкл. на могільніку ля мэчыці ў Даўбуцішках (Ашмянскі пав.). Пазней замест надпісаў беларускіх ужываліся падобныя надпісы папольску. Просты народ на магільных камянях надпісаў не рабіў.

Шмат важней, што беларуская культура адбілася ў душах беларускіх мусульманаў, чаго давадам ё, прыкл., тое, што пахоўныя песьні іхнія, рознячыся ад падобных песьняў Татароў казанскіх і крымскіх, сваёй мэлэдыяй вельмі блізкія да беларускіх народных песьняў¹⁾.

Беларускія мусульмане карысталіся свабодаю рэлігійнай і поўнымі грамадзкімі правалі, мелі яны такжа гаспадарскі дабрабыт.

Калі настаў сход беларускае культурнае й палітычнае магутнасьці ды прыйшоў чужы ўплыў і залежнасьць, палажэньне нашых мусульманаў памалу горшала. Асабліва былі абмежаныя правы мусульманаў за рэакцыйнае дзяржавы Жыгімонта IV (1587—1632). У гэтую пару настала запраўднае перасьледаваньне беларускіх мусульманаў. У „Літоўскі Статут“ 1588 г. ўнеслі „Каб жадны мусульманін ня быў ураднікам“. У 1615 г. забаронена ў мусульманскіх харугвах мець сваіх ротмістраў і харужых, каторыя мусілі быць абіраемыя із шляхты іншае веры. Нягледзячы на тое, што галоўным за-

¹⁾ Ю. Талька-Грынцэвіч, Muślimowie, 75.

няткам большасці мусульманаў была вайна, мусульманін мог даслужыцца толькі да паручніка ўлучна. У 1616 г. сойм забараняе магамэданам жаніцца з хрысціянкамі пад страхам сьмерці абедзвём старанам. Даглядаць выпאўнення гэтага права даручана інквізіцыі¹⁾. Забаронена так сама ставіць новыя мэчыці і папраўляць старыя.

Пры гэтых ліхх адносінах насяленьне мусульманскае меншала. У 1557 г. аўтар няведамага прозьвішча вышменаванага рэфэрату султану Сулейману падаваў колькасць мусульманаў у цэлым Вялікім Княстве (г. зн. і з украінскімі землямі) на 200.000. Лічбу гэтую можна ўважаць за шмат большую, чымся была запраўды. Аўтар ня меў статыстычных дадзеных, яму адно здавалася, што толькі будзе. Аднак, хіба, колькасць была ладная. Тым часам каля 1618 г. было 10.000 мусульманаў у Беларусі, здольных на вайну. У 1631 г., паводле рэвізіі Кердзеевае, было ўсіх мусульманаў у Вял. Княстве 20—25 тысячаў мускога полу. У 1654 г. было на службе ўсяе Рэчыпаспалітае адно 13:3 мусульманскіх коннікаў.

Вялікае няшчасьце стрэла мусульманаў у часе вайны із Швэдыяй 1656—1660 г. Расказуе аб гэтым Уладзіслаў Сыракомля на аснове знойдзеных ім дакумэнтаў мусульманскіх. У 1656 г., калі Швэды занялі Беларусь, шмат якія мусульмане із сваімі сем'ямі ўцяклі ў Польшчу. Калі далей Швэды занялі Польшчу, мусульмане варочаліся назад у Беларусь. У 1656 г. у чэцьвер перад Вялікаднем, калі яны ехалі із Замброва табарам з 300 вазоў із жанкамі, дзяццямі й маемасьцям, прагавітая польская шляхта кінулася іх рабаваць. Не памаглі на т каралеўскія ўнівэрсалы: узброеных мусульманаў пабілі, безбаронныя ўцяклі, табар зрабавалі, а жанок зьняважылі. Падобныя напады паўтараліся й на іншыя табары мусульманскія, прыкл на табар, што йшоў пераз Ломжу ў кірунку на Гонёндз).

Непапраўнай шкодаю было, што польская шляхта, рабуючы мусульманскую маемасьць ля Бронска й Гонёндза, зьніштожыла рэлігійныя кнігі іхнія²⁾.

Рэзультатам падобных нападаў было тое, што сёлы мусульманскія асталіся без насяленьня.

У рэзультате перасьледаваньня мусульманскае насяленьне змушана было высяляцца ў Крым і Турэччыну. З эмігравалых за Жыгімонта IV і пазней утварыліся тры колёніі, якія дагэтуль розьняцца ад Туркаў тыпам і адзежаю. Адна із гэтых колёніяў ё ў Дабруджы на беразе Дуная, другая ў ваколіцах Брусы ў правінцыі Хелевенгар, трыцяя ў Малой Азіі ля вусьця ракі Кызыль-Ірмак. У палавіне мінулага стагодзьдзя колькасць насяленьня гэтых трох колёніяў перавышала 36.000 чал.³⁾.

У 1672 г. ў часе вайны з Турэччынаю часць беларускіх мусульманаў перайшла на бок Туркаў. Гэтыя іх пасялілі ля Каменца Падольскага. Пад іменем Ліпкаў яны нападзілі на належачыя да

Польшчы ўкраінскія землі. Дзеля таго што, апрача супольнае веры, іх з Туркамі нічога ня лучыла, пайшлі яны на намовы Сабескага і ў 1683 г. згадзіліся ваяваць проці Туркаў і Татароў.

Таксама ў ліхх варунках былі беларускія мусульмане ў XVIII стаг. У другой палавіне гэтага стагодзьдзя ў Польшчы памалу пачынаюць разумець, што перасьледаваньне не вядзе да добра. Дзеля таго йдуць такжа на ўступкі і ў вадносінах да мусульманаў. У 1768 г. дазволена беларускім мусульманам папраўляць і ставіць новыя мэчыці. Зроблены былі некаторыя палёгкі ў войску. Але даўнейшае права, забараняючае мусульманам займаць вышшыя ўрады, асталося ажно да падзелу Рэчыпаспалітае.

Па падзелу Польшчы Беларусь лучыла пад Расею. Расейскі ўрад у сваіх русыфікацыйных імкненьнях стараўся выкарыстаць рэлігійную розьніцу паміж Беларусамі. Стараючыся ў сваёй русыфікацыйнай палітыцы ў Беларусі знайсці саюзніка ў беларускіх мусульманах, Расейцы зраўнялі іх у правах з хрысціянскім насяленьнем і далі прыступ да ўсіх урадаў і дастаенстваў. У 1831 г. расейскі ўрад загадаў прызнаваць усіх беларускіх мусульманаў шляхтаю (дваранмі). Значыцца, вера сталася довадам шляхоцтва. Мусульмане з гэтага карысталі, часта бывалі высокімі ўраднікамі, але ў русыфікацыі Беларусі, апрача колькі адзінкаў, ураду не памагалі.

Паводле расейскага сьпісаньня насяленьня 1897 г. мусульманаў у гэтым годзе ў Беларусі было: у Менскай губ. 5364, у Віленскай 3789, Горадзенскай 2084. У населенай толькі часткава Беларусамі Ковенскай губ. запісана мусульманаў 1443.

Гэтай лічбаю абняты такжа расейскія жаўнеры мусульмане з казанскіх Татароў і інш. Проф. Сыц. Базарэўскі, сам мусульманін, уважае, што без чужнікоў у менаваных губэрнях было ў 1897 г. 10680 мусульманаў⁴⁾.

Паводле тае-ж расейскае статыстыкі з 1897 г. ў Коўні былі 1004 мужчыны мусульманскае веры і адно 70 жанок. Коўня была крэпасцай. Дык трэба лічыць, што ў Коўні каля 900 мужчынаў мусульманскае веры былі чужнікі. Калі далей зьвернем увагу, што ў пав. Браслаўскім, г. зн. ў беларускай часьці Ковенскай губ., было звыш 200 мусульманаў (у вадных Відзах, дзе не стаяла войска, было 150), абачым, што лічба мусульманаў у Літве не перавышае 300. Значыцца, на этнографічнай Беларусі ў 1897 г. мусульманаў было каля 10.400 чал.

Із статыстыкі бачым, што цяперашняе расьсяленьне беларускіх мусульманаў адпавядае іх расьсяленьню ў XV—XVII стаг. З местаў найбалеі мусульманаў жыло ў Менску (1323) і ў Вільні (482). У паветах найбалеі у Троцкім (1243), Наваградскім (942), Менскім (818) і Ашмянскім (788).

¹⁾ Vol. Leg., бал. 309-310.

²⁾ Сыракомля Ул., Wycieczki po Litwie. Том II, бал. 22-23.

³⁾ Ibid., бал. 23 й 25.

⁴⁾ А. Мухлінін, Zdanie sprawy..., бал. 47.

¹⁾ Талька-Грынцэвіч, Muślimowie, бал. 68.

Сыц. Базарэўскі розьніцу ў 2.000 людзей у колькасці мужчын і жанок у веку 20-29 г. адыймае ад усяе колькасці і гэтак дастае лічбу 10.680.

У часе вайны насталі некаторыя змены ў колькасці мусульманаў у васобных мясцовасцях. Паводле статыстыкі мусульманскае арганізацыі ў Вільні („Культурны Звяз“) на землях, абнятых цяперашнім Польскім Гаспадарствам, у 1931 г. было каля 6.000 ¹⁾ мусульманаў; з гэтае лічбы колькі дзесяткоў жыве ў Варшаве, а ўсе іншыя ў Заходняй Беларусі.

Простыя мусульмане, як сяляне так і мяшчане, гамоняць пабеларуску, паны з народа пабеларуску, а з панамі і міжсобку папольску, часткава парасейску.

Як калісь, так і цяперака просты беларускі народ заве мусульманаў Татарамі, разумеючы пад гэтым назовам іх належнасць да ісламу. І, так сама як калісь, мусульмане беларускія ўважаюць гэты народ за зьянявагу, заяўляючы, што яны мусульмане, але не Татары.

Беларускія мусульмане апыронных звычаяў, абрадаў, убораў і пад. ня маюць і ўва ўсім, апрача веры, ня розняцца ад іншых Беларусаў. Апрача ўсяго іншага, нашыя мусульмане розняцца ад сваіх аднавернікаў — Татароў казанскіх і крымскіх — яшчэ тым, што мусульмане - Беларусы здольныя да навукі; з пасярод іх выйшлі ведамыя наўчоныя, прыкл. тэорэтык коопэрацыі Туган-Бараноўскі.

Важнейшая літаратура аб беларускіх мусульманах.

Bartoszewicz J., *Tatarzy polscy* („Encykl. powsz.“, т. XXV, Варшава. 1867).

Wójcicki K. Wł., *Dokument Kierdeja o lustracji Tatarów z r. 1631 z metryki litewskiej* („Teki Wileńska“, т. VI, 1858).

Гембіцкі Яхья. Да пытання аб соцыяльна-эканамічным стане Беларускіх Татар у сярэднявеччу. Беларуская Акадэмія Навук. Запіскі Ададзелу Гуманітарных Навук. Працы класы гісторыі. Т. III. Менск. 1929.

Dziadulewicz St., *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*. Вільня. 1929.

Мухлінскі А., *Zdanie sprawy o Tatarech litewskich* („Teki Wileńska“. 1858, т. 4).

„Іздыводаніе о происхождении и состоянии Литовских Татаръ. Пецябург. 1857.

Rocznik Tatarski. Вільня. 1932.

Syrokomla Wł., *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*. Вільня, 1857.

Talko-Hryniewicz J., *Muślimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy*. Кракаў, 1924.

Янчук Н., *О литовских Татарахъ* („Труды Антр. Отд.“. Маск-ва. 1897).

II. Беларуская літаратура арабскім пісьмом.

а) **Гісторыя.** З гісторыі беларускіх мусульманаў ведаем, што, пачынаючы прынамся з пачатку XVI стагоддзя, была ў Беларусаў ладная літаратура арабскім пісьмом (арабскімі літарамі). Красаваньне яе прыпадае на XVI ст., значыцца на час найвялікшага развоу агульна-беларускае літаратуры. Можна думаць, што ўжо ў XV стаг. была ў Беларусаў некаторая літаратура арабіаю (арабскім пісьмом). Гэтага можна спадзявацца ня толькі падзеля высокае роўні беларускае культуры ў XV стаг., але й дзеля таго, што ўжо ў XV стаг., асабліва ў другой яго палавіцы, мусульмане ў Беларусі былі ў вялікай колькасці этнічна й этнографічна Беларусамі.

Дальшая доля беларускае літаратуры мусульманскае была аднолькавая з доляю агульна-беларускае літаратуры. У XVII стаг. развой яе прыпынены ўплывам польшчыны, а ў стаг. XVIII, здаецца, і зусім задзержаны. Як, наагул кажучы, Беларусы хрысьціяне, так сама й мусульмане ў XVIII стаг. не ствараюць новых літаратурных цэннасьцяў, але, перапісуючы ўперад напісаныя кнігі, жывуць культурным багацьцем, ствароным прэдкамі іхнімі ў пярэднія стагоддзі.

У XIX стаг. пачалося адраджэньне беларускае літаратуры, але літаратура царкоўная, як Беларусаў праваслаўных, так і каталікоў, не адраджалася; наадварот, гэты век адзначыўся ў Беларусі найвялікшым упадкам культуры ў рэлігійным жыцці. Дык няма дзіва, што ня было адраджэньня царкоўнае літаратуры й у жменькі Беларусаў-мусульманаў. Цікаўна, што імкненьне ў Беларусаў да нацыянальнага адраджэньня ў XIX стаг. праявілася й арабіаю ў напісанні ў 1836 г. турэцка-беларускага слоўніка¹⁾. А ў сваім царкоўным жыцці беларускія мусульмане пераз усё XIX стаг. перапісуюць, як у XVIII стаг., свае даўнейшыя кнігі, напісаныя пабеларуску, часткава папольску.

Дык беларуская літаратура арабскім пісьмом, хоць і дайшла да нас у ладнай меры ў копіях пазьнейшых, але паўстала ў XVI—XVII стагоддзях, асабліва ў першым.

б) **Захаваныя памятки.** Каб палажэньне беларускага народу ў XIX стаг. было бaley меней нормальнае, каб у XIX стаг. была ў Беларусаў навука беларускае філэлэгіі, то басумлеву шмат памяткаў стара-беларускае літаратуры арабскім пісьмом было б уратавана. Але гэтага ня было; наадварот, беларускі народ у XIX ст. быў паняволены й упалы, а чужая навука памагала чужому ўраду ўціскаць Беларусаў і аб захаванні беларускага культурнага багацця ня рупілася. Дык хоць яшчэ ў 1858 г. А. Мухлінскі пісаў, што тады ў мэчыцях у Беларусі было шмат беларускіх рукапісаў мусульманскіх²⁾, але ніхто ў той час іх ня зьбіраў. Пад канец XIX стаг., здаецца, аб іх чыста забыліся. З гэтае прычыны яшчэ ў XIX стаг. шмат беларускіх кнігаў арабіаю загінула. Паміж іншым згінуў цікаўны містычны твор „Хікмэт“ (духоўнае размышленьне), з каторага А. Мух-

¹⁾ Глянь ніжэй на бал. 123 пры пералічэньні захаваных памяткаў беларускае літаратуры арабіаю

²⁾ *Zdanie sprawy...*, бал. 35.

¹⁾ *Rocznik Tatarski*. Вільня. 1932, бал. 202

лінскі ў 1857 г. прывёў гэткі адрывак: „Гэй нядужы адамскі чалавек! Астатні час прыйдзе, ніхто табе ня дасьць помачы, як тылька Бог. Як там крычаць будзеш, ніхто тваго голасу не пачуе, тылька Бог.

„Калі-б хацеў уцякаць, ніхто табе дарогі ня ўкажа, да суднага дня ніхто а цябе не папытае, тылька Бог. Мешканьне яко маеш мець, ніхто не абачыць, тылька Бог. Піць-есьць есьлі хочаш, ніхто ня дасьць, тылька Бог“¹⁾.

Адно калі ў XX стаг. паўстаў беларускі рух, зьявілася беларуская інтэлігенцыя і беларуская навука, былі знойдзены старыя, забытыя, але дарагія кнігі беларускае літаратуры арабскім пісьмом.

Наўперад быў знайдзены „Аль-Кітаб“ Беларускага музэю Івана Луцкевіча ў Вільні. Знайшоў яго 1915 г. ў Сорах Татарах пад Вільняй беларускі дзячак, археоляг Іван Луцкевіч (1881—1919 г.), закладчык Беларускага Музэю ў Вільні. Знойдзеную кнігу Ів. Луцкевіч аддаў у менаваны Беларускі музэй у Вільні, названы пазьней яго іменем.

„Аль-Кітаб“ або проста „Кітаб“ паарабску значыць „кніга“. У беларускіх мусульманаў гэтак завуцца кнігі рэлігійныя, у каторых зьмешчаны выясьненні малітваў, абрадаў, пастоў, апавяданьні з жыцьця Магамэда й прарокаў, рэлігійныя лягэнды і на’т напару проста ўсходнія казкі.

Калі беларуская прэса разьнесла весьць аб гэтым „Аль-Кітабе“, то беларускай літаратураю арабіаю зацікавіўся наўчоны сьвет. Тады проф. пецябурскага ўнівэрсытэту Крачкоўскі (Беларус) знайшоў (1920—21 г.) у бібліётэцы гэтага ўнівэрсытэту 4 кнігі, пісанья пабеларуску арабіаю: 2 зборнікі малітваў і 2 пераклады Корану. Запісаны яны былі ў каталёзе, як польскія, бо ўкладчык каталёгу, барон Розэн, ня знаў ані беларускага, ані польскага языкоў²⁾. Рукапісы бібліётэкі пецябурскага ў-ту паходзяць з XVII стаг.

У 1925 г. ў бібліётэцы духоўнае сэмінарыі ў Пскове знайшлі колькі арабскіх рукапісаў. Паводле дагэтулешніх ведамасьцяў, гэныя рукапісы маюць прыпіскі словаў у беларускім языцэ. Аднак ня вылучана, што пры бліжшым разглядзе акажуцца ў іх цэлыя часьці беларускія.

У 1926-7 г. ў Радавай Беларусі знайшоў адзін „Кітаб“ беларускі Віталь Вольскі. Ён-жа яго й транскрыбаваў. Адна повесьць із гэтае кнігі ў кірылічнай транскрыпцыі была надрукавана ў часапісе „Узвышша“ № 4 з 1927 г., бал. 135—146. „Аль-Кітаб“ В. Вольскага (так будзем яго зваць) пэўне ё копія з XVIII стаг. Пры перапісваньні копіяў (пэўне копія рабілася не адзін раз) беларуская мова повесьці, надрукаванай у „Узвышшы“, з выняткам аднаго адрыўка, была вельмі сполёнізавана.

Аб Аль-Кітабе мэчыці ў Крушынянах, Горадзенскага павету, напісаным у 1792 г. ў Сандыкаўшчыне Юсупам Эляшэвічам, паведаміў Якуб Шынкевіч у „Roczniku Tatarskim“ 1932 г. Там-жа ў лацінскай транскрыпцыі пададзена колькі артыкулаў з менаванага кітабу.

¹⁾ Исследование о происхождении и состоянии Лит. Татаръ. Бал. 66-68. Текст гэтта перададзены паводле цяперашняга правапісу.

²⁾ Якум Карскі, Ёлорусы. III—2, бал. 239.

Напасьледак, ладне беларускіх рукапісаў арабіаю, хоць пазьнейшых копіяў, сабрана ў Муфтыяцэ ў Вільні. Тутака ё гэткія рукапісы¹⁾:

5 Аль-Кітабаў (з 1771 г., 1836 г., 1837 г., 1885 г., адзін бяз даты);

1 кніга аб тым, як трэба чытаць Коран;

1 рукапіс (копія з 1890 г.) пераклад Корану;

6 зборнікаў малітваў (з 1803 г., з перад 1805 г., 1890 г. і тры без паказаньня часу напісаньня).

1 Слоўнік турэцка-беларускі (з 1836 г.).

с) **Мова.** Захаваныя памяткі беларускае літаратуры арабскім пісьмом маюць вялікае значэньне дзеля іх беларускага языка. Як ведама, стара-беларуская літаратура, пісаная й друкаваная кірыліцаю, мае правапіс чужы — царкоўна-славянскі (стара-баўгарскі). Чужы правапіс не перашкаджаў поўнаму адбіццю ў менаванай літаратуры слоўніку й хормаў беларускага языка. Накшая рэч была з фонэтыкаю (гукамі). Праўда, нягледзячы на чужы правапіс, па стара-беларускай літаратуры можна дасьледаваць блізу што ўсе фонэтычныя зьявы беларускага языка, але гэтыя зьявы праяўляюцца часта ў ёй не як штось звычайнае, а, наадварот, як абмылы або водхіны ад прынятага правіла правапіснага, водхіны тым большыя, чым пішучы быў меней асьвячоны ці—начай кажучы—меней навывыраны ў традыцыйным правапісе. Дзеля таго неадумаслоўцу, нефілёлёгу беларуская мова ў старой нашай літаратуры на першы пагляд здаецца якбы чужою, бо апанена яна ў чужую вопратку—царкоўна-славянскі правапіс.

Зусім ня тое знаходзім у беларускай літаратуры арабіаю. Пісьменьнікі з беларускіх мусульманаў ня былі звязаныя царкоўна-славянскаю традыцыяю ў правапісе, навет ня зналі царкоўна-славянскае мовы, а традыцыі арабскае не маглі перадаць правапісу беларускае мовы з прычыны вялікае розьніцы паміж беларускай і арабскай мовамі. З гэтае прычыны пісьменьнікі арабіаю прытарнавалі апошнюю да гукаў беларускіх, прыдумаўшы ў ёй апычоныя значкі на гукі *дз* і *ц* ды пісалі так, як вымаўлялі. Дзеля таго ў літаратуры беларускіх мусульманаў адбіліся наагул усе асаблівасьці беларускае фонэтыкі. Маём у кнігах арабіаю сыстэматычна аканьне, дзеканьне, цеканьне, пераход *л* у *ў* (быў, воўк), пераход *в* у *ў* (галоўка), пераход *у* ў *ў* (наўчоны) і шмат іншых. Менаваныя й іншыя асаблівасьці беларускага языка адбіліся так сыстэматычна й багата ў мусульманскіх кнігах, што цяпер звычайны чытар стара-беларускіх тэкстаў арабіаю мае даймо (уражаньне) сучаснае беларускае мовы, хоць праўды мова іх ладне розьніцца ад мовы цяперашняе.

Ё яшчэ адна важная асаблівасьць мовы стара-беларускае літаратуры арабіаю. Урадовай моваю Беларускага Гаспадарства, званана Вялікім Княствам Літоўскім, была стара-беларуская мова літаратурная. Гэта-ж мова ўжывалася й у тагачаснай беларускай літаратуры. Як у кожнай мове літаратурнай і ў ёй асаблівасьці мясцовыя дыялектычныя ў ладнай меры былі сьцэртныя. З гэтае прычыны дасьле-

¹⁾ Rocznik Tatarski. Вільня. 1932, бал. 314.

даваць гісторыю беларускіх дыялектаў даволі трудна па стара-беларускай літаратуры (кірылічнай).

Тымчасам беларуская літаратура арабіцаю напісана мясцовай моваю народнай. Гэта яе недасканальнасць у прыраўнанні да агульнай беларускай літаратуры, але зтое гэта самае дае цяпер нам магчымасць добра студыяваць па ёй гісторыю беларускіх дыялектаў і тым ляпей пазнаваць усё багацце беларускага языка.

З вышменаваных прычынаў памяткі беларускай літаратуры арабіцаю вельмі важныя дзеля беларускага языка й яго гісторыі.

д) **Зьмест.** Агульны змест беларускай літаратуры арабскім пісьмом быў ужо відаць вышэй пры пералічэнні захаваных кнігаў гэтае літаратуры. Літаратурнае значэнне маюць пераклады Корану, рэлігійныя лягенды і іншыя апавяданні. Гэта задэжымся на творах баля меней даследаваных кнігаў.

Апавяданьне аб ненаўчоным багамолцу. Напісана яно ў Крушынянскім аль-кітабе, з каторага надрукавана ў «Roczniku Tatarskim» 1932. Ненаўчоны багамолца йшоў у мэчыць. Падарозе была карчма. Калі ён зайшоўся ў карчму, карчмарка замкнула за ім дзверы і сказала, што выпусьце яго адно тады, калі ён або адзін кухаль гарэлкі вып'е, або з ёю «волю ўчыніць», або дзяцц заб'е. Багамолца падумаў, што найменшы грэх будзе выпіць кухаль гарэлкі. Але як выпіў адзін кухаль, другога сам захацеў, упіўся, з карчмаркаю «волю ўчыніць» і дзяцц забіў. Адгэтуль падвойная навука: трэба вучыцца й ня піць гарэлкі, бо «карчма шайтанскі дом нячысты, усім грахом галава».

Лягенда аб бедным маладзёну, што стаўся султаном. З «Кітабу» В. Вольскага ведаем толькі гэтую лягенду аб набожным мусульманіну. Быў бедны, але добры й набожны дзяцюк мусульманін. Зтое просьбе ўсіх белаў Бог яму памог, і ён стаўся гаспадаром - султаном.

Дачуўся ён, што «спадарычна»¹⁾ султанова дачка выбірае сабе мужа. Выйдзе яна за таго замуж, хто адгадае ўсе загадкі ейныя, а яна ягоных не адгадае. Зтое тыя, што загадкаў ейных не патраплялі адгадаць, былі караны сьмерцай. Бедны дзяцюк, спадзяючыся Божае помачы, пастанаўіў папрабаваць шчасьця. Але ён быў чысты галеча. Дык на зычэнне бацькоў прадаў іх. За грошы, дастаў за бацьку, купіў каня, а за тыя грошы, што дастаў за матку, купіў кажух, сеў конна і паехаў у сваты. Пад'яжджаючы да султанава замку, ён абачыў на тыне шмат галоў. Гэта былі галавы каньдзатаў за мужа султанішцы, каторыя не адгадалі ейных загадкаў. Аднак набожны дзяцюк не спалохаўся й сьмела пасватаўся да султанянікі. І запраўды Бог яму памог: ён адгадаў усе загадкі. Із свайго боку дзяцюк загадаў гэткую загадку: у матку апрагнуўся, на бацьку прыехаў. «Спадарычна» султанішка не змагла адгадаць гэтае загадкі і мусіла выйсьці за яго замуж. Ажانیўшыся із султанішкай, добры мусульманін адкупіў сваіх бацькоў. А па сьмерці цысьця-султана ўсё гаспадарства ягонае дастаў гэты калісь бедны й няведамы дзяцюк.

Прыклад з разгледжанае лягенды (дзяцюк адгадае загадкі султанішчыны):

¹⁾ паненка, панна.

Заяц, так-жа адна жонка была свавольная, так як ты дзеўка. Бяз мужняга пазваленьня хадзіла, гдзе сама хацела; тады Пан Бог зайцам абярнуў. Мыш такжа адна жонка была, тая жонка барзда ліхая была, сварлівая, ніколі няўмоўчала і тады Пан Бог мышай абярнуў. Пес такжа чловек быў і з умарлых людзей саваны, адзежу зьдзіраў, без пакаяньня ўмер; тады Пан Бог псом абярнуў. Чырвоны матыль такжа жонка была. Тая жонка харашо адзявалася для чужых мужоў, а свайго ня любіла; за то Пан Бог чырвоным матылём абярнуў. Сьвярчок такжа едын муж быў крыўднік людзкі: ілгаві і крадаў; тады Пан Бог казёлкаю благою абярнуў. Сыч, такжа адзін гаспадар быў, мордэрства чыневаў над людзьмі; за то яго Пан Бог сычом абярнуў. («Узвышша» № 4 з 1927 г., бал. 143").

З даследаваных дагэтуль беларускіх кнігаў арабскім пісьмом найцікаўшы «Аль-Кітаб» Беларускага Музею Івана Луцкевіча ў Вільні. Транскрыбавала яго ў 1924 г. ў Празе арабістка др. Марыя Тауэр, а лягенду «Мэрадж», друкаваную ніжэй, транскрыбавала З. С. Кадэзмэт. Абое транскрыбавалі пры ўчасьці маім. У разгледаным «Аль-Кітабе», апрача выясненьня малітваў, абрадаў і пастоў, ё пяць лягендаў. Іх мы й разгледзім.

Мэрадж (узьясьненне). Найвялікшай ё лягенда аб узьясьненні Магамэдавым на нябёсы, званая паарабску «Мэрадж». Гэта найхарашая лягенда ў цэлай кнізе. Пачынаецца яна ўступам на хвалу Бога. Далей «Аббасаў сын» расказуе, што яму перадаў сам Магамэд, г. зн. аб узьясьненні Магамэдавым на нябёсы і падарожжы там па ўсіх нябёсах і раі. Дзеля таго што апавядальнік кажа словамі Магамэдавымі, мы заўсёды маем даймо, бы ён сам нам расказаваў.

Па вячэрняй малітве Магамэд пайшоў у горы. Было цёмна, ішоў дождж і веяў вецер. Магамэду здалася, што настаў судны дзень. Ён думаў аб зямлі й нябёсах і дзіваваўся з магутнасьці Божае, каторы ўсё гэта стварыў. Раптам яму захацелася спаць. Прачнуўшыся абачыў ён перад сабой 4-х ангелаў. Увесь сьвет быў напоўнены сьветласьцяй.

Наўперад падыйшоў да яго ангел Гаўрыіл, прывітаў яго і напытаньне Магамэдава адказаў, што ў гэтую ноч споўніцца тое, што абяцаў Бог Магамэду. Дастаўшы надзвычайнага каня, Магамэд паехаў разам з ангеламі. Калі прыехаў да Сынай гары, там абачыў Майсея. Бачыў такжа тамака прароцкія душы. Яны яго прывіталі.

Гэтак прыехаў Магамэд на першае неба. Бачыў там мноства розных ангелаў. Яны абсыпалі яго сьветласьцяй. Адзін ангел быў із сьнегу й агню. Пяючы ён маліўся за спасьненне прарока.

Як-га Магамэд апынуўся на другім небе. Там было ангелаў надзвычайнае мноства. Калі-б дзе мусульманская вера была ў небаў пачынаецца, дык яны пойдучы і ўсё зьністожаць. На чацьвертым небе бачыў Магамэд Хрыста й Ілью.

Гэтак ішоў Магамэд да Бога. Напасьледак дайшоў да Божага пасаду. Але мог глядзець на Бога адно «душнымі вачыма», бо людзкія вочы ня могуць Бога відзець. Бог абяцаў Магамэду ўсё людзкія вочы ня могуць будзе прасіць. Магамэд прасіў адпусьціць градаць, чаго ён толькі будзе прасіць.

хі яго вернікамі. З вялікім націскам Бог абяцаў спасенне тым, што належаць да царквы Магамэдавае.

Пабожаму загаду адчыніліся перад Магамэдам райскія вароты, і ён увайшоў у рай. Пераходзе тамака з пакою ў пакой. Драбязна расказуе, што там бачыў. У пакоях сядзяць райскія паненкі. З вялікай любоўю прарок апісуе іх хараство. Ня могуць быць месяцы ані сонца так ясны, як іх твары ясныя й харошыя. У раі ё апрычоныя палацы прарокам, мніхам і звычайным мусульманам.

Вярнуўшыся на чацьвертае неба, бачыў Магамэд дзіўную дошку й дзерава, вялікае на ўвесь сьвет. Ля дошкі стаяў ангел сьмерці Азраіл. Калі Бог створа чалавека, дык на гэтай дошцы будзе напісана яго імя. З нараджэньнем дзіцяці на дэраве зьявіцца лісток, каторы расьце разам з дзіцём. Калі чалавек памрэ, лісток зваліцца ў рукі Азраілавы.

Бачыў Магамэд такжа пякельнага вайводу, седзячага на ўслоне з агню ля пекельнае брамы. У пекле мучыліся розныя грэшнікі.

На сёмым небе абачыўся Магамэд з патрыярхам Абрагамам, каторы папытаўся ў Магамэда, як ён маеца. Быў тамака дзіўны ангел, маючы 70 тысячаў галоваў.

Сіль лягенды ўрачысты, адпавядаючы зьместу.

Гэта друкуем часьць разгледжанае лягенды.

Мэрадж ¹⁾

Bismi 'llahi 'rrachmani 'rrachimi ²⁾.

Наўперад 1) Божа імя ўспамінайма, міласьць у нутрах сваіх уфундуем; першы і астатні Он ест вякуісты, да кажнай рэчы моцны, ніхто Яму непадобны, адзіны 2) ест. Яшчэ нічога ня было, стварыў сьветы, людзі, яшчэ да людзей падобна фэрыі і дзівы; стварыў зямлю і неба, людзей і ангелы, месяц і слонца і зьвезды, семкрат нябёс. За расказаньнем месяца і слонца узыйдзе і зайдзе, рассудку яго кажны трымае. Потым месяц і слонца зьвяжа парсуну, дасьць яму розум і міласьць і вядомасьць. Навука ест такжа і твая: пей салават ³⁾ прароку, гэі браце, прароцкаму мэраджу ⁴⁾ трымай вуха.

Успомнем мэрадж прарокі. Калі ўчуеш, рада будзе ўся душа. Мовіў Аббасаў сын тое слова, ведамасьць дае прарок яму сам. Прарок мовіў: „Скажу, што ся дзеяла; сын Аббасаў, выслухай мяне.

Адкланяўся ўночы етцы намаз ⁵⁾, вышаў з дому, хадзіў памалу.

¹⁾ Гэтую лягенду друкуем ізеля цікаўнага зьместу ейнага. Дык, маючы наўвече шырокае грамадзянства, дзеля лягчэйшага чытаньня, тутак яна друкуецца паводле сучаснага правапісу. Мову, як фонэтыку, так і хормы словаў, пакідаем бяз зьмены. Слоўнік таксама не мяняем, але полёнізмы замянілі словамі беларускімі, паказушы ў канцы, як было ў варыянтале. Гэта таксама прычыніцца дзеля лягчэйшага чытаньня й разуменьня. Арабізмы пакідаем, бо яны згаджаюцца з мусульманскім характарам лягенды. Затое ў вынісках даем пераклад арабізмаў.

²⁾ Выразьне арабскае, пераклад: У імя Бога міласэрнага, міласьцівага.

³⁾ Араб; кароткая малітва на хвалу прарока.

⁴⁾ Узьнясеньне, араб.

⁵⁾ Вячэрняя малітва,

Цемна было, вочы сьветласьці ня відзелі, куры ня пелі, сабакі не брахалі. Дождж ішоў, цемна было, вецер веяў. Разумеў, што судны дзень настаў. Межы Сафа і Мэрва ¹⁾ хадзіў, мыслячы межы іх стаяў. А зямлі, а нябёсах мысьліў, моцы Божай дзіваваўся, казаў: „І што ест моцны, праўдзівы Пан, як стварыў зямлю і нябёса на паветру!

У том умысьле спаць мне захицела (сын Аббасаў, выслухай гэта слова!) Потым ачнуўся. Скорая глянуў на чатыры стараны, чатыры ангелы ўвідзеў: кожны ў руках па харугве 3) дзяржаць. Гэты ўвесь сьвет у сьветласьці стаў, гэты сьвет напоўніўся сьветласьці з канца ў канец, блеск 4) паў на гару, на каменне. З неба была роўна кажная харугаў. Уперад прышоў Джабраіл ²⁾ даў селям ³⁾. Глянуў Джабраілу у твар, месяц, слонца зацьмела; месяц і слонца зьмянілі парсуну сваю. Ад зямлі да неба аперлася велічыня яго. Напісана ест перад ім два сатыры: ⁴⁾ „Нямаш іншага Бога, толькі 5) Аллаг імя яго моцнага!“ Блеск 6) б'ець другога сатыра. „Яўно, што 7) Мухамэд пасол Божы, Мухамэд прарок імя“.

Шэсьцьсот крыльля, семдзятсот 8) год кажнае крыло, семсот полкаў яго было валасоў, пэрла, дарагія каменне на кажнам канцу з твары 9) харошай і голасу; з чырвонага акіку ⁵⁾ было на ём адзеньне.

Пытаў я на потым: „І браце Джабраілу, чы ўжо трубіў у трубу Ісрафіл, чы прыказаньне Божэ нам аднавілася? А ўсём мне дай знаці і ведаці; гэта ноч, што за ноч, скажы мне?“ Джабраіл мовіў:

¹⁾ Горы ў Арабіі ля Мэккі.

²⁾ Ангел Гаўрыіл.

³⁾ Даць селям—прывітаць, сказаць „Salamun alaikum“—супакой табе!

⁴⁾ Радкі.

⁵⁾ Араб. акік—камень.

„Семенчуї ¹⁾ тебе, прароча, Мэрадж ноч ест; прароча, нефрасуїся, нутр трымай вясёлы 10). Тая абятніца, што абяцаў Праўдзівы тебе, дойдзеш гэтай ночы да тае абятніцы. Што тебе даў, нікому таго ня даў: аўлія ²⁾, прарокі ня ведалі, а стварэнне цябе павялічыў, ад усіх цябе паждаў. Ест ты Божы мілосьнік, і Мухамэду, ад цябе нам усім прычына мае быць. Устань, прароча, апашыся, блізка мейсца маеш мець ку Пану Богу, абачыш Пана Бога аблічнасьці, што захочаш, усё абачыш. Прыбярэ 11) для цябе нябёса, радуецца, што ўвідзеў прарока. На сямі нябёс што ест ангелай харошай твары, хочучь відзець, жадаюць, просяць Пана Бога за цябе, дуаі ³⁾ пяюць усе за душу тваю“.

Скора ўчуў ад Джабраіла тыя слава, зарадаваўся, твар на зямлю палажыў. Пацягнуў адзеньне, штоб надзеў. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, і душа прароча? Сегасветнага адзеньня з табой ня трэба ест. Расказаньне Божае мне: „Вось 12) прыслаў тебе іншае адзеньне, нічога ест праціў гэтага атлас“. Двое адзеньне ўзлажыў на мяне зялёнае, з моцы сваей стварыў тое Пан Бог, із сьветласьці тыя абое стаароны, блескам 13) напоўніўся ўвесь сьвет. Скора надзеў на сябе тое адзеньне, за уммет ⁴⁾ свой вельмі клапаціўся 14). Я мовіў 15): „Іж то ест стварыцель Пан Бог, чы будучь насіць умметы такое адзеньне“? Голас прышоў да вуш тае-ж гадзіны: „Просьба прынята твая, прароча“.

Потым да вады прышоў земзем ⁵⁾. Два ангелы ўказаліся прад вочы, кожны ў руцэ кубак 16) дзяржыць, у вадном земзем вада, а ў другом кеўсер ⁶⁾. Абдас ⁷⁾ узяў, разьліваючы тую ваду. Хто умметам маім, абдас узяўшы, ляж спаць рукі злажыўшы.

Стаяў Джабраіл, прышоў у том часе Мікаіл⁸⁾; дзяржыць у правай руцэ аднаго каня — брux жоўты, шыя зялёная, персьці белыя, плечы з крышталу, капыта за срэбра (той быў усіх коняй панам), зубы мэрджан⁹⁾, язык з імбэру, валасы, вушы із яханту, персьці конськія, твар падобна чалавеку, пэрла або каменне дарагія абадва воч, хвост паві, як дарагі камень, з абодвых старон белыя скрыла 17) з пэрлаў із дарагога камення, так з пэрла каштоўнага вуздэчка, із сьветласьці. Хто салават¹⁰⁾ пяець, на судны дзень усьсядзе.

Рукамі дакрануўся да карку ўсьсесць; адным разам скочыў ад мяне; як скача рыба ў сеці, так выскачыў з рук маіх. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, гэі коню, устыдайся, прарок стаіць наш, дайся дасесьць прароку, уцішся, слухай маго слова: за 18) яго лепшы на цябе ня будзе ўсьсядаць; калі ён на цябе ўсьсядзе, цела у пекле ня будзе гарэць, харамам ¹¹⁾ будзе тебе пякельная мука, дайся дасесьць

¹⁾ Слова незразумелае; паводле паралельнага татарскага тэксту, значыць „прыёмная неспадзеўка“.

²⁾ Сьвятныя.

³⁾ Араб. дуа—прашэльная малітва.

⁴⁾ Араб. уммет абазначае царкву й вернікаў.

⁵⁾ Назоў аднае сьвятое вады.

⁶⁾ Напітак.

⁷⁾ Араб. абдас—умываньне.

⁸⁾ ангел Мікаіл.

⁹⁾ белы дарагі камень.

¹⁰⁾ род малітвы, гл. бал. 12б.

¹¹⁾ творны адз. ад араб. харам—тое, што забаронена.

прароку!“ У том часе той конь пачаў мовіць, за воляй Божай мовіў да Джабраіла, мовіў: „Слова майго слухай, і Джабраілу, не ўсьсядаў на мяне Ібрагім¹⁾, прыяцель Божы, і твой Ісмаіл неўсьсядаў, ты ведаеш астатнюю ведамасьць, як мае быць“. Джабраіл мовіў: „І коню, розум твой гдзе, то прарок, двою сьветоў Пан для яго стварыў сьвет; што кольвек ест яўнага й тайнага ў Пана Бога, за яго лепшага нямаш, вера яго ест, гаспадара кабайны²⁾ то ест. Скора ўчуў тыя слова той конь, заўстыдаўся, аж яму пот пацёк. Мовіў: „Калі ён усьсядзе, тым спосабам на судны дзень мае за мяне прычынацца і там тож 19) канём яму буду, на век вякоў канём яму буду, і там тож 19) ён на мне езьдзіць будзе, на век вякоў канём яму буду“. Потым уцішыўся, усьсеў я на яго. Пей салават, і тебе Пан Бог судзіць пець! Скора усьсеў на яго, распусьціў крыльце. То ахота, то ест міласць, то ест годнасьць.

Цяпер чуў азнайменьне як ходзіць: кожны ступень на міль дзе-вяцьдзесята йдзе. Час па зямлі хадзіў, час па небе ляціць, ні гор, ні камення, ні даліны не глядзіць: даліна прыйдзе, дастануць ногі, гара прыйдзе, такжа пастараму; горы, даліны—усё яму роўна было; разумеў, што 7) прад нім роўна было.

Едучы крык зайшоў раз і другі: „І Мухамэд, стань, умметоў ³⁾ тваіх слухай тых слоў!“ Бурак ⁴⁾ не затрымаўся на мейсцу. Адтуль рушыўся, яшчэ крык зайшоў: „І Мухамэд, слухай слоў маіх!“ Я мовіў: „І Джабраілу, хто то ест?“ Джабраіл мовіў: „Умметам тваім хоча быць: то храсьцянін, а другі жыд прычыны жадаюць тваёй і рады; дай пазнаку ім прычыны сваей, калі хочаш, што-б былі тваім умметам“.

Паехаў далей, відзеў адну жонку 20) харошую; дзіваваўся гледзячы на яе парсону. На яе парсону гледзячы, у задзівёньню стаў, відзячы твар яе. Джабраіл мовіў: „Не глядзі на яе, прароча, каб 21) якая труднасьць не дайшла цябе“. Я мовіў: „Гэта хто ест, і Джабраілу?“ Джабраіл мовіў: „Сёй сьвет то ест праўдзіве: хто у тое верыць, у вагні гарыць, розныя, розныя мукі відзець будзе; хіба прычына знову ад цябе будзе, Пан Бог ім ласку ўчыніць“. То вымавіў Джабраіл і борзда 22) пашоў, як вокам мігнуць да Сынай гары прышоў.

Скора прыехаў да Сынай гары, борзда ісьсеў із каня ў том часе на зямлю; два рэкеаты⁵⁾ борзда кланяўся намаз. Раз мовіў тайна просьбу ку Пану Богу: „Хвала Пану Богу, што 7) мяне прынёс да гэтай гары“. Патрымаў Джабраіл, борзда усьсеў на каня. Нам ляжаў Імранаў сын Муса⁶⁾. Я тож 19) гуляў у Бэйтулмукаддэсу⁷⁾. Там-жа відзеў прарокіі душы, селям мне ўсе далі. Усе прышоўшы селям далі ⁸⁾, сафі, сафі ⁹⁾ праціў 23) мяне сталі. Джабраіл мовіў:

¹⁾ Абрагам.

²⁾ прымета ўтв. ад араб. ка ба а, ка ба й—сьвятныя ў Мэкцы.

³⁾ вернікаў.

⁴⁾ пататарску b r a k—часіна.

⁵⁾ араб., абазначаны час малітвы.

⁶⁾ Майсей.

⁷⁾ сьвятныя ў Ерузаліме.

⁸⁾ прывіталі.

⁹⁾ саф—рад, сьцяг; араб.

„Гэй, прароча, пытай у іх, навуку чы давалі кяфірам¹⁾), чы навучалі нявернікаў, што 7) мовілі: „Пан Бог убогі, а мы багатыя“. Гэй, прароча, яшчэ кяфіра мовілі: „Іса²⁾ сын Божы“ мовілі. Яны мовілі: „Чысты Пан Бог, прароча, Пан Бог адзіны 2) стварыў яго халопа. Хто у Яго адзіностве сумляваецца 24), то ест кяфірын, кяфірскае яго ест. Ты, калі праўдзівы, пей салават, знайдзеш у Пана Бога ласку. Навуку давалі ім, ня слухалі, у Божае адзіноства ня верылі, шайтанскую³⁾ навуку дзяржаліся, душы свае да пекла ўкідалі, кожнаму з нас муку чынілі, некаторых за халап'ю прадавалі, некаторым галавам і піліну ігралі, у сём нам такую муку чынілі. Кожны з ніх сваю рэч мовіў, жалаваліся, на кяфіраў скаржыліся.

Потым Джабраіл мовіў: „Мне Божае расказаньне ест, скажу табе, тут два рэкеаты намаз трэба ест, прароцкія сьлёзы уцерць трэба“. Два рэкеаты намаз там кланяўся, прад сябе глянуў, чатырох ангелаў відзеў. Адзін палумісак у руках дзяржаць, з місы сьветласьць да аршу⁴⁾ блеск 6) ідзець. У той місе былі тры кухлі для мяне засланы ад Пана Бога. У вадном кухлю вада, у другом малако, у трэцм віно. Хто віно п'ець, душу сваю сіляе. Джабраіл мовіў: „Прароча, то табе Пан Бог заслаў, прароча, табе“. Пасягнуў—малако з кухлем да рук прышло; піў, адно на сподзе троха застала. Джабраіл мовіў: „Калі-б выпіў усё, уммету⁵⁾ твайму харамам⁶⁾ было пекла“. Я мовіў: „Раскажы, няхай прыйдзе, вып'ю, уммету свайму райскія варота адчыню“. Джабраіл мовіў: „Так веле часьць тое выпіў, то ўжо стала часьць твая“.

Пашоў адтуль, пусьціўся да мэраджу. Паслухай якая ест Божая моц; скажу табе, што ест мэрадж, будзеш знаць Божую моц. Як маю вымавіць, што-б знаць мэрадж? ногі на зямлі былі, а ў небе канец. Адны ўсходы былі так вялікія. Дзьве стараны ангелаў поўна было; ногі іх пэрловыя былі, іншых д'ямэнтавыя, іншых з крышталу, іншых за злата, іншых за срэбра. Я не кажу, прарок яго міласьць так кажа. Кажны майстат розны блеск 4) выдае, адзін аднаго сьветласьцяю асьвячае. На правай старане былі ангелы ў лічбе чатыркрат па сто тысячай; у кажнага ў руках па палуміску сьветласьці дзяржаць, хараша салават пяюць, сэдждэ⁷⁾ кланяюцца; раду ючыся адзін другому семенчуюць: „Вось-жа 25) прышоў той 26) прарок!“ Зікір тасьбіх⁸⁾ пяючы, вышаў к небу, адзінага 27) Бога рамясло ўспамінаюча. Пяцьсот год дарогі грубасьці таго неба. Пей салават 28), скажу табе: з дыму стварона першае неба, у кітабе⁹⁾ Рафаа¹⁰⁾ імя. Адны варота відзеў, імя Хафіз¹¹⁾, брамы, вежы—усе сьветласьць.

¹⁾ араб. кяфір—нявернік.

²⁾ Ісус

³⁾ ад араб. шайтан—чорт.

⁴⁾ арш—пасад.

⁵⁾ царква.

⁶⁾ забаронена.

⁷⁾ паклон да зямлі.

⁸⁾ род малітвы.

⁹⁾ кнізе.

¹⁰⁾ араб., зн. „вышыня“.

¹¹⁾ Старожа.

Прышоў Джабраіл, у варота ўдарыў. Із сярэдзіны голас прышоў: „Хто ест?“ Рэк: „Я ест, чы ты ест? Джабраілу варота адчыні, увайду“. Ісмаіл рэк: „Водле 29) цябе хто ест, скажы мне?“ Джабраіл мовіў: „Семенча¹⁾ няхай табе, пры мне прарок, пахвальнасьць сьвета, той, што імя пішучы, зламалі калям²⁾“. Адзін ангел прышоў, варота адчыніў, семдзесят тысячай ангелай з нім высыпаліся; вітаючы цябе 30) крыкнулі. Кожны з ніх па адном палуміску сьветласьці пасыпалі.

Скора з варот у сярэдзіну увашоў, розныя, розныя ангелы, гэі таварышу, там відзеў. Адзін ангел сядзіць, семкрат па сто тысячай паправе стаяць, семкрат па сто тысячай паправе стаяць, семкрат па сто тысячай па левай старане стаяць; чатырыста рознымі імёнамі ўспамінаюць Пана Бога; ласку ўчыні ўсім, Ты вячысты Божа! Тыя ангелы на зямлю іступяць, у вадамськіх дзяцей грахі бяруць.

Пашоў адтуль, гуляў па вежах, разглядаў усе зьвезды, кажная так сафамі, сафамі³⁾ завешана, кажная за сэгасьветную гару большая. Там-жа відзеў адзін ангел вельмі дзіўны, з моцы сваей стварыў яго Пан Бог: палавіца із сьнегу, палавіца із агню, розныя тасьбіхі⁴⁾ з языкоў ідуць. Сьнег агню помачы не загасіць, ані агонь сьнега не растопіць, абадва так у стаянню ест. Віж Божую моц, што ест. І мові, гэі таварышу: „Учынюшчы сьнег агню, ласку учыні над умметам Мухамэда!“ „Пей салават спасеньню прароцкаму!“ — тасьбіх⁵⁾ то ест таго ангела.

Пашоў адтуль на другое неба. Як слова мовіць мне ся здала так. Із зялеза 31) стварыў неба другое Пан Бог, што ўробіць, будзе гатова. Наўрэ другому небу імя. (Пей салават, прарок так мовіў!) На другом небе ангелаў многа, не магу мовіць, бо лічбы нет. Калі чалавек курбан⁶⁾ рэжа, тагды яны на коні ўсьсядаюць, кажды на галаву карону ўзложыць, у руках дзяржаці булавы, а языкамі пецімуць тасьбіх. Хто-бы мусульманскую веру здаваў, яны пашоўшы усіх у нівэч абярнуць. Скора абачыў, селям ім даў; яны прыняўшы твары свае на зямлю палажылі.

Пашоў адтуль на трэцяе неба. Заставіў каня на воку мгненьню, прынучы мяне Пан Бог праўдзе. Трэцяе неба Пан Бог стварыў за срэбра; Заіра імя, а самое за срэбра; у сярэдзіні так поўна ангелаў, кажны з боскім расказаньнем у вадном дзеле. Такі чалавек, што добрыя ўчынікі чыніць, то яны таго ангелы ест; іншыя, што зекат садаку⁶⁾ даюць; іншыя — боскіх прыцеляў мусульман; іншыя такжа Божых баязнікаў; іншыя, што Кадыр ноч⁷⁾ сядзяць. Там-жа я відзеў Юсуфпрарока⁸⁾, сьветласьць твары яго нябёса асьвяціла; із сьветласьці адзін пакой стаяў, мовіў, як месяц стаяў. Прышоў да яго, селям яму даў; ён, мяне паткаўшы, павяльбеньне мне чыніў.

¹⁾ приемная неспадзеўка.

²⁾ пярэ; ё лягенда, што калі ў небе пісалі імя Магамэдава, дык зламалася пярэ.

³⁾ тв. скл. ад саф.—рад.

⁴⁾ тасьбіх—малітва шмат разоў паўтараная, падобная да хрысьціянскага ражання.

⁵⁾ жэртва із жывёлы.

⁶⁾ садака—убожына, зекат садака—убожына із саракавое часьці заробку.

⁷⁾ 27-ая ноч посту Рамазан.

⁸⁾ Язэпа сына Якубовага.

Пашоў на чацьвертае 32) неба з добрым гуляньнем, таварышам быў Джабраіл пры мне. З дыму стварыў Пан Бог чацьвертае 32) неба, Гэты 26) паважны, Гэты 26) міласэрны 33), Гэты 26) моцны. Чацьвертага 34) неба імя Мазіна. (Дзіўныя рэчы скажу, паслухай яшчэ). Там жа — відзеў — сядзелі два младзеньцы (хто яны ест, скажу, толькі 5) слухай) твару харошага 35), бы 36) месяц; адзін Іса ¹⁾, другі Ях'я быў. Казалі: „Шчасьлівы будзь, пане наш! цябе абачылі, рада стала душа наша“. Яшчэ відзеў аднаго ангела страшнага, на крэсьле сядзеў смутны. Пан Бог яго як стварыў, разу яшчэ не сьмяяўся, жаднага дня вясёлым ня быў. Семкрат зямлі й неба ўсе межы двух лядзвей стаяць у яго, зямля й неба межы двух лядзвей стаяць; хто-б мне ня верыў, кяфірын ест.

Пашоў адтуль, трапіў да Ісрафіла. Арш ²⁾ то ест Ісрафілаў мейсца ад сямікрат зямлі ніжэй ногі яго. Такжа й трубу ў руцэ дзяржыць, труба, як семдзесят сьвятоў. Яшчэ ў трубе дзірак так веле, як веле на сём сьвеце стварэньня. Я кажу 37): „Што то за мейсца, Ісрафілу“? Мовіць 38): „То ест арш, прароча, стварыў сьветласць, стварыў той 26), як у Коране мовіць 38): „Ест то арш вялікі, Пан Бог справіў“. Потым глянуў на адзінага Бога арш — абадвымі ачыма не глядзеў—усё ангелы. Семдзесят тысячай нябёс ест на аршу зялёных, а на сямі нябёсах вісіць адна вялікая лятарня. Паслухай-жа аднае лятарні страху, хто мае знаць, як неба вялікае. Калі-б семкрат зямлі й нябёс забраліся і ў той лятарні іх паставілі, у вадной палавіцы, так веле яе знаць, як на чалавечым твары 39) знакі або бародаўкі. Чы ня чуў, як рэк той 26) моцны Пан; арш спамянуўшы, мовіць 38): арш вялікі. Яшчэ відзеў падле аршу, гэі паша, адзін ангел падобны птаху. Той ангел свае крыла 17) распахнуў, як ночы тры часыці прыйдзе; адно аб адно крыло ўдарыць і крыкне і Божыя імёна пье. На тых, каторыя зікір тасьбіх ³⁾ пяюць, крычыць: „Чаго ляжыце—мовячы так крычыць — уставайце, Пан Богу 40) хвалу чыніце, адзінага Бога імя ўспамінайце!“ крыло адно аб адно б'ючы, ночных намазкараў ⁴⁾ будзіць. Потым яшчэ раз крыло ўдарыць адно аб адно, як веле голасу ест, раз крыкне, сьпячых усіх абудзіць: „Уставайце кланяцца ночны намаз, паклон чыніце Пану Богу статэчне, ночны намаз пейце, адпушчаны грахі будучы, як умраеце, у магілах вашых сьвяча будзе!“ Прад сабахам ⁵⁾ яшчэ раз крыкне, на семкрат зямлі й нябёс голас зайдзе. Што крыло аб крыло б'ючы кур пье, то ўсё яго ест прыклад той: „Уставайце, набожныя людзі, адлучайце ад нутроў сваіх сны, абдас ⁶⁾ бяручы, Пану Богу сэдждэ ⁷⁾ чыніце; як то вы ляжыце ў сну, у том ласкі Божай шукайце“. На тых трох рэчах яго Пан Бог старшым 41) учыніў, Гэты адзіны 42). Мовіў, што 7) то аршовы кур—паруску

¹⁾ Хрыстос.

²⁾ пасад.

³⁾ род малітвы.

⁴⁾ з пэрскага намаз (=малітва) паўстала ў беларускіх мусульманаў слова з беларускім суфіксам—намазкара (=багамолца).

⁵⁾ сабах—раніца.

⁶⁾ умываньне.

⁷⁾ зямны паклон

певень ест — калі пытаеш імя, ест Мекаіл. Потым аршовы муэззін ¹⁾, ночы азан ²⁾ пяючы, мяне бавіў да сябе.

На аршу, як веле ест ангелаў, усе зараз на адно мейсца забраліся. Пашоў, перад нім стаў імам ³⁾ два рэкааты ⁴⁾ намаз пакланіўся 43). Скора направа й налева селям даў, з высокасьці мне адзіне голас прышоў. Борзда 44) на Рэфрэх ⁵⁾ усьсеў, яшчэ ехаў, ехаў, трапіў да таго, што мяне клікаў. Адзін ангел мяне клікаў: „І Мухамэд, хадзі да мяне!“ мовіў. Таго ангела крыла 17) зялёныя. Потым і запоны перайшоў на арш, семдзесят раз перайшоў, семдзесят тысячай запон, а ўсё размавіта рэч дзіўная. Ад кжнага запону да запону пяцьсот год дарогі ходу вялікасьці.

Скора перайшоў тыя запоны, голас прышоў: „І Мухамэд, хадзі сюда! і Мухамэд, ты Мой, а Я твой ест 45), зямля, неба—усё тваё“. Той голас як учулі вушы мае, ня знаю як мае ногі ішлі. Кжны ступень пяцьсот год хадзьбы дарогі, на аршу хадзеньне маё такое было. Так блізка прышоў, што нічога не застала межы намі: ані заслоны межы намі ня было, ані запоны, стварыцеля Бога аблічча відзеў дзіўне, яўна стала перада мной Божае аблічча, але зроку ня стала ў вачах маіх. Сьвецкія вочы Божай парсоны не могуць відзець, моцны Пан Бог ачом зрок дае. Душнымі ачыма відзеў таго чыстага Пана Бога, Каторы мяне стварыў. Скора абачыў, сэдждэ ⁶⁾ ўчыніў, зараз у том часе сеў аттахіату ⁷⁾. Пан Бог мовіць 38): „І посьле, узьнімі галаву, што табе трэба, усё ў Мяне гатова, і посьле, чаго жадаеш, прасі, дам табе, чаго будзеш жадаць ад Мяне“. Рэк: „І Божа, просьба мая уммет мой, адпусьці ім грахі, то ест ад Цябе жаданьне маё“. Мовіць 38) Пан Бог: „Хто будзе трымаці справы твае, Я яму ўчыню ласку Сваю. Такжа той мае быць тваім умметам, хто да сьмерці ня будзе апускаць суннат ⁸⁾ твой; твой суннат калі будзе трымаць, а Мой фарз ⁹⁾, то Я яму харамам ¹⁰⁾ учыню пекла. Хто прыйдзе да цябе і рачэ: „Посьле Божы!“, райскія істравы 45а) той мае есьць. Хто пяць вахтаў ¹¹⁾ намаз заўсёды 46) кланяецца, у раю пакоі вышшыя будзе мець; хто у мяне ўставічне верыць, яшчэ лепшы пакой рашшыру і рызку ¹²⁾ ім лёгка 47) дам. Калі захоча, скарбу ім прычыню. Скора скарбу пабольшае, да хаджджу ¹³⁾ пойдзе, другі ўчынак будзе зекат ¹⁴⁾ даваць. Калі ён адзін раз дасьць, Я яму дзесьць дам, у раю яму адзеньне дам. Хто-бы маіх халапоў галодных карміў або нагому ка-

¹⁾ той, што пье азан.

²⁾ пяцьце, гукаючае на малітаву.

³⁾ стаяць імам—стаяць наперадзе, адгэтуль імам—дуоўнік, зн. наперадзе, разумеюцца „стоячы“.

⁴⁾ час малітвы.

⁵⁾ часіна, мамэнт, гэтта назоў каня.

⁶⁾ зямны паклон.

⁷⁾ сядня на куркішках.

⁸⁾ права Магамэдава.

⁹⁾ закон Божы

¹⁰⁾ твор. адз. ад араб. х а р а м—забаронена.

¹¹⁾ араб. „вакт“ — пара, раз; ё пяць пораў або разоў у дзень, у каторыя мусульмане павінны маліцца.

¹²⁾ араб. „рызк“—маемасьць, штадзены хлеб.

¹³⁾ хадж—падарожжа ў сьвятыя месцы, араб.

¹⁴⁾ 40-ая часьць заробку, даваная старцом.

шулю даў альбо надзеў, такім людзем дараваць буду райскім адзеньнем і каронаю, за галоднага карменьня тысяча платы дам, калі чаго баяцца, будзе вызвален... За кім ты будзеш прычыняцца, Я учыню ад пякельнага агню вольным, таго вольным учыню. Не сумлявайся 48) а Маём адзіностве 49]. Салават ¹⁾ хто будзе пеці табе, пэўне ведай — грахі з яго змыюць; ласку Сваю ад іх не адлучу, агіды ў твар іх ня ўдару; з добрасьці сваёй зьмілаваньне ўчыню: хто вінен, хто ня вінен не пазнаеш..

Потым мяне Джабраіл абачыў. Джабраіл, за руку мяне ўзяўшы, хадзіў: „І Мухамэд, увашоўшы тут абачыш“. Потым мне варота паказаў; зямля і неба поўны сталі сьветласьці... із сярэдзіны сьветласьці пасыпалася. „Бісмі'ллягі“ ²⁾ рэкшы, увашоў у рай. Паслухай як там было. Увашоўшы ў рай, хадзіў там з пакою да пакою, гуляючы радаваўся. Адзін ад другога вышэй тыя пакоі. У пакоях панны райскія сядзяць. Ня можа быць месяц ані слонца так ясна, так іх твары ясныя й харошыя. У кожнай на галаве із сьветласьці карона, месяц, слонца ня так ясны: сонечнае сьветласьці 50) на сьвеце мала будзе, такжа й месяц як у хмары будзе. З тых панен калі-б адна палец свой указала на сьвет або ногаць свой, ад палца яе сьветласьці быў-бы ясны сёй сьвет з канца ў канец. Палцам падобны такжа цела іх, у жылах відаць кроў іх. Кажная семдзесят адзеньня на сабе носіць, а кажнае адзеньне іншага калёру; семдзесят жмуткаў у касах валасоў із фіжмай у розных пахах 51). Станы іх субэтэльныя, вочы харошыя, устыду задаюць зьвездам. Такжа слова іх мёртвага 52) ажываюць. У роце сыліна—вада жывучая.

Тых высокіх палацаў паслухай высокасьці як ест: ведай пэўне—за нябескія зьвезды яшчэ вышэй 53) у лічбе сто дваццаць чатыры тысячы. Кажны палац, як на сьвеце гара вялікая, а ў сярэдзіне райскіх панен поўна. Каменьне якія ест, Пан Бог знае, ня можа язык выпаведзіць. Злата, срэбра, дарагія каменьне, ясная ад дарагога каменьня. Ніхто тых палацаў не будаваў і гліны работнікі не дапталі. У кожнам палацу адзін майстат із шмарагду паставены. Для прарокаў стварыў то Пан Бог, Он паважны, Он міласэрны 54), Он багаты. У кожнам палацу на браме напісана: то ест таго й таго сына палац. Яшчэ пакоі ест над тымі пакоямі, у лічбе чатырыста і сорок і чатыры палацы. У кожнам палацу семдзесят тысячай пакояў ест 55), у кожнам пакою адзін майстат стаіць. Райскія панны на ніх сядзяць. Шайхове маюць там быць, у том раю маюць мешкаць. А пад тымі яшчэ мусульманскія, з белага пэрла пакоі іх. У кожнам пакою паслана сьветласьці каберцы. Мусульманін прароку пей салават! Аднаго мейсца таго нямаш, ня відзеў у раі каб 56): і ў сярэдзіне й зверху так ест ведаю.

А ля тых пакояў сады, агароды, пясок фіжмовы, трава шафрановая; садовіна непадобная гэтай садовіне 57), дзерава ўверх карэньнем, а ўніз садовінай 58). Да аршу ³⁾ таго дзерава карані, тры-

¹⁾ малітва, выказуючая пашану да прарока.

²⁾ у імя Бога.

³⁾ пасаду.

мае зямлю й неба й ангелы, арш, то ест райскія раскошы... Калі-б мой язык хацеў а раю вымавіць, непераставаючы мовіў год.

Разгледзеўшы ў раю, вярнуўся назад; ку чацьвертаму 59) небу зышоў. На чацьвертам 60) небе відзеў Бэйтулмаморы, яго сьветласьць месяц, слонца патлуміла. Семдзесят тысячай ангелаў стаяла, у том паслугу чынілі. Семсот тысяча ангелаў перад ім стаяць, усе яго расказу трымаць гатовы. Адна табліца перад ім стаіць, ён уставіць на яе глядзіць. Па правай старане адно дзерава вырасла, увесь сьвет заняло, так вялікае. Як маю казаць, як веле галін: акружылі ўсе нябёса чыста 61). Што аддамскія дзеці на сьвет прышлі, прыйдуць, межы двух броў душы стаяць. Я мовіў: „Хто то ест, Джабраілу?“ Он рэк: „То ест душаемца Азраіл“. Скор абацыў я яго твару 62), злелекла душа мая, із страху дрыжала цела маё. Селям ¹⁾ яму даў, селяму майго ня прыняў і на мяне жаднай мерай ня глянуў. Голас прышоў тае-ж гадзіны: „І Азраілу, прыймі, селям прароцкі шануй! Як стаіш, так борзда 63) прароцкі прыймі селям, то будзеш ад пякельнай мукі волен“. Потым селям мой прыняў мовіў: „Няхай маю душу 64) табе паляцаю, ня мей за зьле, што ня глянуў на цябе, за душу маю прычыняйся на дзень судны“. Вельмі 65) я быў забавуны каля тае табліцы, баюся, штоб чыя сьмерць ня прышла. Калі-б я пільне не глядзеў, то-б расказаньне чыстага Бога зламаў. Я мовіў: „Што то за табліца, і Азраілу?“ Он мовіў: „Паслухай, будзеш ведаць: што Пан Бог за Адама душы стварыў, то на той табліцы імёна ест. Пан Бог чалавека скор апарсоніць, у пакаленьне яго на сьвет пусціць, то на той табліцы ўсе імёна, а на том дзераве азнаймёна век і рызк ²⁾, то ест: скор а жонка 66) дзіця ўродзіць, то на том дзераве лісток вырасьце; покі дзіця расьце, лісток расьце, рызк і век яго на том лістку напісаны. Скор рызку ня стане, сьмерць прыйдзе, той лісток адарвецца і перад мяне ўпадзе, а я гляну і той лісток абачу, што за чалавек, чый сын быў пазнаю, і пашлю ангелы мае да яго—і прароча, паслухай, што табе скажу—і зыйдуць яго душу браць, людзем смутак-успамінак настаўляць. Калі мусульманін, із правага боку прыйдуць, калі кяфірын ³⁾, із левага боку прыйдуць і так яго ўсе возьмуць і сыціснучь, аж да горла душа прыйдзе. Потым душы я бяру ў іх, Пан Бог што раскажа, то учыню. Правай рукой бяру душы мусульманскія, левай рукой бяру душы кяфірскія. Такія ўйдуць мусульмане да раю, кяфіраў укідаю ў пекла джэгэннэм. Хто злосьць чыніць, добрасьці ня будзе мець“. Я мовіў: „Чы ты возьмеш і гэтую душу, у зямлю ўложыш гэтае цела?“ Мовіў: „Так ест, я бяру душы, нічым учыню, якія вялікія панове, султанове. Як веле пакояў чыню без гаспадара, душу вазьму вялікім страхам так, як веле замкаў чыню пустымі. І ты ня будзь такім, каб 21) меў даць нутр гэтаму сьвету. Як веле тых, якія мовілі „Мой сьвет“, усім тым я адняў уладу. Тыя рэчы ўспамянуўшы, заўсёгды 46) плачу: з неба ступіўшы, із зямлёй зьмяшаюся. Для таго ўсягды плачу; гэты напітак 67) відзячы, не засьмяюся; ведаю, што 7) і я такжа умру і сам сваю душу буду

¹⁾ прывітаў.

²⁾ жамасьць.

³⁾ явернік.

браць; вечны Пан Бог астанеца на век, а Стварыцель усё мае памарыць. Стваронья памруць усе ангелы; ані зямля не застане, ані неба, ані людзі, ані ангелы“.

Пашоў адтуль, аднаго ангела відзеў дзіўнага: як гляне на гэты свет—пустым учыніць; як гляне на мора—суха стане; лічбы мямаш, бяз лічбы ачэй мае. Глянуў на мяне, я вельмі спалохаўся: бяз лічбы ў яго ачэй ест. Адно крэсла паставілі пад яго із агню, і сядзіць той ангел на ём; як семдзесят сьвятоў, так вялікае; той ангел на ём сабе адпачываць учыніў. Сам так страшна сядзіць, бяз лічбы мукараў перад ім стаяць. Скор абачыў страшным яго, вельмі 65) дрыжаў, спалохаўся яго; дрыжалі косцы мае, як ліст на дзераве; на твары адмена стала; як пясок, так розум з галавы вышаў. „Ня дбай“ мовіў.. Джабраіл. Я мовіў: „Джабраілу, хто то ест?“ Джабраіл мовіў: „Пякельны ваявода то ест“. Я мовіў: „Няхай страшна не глядзіць, страхам нутр мой няхай ня паліць“. Джабраіл мовіў: «І браце, саромяйся, страшна не глядзі на прарока ты, то астатні, усіх нас надзея, Пан Бог нам прычынай яго даў; паважай яго, то будзеш мець прычыну; не, так застанешся ў пекле на векі». Потым той ангел да мяне мовіў: „Ня ведаў я“ а прабачэння прасіў і вельмі 65) ўжо чыніў мне розныя чэсьці.

А перад намі былі адны варота. Я мовіў: „Што то за варота?“ Мовіў: „Тут маюць увайці людзі пякельныя, пякельныя то варота, і Мухамэду, тут мае ўвайці той 26) грэшны уммет¹⁾. Ужо там у сярэдзіне сем пекел, кяфіра²⁾ там усе ўвойдуць“. «Адчыні, абачу пякельную парсону, як ест, буду знаць страх мукі». Устаўшы ангел адчыніў пякельныя варота; там-жа я відзеў усё, што ест. Скор ў сярэдзіну глянуў, як семкрат зямль бачыў, семдзесят тысячай мор відзеў вадзяных, прахам пойдзе, хто-б раз напіўся. Ад аднаго напіўца з тае вады, чалавек агнём гарыць 68) зараз унутр азьверху. На кожным беразе морскім семдзесят тысячай мест відзеў на беразе. Тыя места усе із жалеза былі, у кожнам месцы тысяча палацаў; для няверных стварыў той 26) моцны Пан, той 26) усім рэчам моцны і вялікі. Тыя палацы усе мядзяныя, у сярэдзіне поўна смалы кіпіць. У кожнам палацу тысяча пакояў ест, у сярэдзіне волава растоплена...

Потым яшчэ варота адчыніліся, сем пекел там мне яўна стала. Там відзеў адзін полк жанок, за персьці іх завешаны; з персьцяй іх выходзіць, замест малака, сукравіца-кроў. Я мовіў: «Што гэтыя на сьвеце чынілі?» Ангел рэк: «Малако свае прадавалі, у іх усіх свае дзеці былі, свае пакінуўшы, чужыя мамчылі».

Яшчэ відзеў адзін полк людзей. Тыя крычаць вялікім крыкам. Ланцугамі акаваны рукі іх, з патыліцы рвуць языкі іх, мукары языкі рэжуць, галавамі ўніз іх завешаны. Я мовіў: „То яшчэ хто ест, што 7) так веле мукі церпяць?“ Мовіў ангел: „То манюкі, махляры“ 69).

Яшчэ відзеў адзін полк блудных жанок. Яны крычаць, уздыхаюць; адзеньне іх смяляное, а ўсё цела нага, грэшна; па пояс у вагню стаяць. Я мовіў: „Гэтыя, што чынілі на сьвеце?“ Сказаў: „Гэтыя му-

жоў ня слухалі, улегца мелі, чужалоства 70) чынілі, мужоў ня слухалі. Для таго іх адзеньне смяляное, блуд чыношчых людзей такі быт будзе“.

Яшчэ відзеў адзін полк людзей: галавы вялікія, зубы сьвіныя, брукі як горы або большыя, вужоў, гадаў у сярэдзіне поўна, у кожна на на шыі адзін страшны гад. (То слова маё праўдзіва, ня ест няпраўда!). Кажная гадзіна як хамуціна, на бруку сядзяць так пэўна. Агнём кормяць мукары іх і тое іх распяляе на шматы, на шматы. Праз вушы такжа вужы, гады ўходзяць і выходзяць, так яўна, як таемна. Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што за дзівы чынілі, што 7) так веле церпяць мукі?“ Мовіў: „Гэтыя багатыры, каторыя давалі скарб на інтэрас; яны быццам 71) людзем выгоду чынілі, а ў тым чы халал¹⁾, чы харам²⁾ не глядзелі ядалі, за то ім заплата то ест. Хто што за службуць, то яму заплата будзе“.

Яшчэ відзеў адзін полк маладых і старых, відзеў у вагню гараць з канца ў канец, а перад імі па дзьве йстрывы 72) розныя: адна халал, а другая харам. Халал пакінуўшы, харам ядалі, у вагню за тое мучацца. Я мовіў: „То хто ест?“ Мовіў: „Хто халал пакінуўшы, харам ядалі“; мовіў: „у тых усіх халал быў, яны пакінуўшы харам ядалі“.

Яшчэ відзеў адзін полк жанок. І тыя мукі вялікай церпяць: рукі іх рэжуць, пілою пілююць на шукі, на шукі, і тыя шукі зноу зрастаюцца. Так у вагню душы іх мучацца! Самых іх тым мясам кормяць, а над то што мае быць мука горшая 73)? Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што чынілі?“ Мовіў: „Людзей зачы 74) гаварылі, абмаўлялі; гаварылі яны людзкі гейбэт³⁾ рвучы, рвучы елі людзкое мяса“.

Як маю казаць, у пекле над людзьмі як вялікі страх? Сем пекел зусім 75) відзеў, так вам знаці даў. Потым адварнуўся назад ад пекла, із страху стала парсона мая жоўта.

Яшчэ відзеў адзін пакой з смарагду — Стварыцель то стварыў з моцы — а паправе, а палева вокна ест: правіца сьмяецца, лавіца плача. Там-жа, відзеў, сядзіць адзін чалавек — пей салават, каб 21) з нутра немарасць вышла! 76)—на правую старану, на рай гляне—сьмяецца, іграе, радуецца, хораша гуляе; з левага боку на пекла гляне, із ачэй яго, замест сьлёз, кроў ідзе; а на зямлі, як веле ест, душы выводзяць, адомскія душы. Із сьмеху-плачу яго выклад: адны кяфіра⁴⁾ ест, а другія Божыя мілосьнікі. Мусульман паправадзяць з павагаю, а на патканьне выйдуць райскія паньны з райскімі коньмі; усадзяць на каня райскага, імя Бурак⁵⁾ азьмі, то той конь указаваць яму будуць. Чалавек то абачыўшы, зарадуецца і плакаць перастане, гуляе, сьмяецца. Кяфірскія душы... нясуць да пекла мукары пякельныя. Таму чалавеку плач з тае прычыны.....

¹⁾ дазволенае.

²⁾ забароненае.

³⁾ славу.

⁴⁾ нявернікі.

⁵⁾ часіна, гэтта назоў каня.

¹⁾ царква, як зборышча вернікаў.

²⁾ нявернікі.

Зацемкі.

У ніжэй пададзеных зацемках паказана, як ё ў варыгінале.

1) Напрод, 2) ядыный, 3) харонгві (г=g), 4) бляск, 5) тылька, 6. бляск, 7) жэ, 8) паміж „крыльля“ і „семдзсятсот“ у варыгінале ё „спэлна“, 9) с вары, 10) васолы, 11) Прыздобиць, 12) Ото, 13) бляскем, 14) фрасавайся, 15) Мовілам, 16) у варыгінале татарскае „бардак“, 17) скрыдла, 18) ад, 19) тэж, 20) нявясту, 21) жэбы, 22) а бурак, тат., 23) у варыгінале паміж „сафі“ й „праціў“ ё незразумелае „пачысіўшы“, 24) ядыноства вонтпіць, 25) Ото-ж, 26) тэн, 27) ядынага, 28) у вар. абмыльна „салавай“, 29) Вэdle, 30) паздравеньне табе мовячы, 31) жалыза, 32) чвартае, 33) міласерны, 34) Чвартага, 35) твары харошай, 36) ўласьне як, 37) мове, 38) мові, 39) чалавечай твары, 40) ў вар. Пан Бог, 41) пралажоным, 42) тэн ядыны, 43) у вар. паміж „пакла-ніўся“ й „Скора“ ё „спэлна“, 44) Прэндка, 45) паміж „ест“ і „зямля“ ў вар. ё „арш, курс“, што значыць „неба, зямля“, 45а) патравы, 46) заўша, 47) снадна, 48) ня вопі, 49) ядыностве, 50) сланэчнае сьветласць 51) запахах, 52) мартвага, 53) выжэй, 54) міласердны, 55) паміж „ест“ і „у кожнам“ у вар. ё „адзін ад другога“, 56) шчоb, 57) авоцы непадобныя тым авоцам, 58) авоцам, 59) чвартаму, 60) чвар-там, 61) спэлна, 62) твары, 63) прэндка, 64) мая душа, 65) Барза, 66) белаглава, 67) трунак, 68) гарэць, 69) лгары, шальберы, 70) цу-дзалоства, 71) рэкема то яны, 72) патравы, 73) твардшая, 74) завочне, 75) спэлна, 76) фрасунак вышаў!

Два, тры і балей пунктаў паказуюць, што пры выданьні прапуш-чана крыху тэксту.

Вельмі цікаваю ё такжа легенда „А сьмерці Мухамэда“. Раска-зана яна найўна й хораша. Ужо пачатак паказуе на штось надзвы-чайнае: „Гэй, мусульмане, паслухайце, як із сяго сьвета ісходзіў Му-хамэд-прарок“. Магамэд быў сьмяротна хворы, дзеля таго зрабіў ад-каз сваім памачніком і назначыў наступнікам сваім Абу Баккіра. Зараз прышоў ангел сьмерці Азраіл і папытаўся ад Пана Бога, ці ня хоча Магамэд умерці. Далей настала быццам умова Магамэда з Богам аб тым, за які час перад сьмерццй Бог прыме каяту ад мусульма-наў. У бібліі расказуецца аб падобнай умове Абрагама з Богам у справе зьністожання Содомы й Гоморы. Просьле гэтага Азраіл узяў душу Магамэдаву. Канчаецца легенда поўным глыбокае пашаны й урачыстасьці паховам Магамэда. Друкуем гэтую легенду ўсю ¹⁾.

А сьмерці Мухамэда.

Гэй, мусульмане, паслухайце, як із сяго сьвета ісходзіў Мухамэд прарок. Мовіў: „Калі сёгасьветныя слова слухаеце, ад ліхіх дзел трэба каяту чыніць, бо з сёгасьветных слоў нет помачы, толькі многа ля-мэнту й клопату вясёлага сёй сьвет засмуціць ¹⁾. Айша ²⁾, матка наша,

¹⁾ Спосаб друкаваньня тут гэтае лягенды, як і цытатаў, прыводжаных ніжэй з ін-шых лягендаў, той самы, што й пры навукаваным вышэй „Мэраджу“.

²⁾ другая жонка Магамэдава.

а прароккая жана, аднаго дня сядзела¹⁾ дома водле 2) прарока із са-хабэямі ³⁾... Мухамэд прарок яго міласць на Божай дарозе ляжаў, хворы быў, вялікую боль меў, з болі дрыжаў, з парсуны зьмяніўся, з ачэй сьлёзы йшлі, цяжка ўздыхаў, плакаў: „Міласьцівы Божа, зьмі-луйся над мусульманмі!“

Сахабэёве ўсе ўсталі й мовілі: „Гэй, наша слонца, сьветласць твая над душамі душа праўдзівая, чаго плачаш, кжы нам, таемную рэч абяві?“ Прарок мовіў: „Ужо я із сяго сьвета зыйду, толькі 3) вам адзін васыят ⁴⁾ адкажу: посьле мяне, мае таварыства, не разлучай-цесья, ў вадным 4) мейсцу пяць вахтаў ⁵⁾ намаз ⁶⁾ кланяйцесья. Абу Баккір ⁷⁾ на маём мейсцу няхай будзе імамам ⁸⁾, што вам раскажа, слухайце яго, Абу Баккіра, не адступайце, моцна веру сваю дзяржы-це. Калі ня будзеце слухаць, із шайтаном у пекле гарэць будзеце“. Таварыства мовілі: „Гэй, прароча, без цябе нам ня трэба сёй сьвет, мы у сём сьвеце не хахаемся, з табой на той сьвет пойдзем“. Пра-рок мовіў: „Так Божы вырак: хто прыйдзе на сёй сьвет і пойдзе на той сьвет; кажнаму, каму ўперад прыйдзе, душу ўперад возьмуць, бяз суду сьмерці нікому нямаш, кожнаму водле 5) рызку ⁹⁾ век будзе“. Азраіл ¹⁰⁾ борзда прышоў па прароккую душу. Прышоўшы ў варота стукнуў, за варотмі стаяў. Айша вышла, мовіла: „Хто ты ест?“ Айша клікала прарока, мовіла: „Прышоў адзін Арабін, варота ў руках дзяр-жыць, страх: зямля, неба дрыжыць“. Прарок мовіў: „Не Арабін, то той Арабін, што цела з душой разлучыць, цела пыском засыпіць, двух таварышаў аднаго ад другога разлучыць. Айша, пайдзі варота адчыні“. Азраіл у двор увашоў, прароку селям ¹¹⁾ даў: „Salamun ala-ikum ja mustafa!“ ¹²⁾ Гэй, прароча, гэтагасьветны сонца над мусуль-манмі! я прышоў па 6) душу тваю з языкам із дазваленьнем“. Прарок мовіў: „Чаму ў варотах многа стаяў, браце?“ Азраіл мовіў: „Мне Пан Бог казаў табе па колька крот селям даваць, мовіў Пан Бог: „Пытай у прарока, чаго плача, чы ня хоча ўмерці“. Мухамэд мовіў: „Гэй, браце Азраілу, я даўно хачу да Пана Бога, толькі плачу для мусуль-ман; гэі, міласьцівы Божа, зьмілуйся над мусульманмі для таго плачу. Гэй, Азраілу, Пан Бог для мяне што згатаваў?“ Азраіл мовіў: „Пан Бог для 7) цябе ўсе нябескія варота казаў адчыніць, прароккія 8) душы радуюцца, цябе чакаюць; Пан Бог рызвану ¹¹⁾ казаў рай адчы-ніць „няхай Мой прыяцель прыйдзе“; на ўсіх нябёсах ангелы тась-біхі ¹²⁾ пяюць, радуюцца“. Азраілу, яшчэ ў Пана Бога прашу для му-

¹⁾ памачнікі Магамэдавы.

²⁾ адказ, васыят адкажу—адказ зраблю.

³⁾ ар б. „вакт“—пара, раз; ё пяць пораў або разоў у дзень, у каторыя мусульмане павінны маліцца.

⁴⁾ папэрску малітва.

⁵⁾ араб. Абу Бакр, прыя.ель Магамэдаў і першы каліф (11/632—13/634).

⁶⁾ імам—святшчэньнік мусульманскі.

⁷⁾ араб. рызк—маемасьць, штадзены хлеб.

⁸⁾ ангел сьмерці.

⁹⁾ даць селям—прывітаць

¹⁰⁾ пераклад: Супакой табе, выбранча!

¹¹⁾ рызван—нябесны браннік.

¹²⁾ араб. тасьбіх—малітва шмат разоў паўтараная.

сультман: маім умметам ¹⁾ каяту калі прыйме?“ Азраіл, як вокам 9) мігнуць, да Пана Бога схадзіў, пасолства 10) ўчыніў. Пан Бог рэк: „Я уммету яго пакаяньне для яго просьбы за год прыйму“. Таго-ж часу Джабраіл ²⁾ прышоў. Прарок мовіў: „Гэй, браце Джабраілу, прасі ў Бога, майму уммету каяты на год многа“. Джабраіл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся і мовіў ад Пана Бога: „Мухамэд, Пан Бог рэк: „Я уммету твайму каяту за паўгода прыйму“. Прарок мовіў: „Многа паўгода“. Джабраіл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся ад Пана Бога: „За месяц каяты перад сьмерццй“. Мухамэд мовіў: „Многа месяца“. Пан Бог: „За адзін тыдзень перад сьмерццй прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа, майму уммету сьмерць наглая бывае“. Пан Бог рэк: „Я, Мухамэд, уммету твайму перад сьмерццй за адзін дзень прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа, мае умметы на вайне за веру мусульманскаю б'юцца з кяфірамі ³⁾, не паспеюць каяты чыніць“. Пан Бог рэк: „За паўдня перад сьмерццй каяту прыйму“. Мухамэд мовіў: „Многа і паўдня, маім умметам наглая сьмерць бывае“. Пан Бог рэк: „Я, Мухамэд, прыяцелю Мой, твой уммет, калі за гадзіну перад сьмерццй пакаецца, калі скажа la ilaha illa 'llahu Muchammad rasulu 'llahu ⁴⁾, тагды каяту прыйму“. Прарок мовіў: „Хвала Табе, Божа, што майму уммету зьмілаваньне Божае ест, амін“. Таго-ж часу Азраіл прыступіў і душу ўзяў у прарока. Тагды сьветласць пашла да аршу ⁵⁾, ступам на арш ⁶⁾ узышла....

Потым Алей ⁶⁾ сьвяты і з сахабэямі мылі; Аббасаў узыліваў, Алей мыў. Ад Пана Бога голас прышоў: „Сарочкі ня здыймуйце, у сарочка мыйце, Асман у саване 11) нарадзіў. Потым Джабраіл і ангелей бяз лічбы над прарокам 12) джэназа намаз ⁷⁾ пелі. Потым Азраіл прышоў і з нім бяз лічбы ангелей джэназа намаз пелі. Потым Мекаіл ⁸⁾ прышоў, бяз лічбы ангелей джэназа намаз пелі. Потым Абу Баккір і з усімі сахабэямі прышоў, джэназа намаз пелі. Потым жанчыны 13) прышлі, сталі над прарокам, джэназа намаз пелі. Потым малыя дзеці прышлі, сталі над прарокам 12) джэназа намаз пелі і ўсе сахабэёве 14) плакалі й пахавалі.

Зацёмкі.

1) Просьле гэтага слова ў варыгінале ё яшчэ „што ачыма відзячы“, 2) вэдле, 3) тылька, 4) едным, 5) вэдлуг, 6) у варыгінале, „па“ нямашака, 7) паміж „Бог“ і „для“ ў вар. ё яшчэ „мовіў“, 8) прароксія, 9) окем, 10) пасэлства і, 11) у вар. абмыльна — „у саван“, 12) прарокем, 13) нявясты, 14) у вар. абмыльна—„сахабэёў“.

¹⁾ араб. уммет—а) грамадзкасьць веруючых, царква, б) вернік.

²⁾ ангел Гаўрыіл.

³⁾ араб., з нявернікамі.

⁴⁾ пераклад: Няма Бога апроча Бога, Магамэд пасол Божы. З прычынаў тэхнічных не абаз-ачана ў прыведзеным казанні даўжыня самагукаў ды замест літ. *га ўжыта sh.*

⁵⁾ араб арш—неба, пасад Божы.

⁶⁾ Алі Ібн Абу Таліб, гарацы прыхільнік Магамэдаў, муж ягонае дачкі Фатымы і чацьверты каліф (35/656—40/661).

⁷⁾ пахоўную малітву.

⁸⁾ ангел Міхаіл.

Скажу колькі словаў аб астальных трох лягендах Аль-Кітабу Беларускага Музэю Івана Луцкевіча ў Вільні.

Гісторыя а Мар'яме. „Прарок Іса (Хрыстос) з маткаю сваёй Марыяй „пашлі на Лібнан гару і там Пану Богу паклон чынілі, дзень у дзень посьнікалі, а ўвечар адпосьнікаліся траўным карэньнем. Аднаго дня Іса прарок Яго Міласць для адпосьнікаваньня па карэньне траўное пашоў“. Астаўшыся адна, „Мар'яма“ „намаз (малітву) кланялася“. У гэтым часе прыйшоў душамца Азраіл і душу ў яе ўзяў. У часе сьмерці маці Хрыстовае „нябескія ангелы плакалі голасам вялікім, таго дня на зямлі ўсе рэчы рушыліся, зьвярата польныя ўсе.. плакалі, птаства на паветру ўсе, грумадамі стоячы, плакалі“. Плакалі такжа „для Іса прарока“ зямля і месяц і сонца, горы, мора.

Па Божаму загаду „райскія панны“ абмылі цела, ангелы Гаўрыіл і Міхаіл „дол выкапалі“, усе іншыя ангелы пахоўную малітву („джыназа намаз“) пелі і схавалі. Хрыстос зьвярнуўся да Бога з гэткай просьбаю: „Маткі Я Сваей часу яе сьмерці і па сьмерці ня відзеў.. цяпер прашу Цябе, Божа Мой, кажы Мне матку Маю ўказаць, каб за Мною мовіла“. Бог выслухаў гэтую просьбу, і Хрыстос гаманіў із Сваёй маткаю ля яе магілы.

Потым Іса прарок.. па сьвеце хадзіў, а потым Пан Бог Яго на неба ўзяў і да суднага дня будзе на небе. А перад судным днём даджджал (антыхрыст).. паўстане на мусульман, увесь сьвет ізвае, то на той час Пан Бог Яго із неба зашле мусульманам на помач праціў даджджала. Іса прарок Яго Міласць, з неба зышоўшы, даджджала праклятога заб'ець і веру мусульманскую запрэць, і расшырыцца вера мусульманская, і знову сорок год мае жыць на сьвеце“. Потым Іса „із гэтага сьвета зыйдзе“.

Як бачым із вышперададзенага зьместу, месца ў гэтым апаваданьні, дзе кажацца аб зьявах у прыродзе па сьмерці сьв. Марыі, вельмі падобнае да апаваданьня евангелістых аб зьявах па сьмерці Хрыстовай.

Лягенда аб стварэньні розуму. У гэтай кароценькай лягендзе сказана, з чаго Бог розум стварыў („з вялікага хараства, з дарагіх рэчэй райскіх“); зацёмлена, што „Розум ня ест у чалавека душа, ані шлунак, ані сустаў ніякі ест. Межы душы і межы суставаў у чалавека розум; у Пана Бога ест усьцівая й харошая рэч розум“. Далей шырэі кажацца аб адносінах розуму і разузнага чалавека да Бога—ведама, з гледзішча мусульманскае веры.

Спрэчка Мэккі з Мэдынаю і неба із зямлёю, хто з іх у Бога лепшая й шчасліўшая. Мэкка шчаслівая, бо ў ёй „Мухамэд прарок радзіўся“, а Мэдына, бо тут прарок пахаваны. На небе „майстат Божы“, але на зямлі „Мухамэд прарок, мілосьнік Божы, ляжыць і судны дзень — суд Божы“ — на зямлі „і Сам Пан Бог з неба на зямлю зыйдзе і ўсіх судзіць будзе, рай і пекла на зямлі стаяць“.

Як бачым, разгледжаны „Аль-Кітаб“ мае не малую цікавасьць літаратурную. Яшчэ большае яго значэньне дзеля мовы, асабліва калі прыймем пад увагу, што з дагэтуль знойдзеных гэта найстаршая беларуская памятка арабіаю (напісаны ён у XVI стаг. ў віленска-ашмянскай мове).

Колёрованы „лубок“ віленскае работы з 1821 году.
(У Белар. Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

Ант. Навіна (А. Луцкевіч).

Галоўныя кірункі ў беларускай поэзіі.

З лёгкае рукі Максіма Гарэцкага прынята залічаць Яна Баршчэўскага, хронолёгічна *першага беларускага аўтара-інтэлігента з XIX ст.*, (бо першы датаваны верш яго прыпадае на 1809 год) да тэй групы пісьменьнікаў, якая мае агульны назоў „шляхоцкіх романтикаў“. Творчасць яго, Баршчэўскага, разглядаюць — побач з творчасцямі Чачота й Рыпінскага — як вынік уплыву романтичнага кірунку ў тагачаснай літаратуры, часткова — уплыву тых дэмакратычных ідэй, што прыйшлі да нас з Захаду, як водгук Вялікае Францускае Рэвалюцыі. Падобна ўглядаецца на гэта і аўтар выдатнае монографіі аб Дунін-Марцінкевічу Яз. Галомбэк¹⁾. Аднак гэтакі пагляд на Баршчэўскага справядлівы толькі напалавіну: ён справядлівы ў адносінах да *пазнейшага* пэрыяду літаратурнае дзейнасьці нашага пісьменьніка, дзейнасьці, якая хронолёгічна зыходзіцца з дзейнасьцю Чачота й Рыпінскага ды... *па мове не зьяўляецца беларускай*, хоць пераважна беларускі змест яе. А беларускія па мове творы Баршчэўскага прыпадаюць на той *ранейшы* — першы пэрыяд працы яго, калі йшчэ ў нас ня было чутно ні аб романтизьме, як літаратурным кірунку, ні аб Чачоце й Рыпінскім: прыпадаюць на 1809 — 1812 гады. Прынамся — два ведамыя беларускія вершыкі яго: „Да чым-жа твая, дзеваньна, галоўка занята“ і „Рабункі мужыкоў“ — напісаны ў гэтых іменна гадох. І характэрна: з *пазнейшага* часу нічога беларускага (па мове) да нас ад Баршчэўскага не дайшло.

Ясна, што пачаткі беларускае творчасці Баршчэўскага адносяцца да часоў да-романтичных. Ясна, што і шуканьне крыніцы гэтае творчасці ў романтизьме — беспадстаўнае. Бо творчасць Баршчэўскага ў беларускай мове ў яго маладыя гады вырасла не з кніжнае літаратуры, а з *творчасці народнае і з варункаў тагачаснага быту*, падобна да таго, як паўстала творчасць апошняга з беларускіх пісьменьнікаў XVIII ст. кс. Марашэўскага, аўтара ведамае ў гісторыі беларускае літаратуры «Комедыі».

Уявіце сабе на мамэнт тую сфэру, у якой жыў 18-гадовы Баршчэўскі²⁾. жывы, жыццярэдасны, дасціпны дзяцюк, які за словам у кішэнь ня лез ды ўмеў і лоўкі вершык злажыць у патрэбе, — сфэру, у якой ён быў „сваім“, быў „душой кампаніі“. Гэта — як згодна сьвед-

¹⁾ Józef Gołabek. Wincenty Dunin-Marcinkiewicz, poeta polsko-białoruski. Wilno 1932.

²⁾ Радзіўся ён у 1790 годзе.

чыць і першы наш біограф Баршчэўскага, Ромуальд Земкевіч ¹⁾, і Максім Гарэцкі ў сваёй гісторыі літаратуры, — была беларуская дробная шляхта, цяпер пэўнымі „статыстыкамі“ залічаная да польскае нацыянальнасці. Калі цяпер яшчэ — у польскай Ідзяржаве — шляхта гэтая гаворыць дома пераважна пабеларуску, дык лёгка сабе ўявіць, якой мовай карысталася яна гадоў 120 назад — у часы, аб якіх Чачот у ўступе да сваіх „Piosnek wieśniaczych z nad Niemna i Dźwiny“ (Wilno, 1846 г.) гаворыць, што ня толькі дробная шляхта, але й старэйшае пакаленьне паноў любіла тады гутарыць пабеларуску. І мы можам з поўным правам сцвярдзіць, што для сфэры, з якой Баршчэўскі сам паходзіў ды ў якой жыў у сваё маладыя гады, *беларуская мова была мовай роднай, мовай штодзённага ўжытку*. Дык ці-ж дзіва, што Баршчэўскі, як пачынаючы „вершаплёт“, „плёў“ свае вершыкі пабеларуску? Што, строячы куры да панначкі Максімовічанкі, маладога дзяўчаці з гэнае самае сфэры, ён піша да яе любоўны вершык пабеларуску („Дый чым-жа твая, дзеванька, галоўка занята?“); што гэтых жа вершыкаў пэўне шмат імпровізуе, „маршалкуючы“ на вясельях, хрэзьбінах, вечарынах?

З жыцця, з быту беларускага вырасьлі першыя пачаткі беларускае творчасці Баршчэўскага. А калі паўзіраем на форму ягоных вершыкаў, на звароты мовы, на фігуры, ужываныя ім у гэтых вершыках, — дык кожнаму, хто крыху знаёмы з народнай песьняй беларускай, з так-званымі „гутаркамі“ вершаванымі няведаемых, анонімных аўтараў, будзе ясна, што *адзінымі ўзорамі* для Баршчэўскага былі *творы народнае славеснасці*.

Творчасць Баршчэўскага ў пачатную пору знаходзіцца ў поўнай гармоніі з тагачаснай народнай поэзіяй і з поўным правам можа быць пастаўлена побач з творчасцямі такога-ж, як і Баршчэўскі, *нясьведамага* поэты „з волі Бажэ“ — сялянскага хлопчыка Паўлюка Бахрыма, сумная доля якога ведама кожнаму, што знаёмы з гісторыяй нашага адраджэньня. І ў тым адзіным вершыку Бахрыма, што да нас дайшоў з добрае жмені напісанага ім („Зайграй, зайграй, хлопча малы“), выявіўся *быт* сфэры, у якой жыў Бахрым, — нязвычайна цяжкое *жыццё сялянства пад прыгонам*. І ў яго форма — гэта *тыповая форма народнае лірыкі*, а добрае рыфмаваньне зьяўляецца вынікам знаёмства Бахрыма з польскімі поэтамі пачатку XIX ст., з якімі ён пазнаёміўся ў школе кс. Магнушэўскага ²⁾, зачыненай уладамі за „крамольны дух“ у 1828 годзе. Жаль, туга, сум, безнадзейнасць — вось тыя *тоны*, якімі апявае Бахрым мужычую нядолю; гэтак, акурат гэтак апявае сваю нядолю і сам наш сялянскі люд у песьнях прыгоннага часу.

Як бачым, два ведамыя нам на пачатку XIX ст. беларускія поэты, адзін з якіх належаў да дробнае шляхты беларускае, а другі — да сялянства, не выяўляюць сабой нечага новага, раўнуючы да тагачаснае народнае творчасці, нічым з яе не выдзяляюцца, дый адзначаны ў гісторыі нашае літаратуры затым, што ня ў памяці, а на пісьме тварылі, а імёны іх — мо' толькі дзякуючы прыпадку — сталіся нам ведамымі. Каб ня гэта, творы іх гэтак растапіліся-бы ў масе народных

Фігура Хрыста, выкаваная з мядзянае бляхі, залочаная і поліхромованая. З Тургеляў, каля Вільні. (У Беларускам Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

¹⁾ „Наша Ніва“ 1911 г. № 51-52

²⁾ У м. Крошыне, у Наваградчыне.

твораў, як і творы многіх іншых бязыменных поэтаў, што выходзілі з народнае гушчы.

Тое, чым адзначаюцца першыя творы і Баршчэўскага („Рабункі мужыкоў“), і Бахрыма (успомнены ўжо верш), збліжае да іх і творчасць Вінцука Равінскага, аўтара (?) «Энэіды навыварат» пабеларуску¹⁾. Але «Энэіда», ня гледзячы на ўсю сваю папулярнасць і пашыранасць, ня гледзячы на вельмі живую, бойкую, вобразную мову, ня гледзячы ўрэшце на намаляваны ў ёй быт заможных беларускіх сялян Смаленшчыны, — «Энэіда» стаіць ужо на іншым месцы ў гісторыі нашага пісьменства. Па істоце сваёй яна мае больш падставаў быць адзначанай, як першы твор у адраджэнскай літаратуры, творнай *сьведама*. Гэта ўжо не бытавое толькі зьявішча, але пачатак таго інтэлігенцкага руху, які, пачаўшы цікавіцца беларускай этнографіяй, у далейшым пачаў — сьпяраша мо' нясьмела — падумываць і аб тварэнні літаратуры для сялянства ў роднай мове яго. Аўтар «Энэіды» Равінскі, як сцвярджае Гарэцкі ў трэцім выданні сваёй «Гісторыі Беларускае Літаратуры» (1924 году), быў аўтарам і іншых вершаваных твораў эпіцкага характару дый камедыі „Шлюб з прымусу“. Равінскі піша ня так сабе — без дай прычыны, а пад уплывам украінскае літаратуры, у якой бачым у 1798 годзе прататып нашае „Энэіды“, напісаны Котлярэўскім. Беларуская „Энэіда“, як і „Энэіда“ украінская, ёсць *сатыра на псэўдоклясычны кірунак у заходня-эўрапейскай літаратуры*. Бязумоўна, мы лішне мала маем матэрыялаў, на падставе каторых маглі-бы рабіць далёка сягаючыя вывады адносна да літаратурных інтэнцыяў Равінскага; але бясспрэчна тое, што самым сваім зместам „Энэіда“ займае выдатнае месца сярод тых чыннікаў, якія сярод першых нашых пісьменьнікаў падгатаўлялі рэакцыю проці псэўдоклясыцызму, пракладаючы дарогу — праз сентыменталізм — для *романтызму*. А романтычны кірунак знайшоў для сябе ў нашым краю вельмі добры грунт наагул дый у беларускім пісьменстве значныўся даволі ярка — пераважна ў *сярэдных дзесяцілеццях XIX веку*.

Гаворачы аб романтызме ў адносінах да беларускае літаратуры, мы павінны перад усім адзначыць дваікі яго ўплыў: беспасярэдні і пасярэдні. Беспасярэдні выявіўся ў навароце нашых аўтараў да так-званае «людовасьці», *да быту і творчасці сялянскае масы, да песні народнае*, з такім піэтызмам збіранае Ходакоўскім, якую ўжо Адам Міцкевіч уславіў у польскай літаратуры, а ў сувязі з усім гэтым бачым і наварот *да мовы народнае*. З другога боку, романтызм у шырокіх колах краёвае інтэлігенцыі прабуджае зацікаўленне да тэй-жа «людовасьці», толькі ўжо не як да матэрыялу дзеля літаратурнае апрацоўкі, а дзеля навуковых досьледаў²⁾. Побач з романтычнай поэзіяй у нас паўстае навуковы этнографізм, а на гэтым грунце і наша романтычная поэзія знаходзе жывейшы водгук у грамадзянстве, добрае прыймо. І гэтым шляхам беспасярэдні ўплыў романтызму на

¹⁾ Пераважае думка, што твор гэты напісаны зараз пасля 1812 году, бо мае ў сабе сьвежыя водгукі няўдач Наполеона.

²⁾ Дзеля апошніх былі, пэўне-ж, і іншыя прычыны, а не выключна гэтая адна.

нашу поэзію падмацоўваецца, атрымлівае паддзяжку ў густах і настроях грамадзянства.

Пры ўсім гэтым наша романтычная поэзія ня мае такіх выдатных іменняў, якія-б маглі так магутна зварахнуць яе з месца ў кірунку шыбкага разьвіцця, як у польскай поэзіі зрабілі гэта Міцкевіч і Словацкі. Пávaжны ўклад у нашу адраджэнскую літаратуру, уклад, які адыграў запраўды ролю *этапу дзеля далейшага поступу*, зрабіў толькі *Вінцук Дунін-Марцінкевіч*.

Рыпінскі, Чачот, праца якіх у кірунку збірання твораў беларускае народнае поэзіі мае бясспрэчна вялікую вартасць, у сваёй арыгінальнай творчасці пабеларуску не далі абсалютна нічога, што можна было-б залічыць да краснага пісьменства. Іх вершыкі беларускія, і па форме няўдалыя, і па зместу вельмі бедныя, маюць значэнне бадай выключна сімптоматычнае. Ізноў жа Ян Баршчэўскі, найбольш плодная праца якога на літаратурнай ніве прыпадае на канцавы перыяд жыцця яго (саракавыя гады), даючы творы з беларускім зместам (перапрацоўкі народных легенд і фантастычных апавяданняў), апранаў іх у шату польскае мовы. І *толькі Дунін-Марцінкевіч пакідае нам запраўдную мастацкую спадчыну ў беларускай мове*.

Беларуская творчасць Дунін-Марцінкевіча — гэта ўжо не нейкія прыпадковыя вершыкі ў беларускай мове (якія — як слухна сцвярджаў калісь Ч. Янковскі — шмат-шмат кім былі пісаны на працягу ўсяго XIX стагоддзя), а *заданьне, мэта жыцця пісьменьніка*. Яго вельмі паважна ацэньвае і сучасная польская прэса. У «Gaz. Warsz.» зьяўляецца рад стацей варожага характару, проці якіх у тэй жа часопісі выступае, шчыра баронячы і вітаючы Дунін-Марцінкевіча, як братнюю душу, гэтак-ж романтык, як ён, — Сыракомля¹⁾. Бо-ж запраўды наш аўтар «Сялянкі» і «Гапона» — романтык наскрозь. Адтвараючы народныя звычаі, абрады, быт, ён з поўнай сьвядомасцю абмінае ўсе цяжкія, панурыя, агідныя мамэнты тагачасных соцыяльных адносінаў і малюе абразы жыцця, якія *хацеў-бы бачыць*, якія ўкладаліся-бы ў рамкі романтычнага сьветаўняцця. Дунін-Марцінкевіч ідэалізуе жыццё, ідэалізуе людзей. І толькі так-званы «прамежны» стан: панскія паслугачы — эканомы, што клінам убліліся міжы «ідэальных» паноў і «ідэальных» сялян, — толькі гэты стан знаходзе болей-меней рэальны адбітак сваёй душы ў творах Марцінкевіча, падобне як і тыя «нуворышы», што, разбагацеўшы прыпадкава, стараюцца дацягнуцца да вышэйшае сфэры і гэтым напамінаюць Мольераўскіх гэрояў (Сабковіч у «Залётах» — родны брат «Мешчаніна ў шляхоцтве»).

За гэтым найвялікшым з нашых романтыкаў — найвялікшым і сваім талентам, і сваёй плоднасцю, — ідзе цэлая чарга іменняў большае ці меншае велічыні, больш ці менш блізкіх яму па духу. Тут і Каратынскі й Вярыга-Дарэўскі, Фр. Карафа-Корбут (Элегі Вуль) і Фэлікс Тапчэўскі (Хвэлька з Рукшаніц), і Аляксандр Ельскі, і Мікалай Караткевіч, і цэлы рад ананімаў ці крынтонімаў (Якуб Т-кі і інш.). Але ўплыў романтычнага кірунку на іх не канчаецца: бо, хаця ў 80-ых гадох, як рэакцыя проці *ідэалізму* нашых романтыкаў, родзіцца новы — *народна-натуралістычны* літаратурны кірунак (бацька яго — Мацей

¹⁾ „Gazeta Warszawska“ з 1855, №№ 184 і 244, а такжа з 1857 г. № 16.

Бурачок), — аднак, тыя ці іншыя рысы і элементы романтизму выяўляюцца ў нашай літаратуры ўсцяж — ажно да нашых дзён, дзён паваньня *нэаромантызму*. Найлепшы доказ гэтага — романтичныя ноткі ў творах Купалы.

Пераход ад чыстага романтизму да натуралізму тлумачыцца ў нас вельмі проста. Беларускія романтичныя пісьменьнікі рэкрутаваліся бадай выключна з шляхоцкае інтэлігенцыі, што надавала ўсёй іхняй творчасці асаблівы соцыяльны характар. І трэба лічыць зусім удатным уведзены для іх Гарэцкім тэрмін: *шляхоцкія романтикі*. Дзякуючы гэтай спецыфічнай соцыяльнай ахварбоўцы іх, дзякуючы ідэалізаванню імі далёка не ідэальнага жыцця, творчасць іх зусім не адбівала настрою сялянскае гушчы, не выяўляла мужыцкае душы. А тым часам на самых нізках соцыяльнае драбіны ад часу скасавання прыгону родзіцца нейкае новае жыццё, новыя думкі, новыя імкненні. На дне народнае душы накіпае пачуццё вострага пратэсту-бунту формальна вызваленага селяніна-раба, які на дзеле астаўся на тэй-жа ступені соцыяльнае лесьвіцы, на якой быў і ў часох прыгону. Шляхоцкія романтикі ня здольны адчуць і зразумець настроі масаў. Іх можа ўявіць сабе той, хто іншай меркай мерае жыццё, хто не баіцца выявіць жыццёвую праўду, хоць-бы яна была й няпрыемная, і балючая, і парушала «добрыя старыя традыцыі». Барацьбяная ідэалёгія расейскіх рэволюцыянераў 70—80 гадоў патроху перадаецца і нашай інтэлігенцыі. І вось нашы поэты-народнікі ня могуць ужо карыстацца старымі мэтадамі творчасці: яны пачынаюць адтвараць народнае жыццё так, як яно запраўды ёсць, і праз іх творы выбухае ўся ўтоеная ў народнай душы бунтарская энэргія, якую йшчэ да Багушэвіча прабавалі збудзіць, раздзімухаць беларуска-паўстанец Костусь Каліноўскі, каторы заплаціў за гэта сваёй галавой, расстраляны Мураўёвым у 1864 годзе.

Багушэвіч (Мацей Бурачок) *рашуча ўводзіць беларускую поэзію на шлях натуралізму*, як зусім справядліва адзначае гэта і Максім Гарэцкі ў сваёй „Гіст. Бел. Літ.“. Але гэта ня значыць, што натуралізм замяніў у нас старыя романтичныя навывыкі, старыя романтичныя стыль. Не: *натуралізм і романтичны ідэалізм* ідуць у нас паралельна, перамяжваючыся, і мы ўсцяж можам сустрэць у нашай найнавейшай поэзіі такія сынонімы гэтых двух асноўных літаратурных кірункаў, як *рацыяналізм і містыцызм*.

Народнічка-натуралістычны кірунак у беларускай поэзіі, які захоплівае канец XIX і самы пачатак XX ст., ужо з самае істоты сваёй мусіў быць больш багаты, чым кірунак шляхоцка-романтичны: ён *мусіў чым захапіць і ўзварушыць* душу песьняра, выклікаць глыбокае і шчырае пачуццё, выклікаць і патрэбу выяўлення гэтага пачуцця ў поэзіі. І сярод аўтараў гэтага кірунку мы бачым цэлы рад даволі выдатных іменняў. Следам за пачынальнікам яго, Мацеем Бурачком, ідзе Ян Няслухоўскі (Янка Лучына), далей — Адам Гурыйніч і Альгерд Абуховіч, урэшце — *будучыя сябры „нашаніўскае“ сям’і*: Казімер Кастравіцкі (Карусь Каганец), Антон Лявіцкі (Ядвігін Ш.), Алёізія Пашкевічанка („Цётка“). Праўда, усе яны — розныя. Няслухоўскі, пачуццё

наагул у тон Багушэвічу, адзначаецца нязвычайнай мяккасцю і высокай мастацкасцю формы, што прадстаўляе важны этап у гісторыі развіцця нашае поэтычнае творчасці наагул. Альгерд Абуховіч — гэта пераважна байкапіс, у якога вельмі крэпкі дух волі, бо ён памятае йшчэ прыгонныя часы, звязаныя з страшэннымі гвалтамі і здымкамі паноў пад іх прыгоннымі людзьмі — сялянамі. Гурыйніч — можа найбліжэйшы да Бурачка, але, нажаль, з прычыны яго перадачнае сьмерці спадчына па ім асталася дужа бедная, ды і тая толькі ў малой частцы папала ў друк¹, дык аб Гурыйнічу й судзіць яшчэ трудна. Асабліва цікава і добра вывучана творчасць найвыдатнейшага з нашых новэлістаў — Лявіцкага Антона: ён у прозе выказвае думкі й ідэі, дужа блізкія да Багушэвічавых, але адначасна мае й такія рысы, якія паказваюць на ідэйную сувязь яго з шляхоцкімі романтикамі — перад усім з Дунін-Марцінкевічам, у доме якога пісьменьнік ад малых гадоў быў і вучыўся ў дачкі ягонай (гл. яго недрукаваную драму «Злодзей», поэмку „Дзед Завала“, апавяданьне „Жывы нябожчык“ з іх ідэалізаваннем панска-сялянскіх адносінаў, вельмі далёкім ад аб’ектыўнае праўды²). Урэшце, „Цётка“, хоць яе творчая праца пачынаецца толькі ў рэволюцыйны 1905 год, цалком вырастае з творчасці Багушэвіча, што й адзначае яна сама ў прадмове да сваёй «Скрыпкі беларускай» (Львоў 1906 г.); аднак — побач з далейшым развіццём Багушэвічавых матываў — у творчасці „Цёткі“ бачым і матывы новыя, індывідуальныя, звязаныя з настроямі „нашаніўскага“ пэрыяду. Вось-жа, ня глядзячы на ўсю іх рознароднасць, пералічаных пісьменьнікаў злучае і *формальна-натуралістычны падход*, і *тэматыка*, і *настроі*, і — урэшце — тое, што яны зьяўляюцца *інтэлігентамі*; праўда, яны блізкія да народных масаў ідэйна, але крывей з апошнімі ня звязаны³).

Пачатак XX ст. — гэта новы этап у гісторыі беларускае літаратуры з увагі на тое, што — побач з успомненымі пісьменьнікамі-інтэлігентамі (Лявіцкі, Каганец і Цётка, якія працуюць у працягу першых двух дзесяцігодзьдзяў XX ст.) — на арэну выступаюць ужо і запраўдныя выхаджэнцы з народных гушчаў, запраўдныя *сыны народу*. З гэтым мамэнтам (1905 год) вяжача пачатак наймагутнейшага росту беларускай літаратурнай творчасці, найбольш багатай і цэннай, зразу падняўшай беларускую літаратуру на ровень літаратурных культурных народаў Эўропы. З гэтага мамэнту пачынаецца для беларускае літаратуры новы — XX век, які гэтак рэзка адрозьніваецца ад свайго папярэдняга.

Тыя новыя сілы, якія былі выкліканы да жыцця агульным уздымам у беларускіх масах пад уплывам рэволюцыйнага руху 1905 году, гуртуюцца навакол журналу „Наша Доля“ (Вільня, 1906), а пасля — „Наша Ніва“ (Вільня, 1906—15 г. г.), што была замяніла зачыненую

¹ Яго яшчэ належыць і популярнае „Панскае ігрышча“, падпісанае імем „Юркі“ і зьмешчанае ў „Дудцы беларускай“ разам з адказам на яго Мацея Бурачка.

² Некаторыя гісторыкі беларускае літаратуры тэндэнцыйна падаюць, быццам „Цётка“ выйшла з сялянскае хаты. Гэта нязгодна з праўдай: Бацькі яе — даволі заможная, хоць мала культурная, шляхта, уласнікі „Старага Двара“ у Лідчыне.

ўладамі недаўгавечную папярэдніцу сваю („Нашае Доля“ выйшла толькі 6 нумароў, з якіх 5 папалі пад канфіскацыю). „Наша Ніва“ формулавала ідэалёгію беларускіх адраджэнцаў — у пастаці абшчынае праграмы, ахопліваюшае ўсялякія справы й пытанні культурнага і эканамічнага жыцця беларусаў. Адначасна яна была і свайго роду літаратурнай школай для пачынаўшых пісаць поэтаў і пісьменьнікаў, каторыя ў рэдакцыі „Н. Н.“ сустракалі прызную крытыку і даставалі ўсялякага роду выясненні і рады. Супрацоўніцтва ў „Н. Н.“, злучаючы маладых аўтараў на грунце адраджэнскае ідэалёгіі, зусім не зацірала індывідуальнасць рысаў і ўласцівасцяў кожнага з іх і ня вытварыла нейкага адзінага з формальнага боку літаратурнага цяжэння. І ў сям’і „нашаніўцаў“ дужа добра ўжываліся побач прадстаўнікі народніцкага натуралізму і романтизму, рацыяналізму і містыцызму, пролетарскай барацьбы і эстэтызму, канчаючы рознароднымі плынямі нэа-романтизму.

Найвыдатнейшымі поэтамі „нашаніўскага“ пэрыяду, захаваўшымі сваё перадавое становішча ў беларускай літаратуры па сённяшні дзень, былі *Костусь Міцкевіч*, ведамы пад мянушкамі *Якуба Коласа* і *Тараса Гушчы*, і *Іван Луцкевіч*, які піша пад псеўдонімам *Янкі Купалы*. На іх трэба супыніцца асобна, бо-ж абодва яны, маючы бясспрэчна найвялікшыя таленты і прадстаўляючы сільныя індывідуальнасці, адначасна зьяўляюцца *найбольш тыповымі* прадстаўнікамі беларускае адраджэнскае літаратуры.

Якуб Колас (радзіўся ў 1882 г.) — сын селяніна-малазямельніка, па прафэсіі — вучыцель народнае школы. Змяніта ведае сялянскае жыццё, сялянскую псυχалёгію. Ён — лірык і эпік, адчасцы і драматург. Ягонае лірыка (зборнікі: „Песьні жалбы“, Вільня 1910, і „Водгулье“, Менск 1922) — гэта найлепшае выяўленьне душы і нацыянальнага характару беларускага селяніна, здаровага духова, ахутанага дымкай тугі, але поўнага жыццёвае сілы, заўсёды зраўнаважанага. Лірыка Коласа, агулам, вельмі шчыльна звязана па духу з народнай поэзіяй. У пачатковым пэрыядзе мае сьляды ўплыву расейскае поэзіі (Лермонтова, Кольцова, Некрасова), але ў далейшым развіваецца самастойна, прадстаўляючы як-быццам *вышэйшую форму народніцка-натуралістычнага цяжэння*. Паводле прызнання самога поэты, вялікі ўплыў на яго зрабіла творчасць Янкі Лучыны, агульным сваім колёрытам гэтка блізкая да Коласаўскае: яна і пабудзіла Коласа пісаць беларускія вершы. У пазнейшым пэрыядзе (20-тыя гады нашага стагоддзя), калі Колас, пасля доўгага бадзяння на чужыне, у Куршчыне, дзе жыў і працаваў, варочаецца на Бацькаўшчыну (—у Менск) і пападае тутак ж зусім новую атмасфэру, — у яго выяўляецца на маэнт нейкі духовы надлом, парушэньне духовае гармоніі, выхад з раўнавагі, — і гэта адбываецца ў нахале да *імпрэсіянізму* (гл. рад вершаў у зборніку „Водгулье“ — „Звон шыбаў“, „Цені-страхі“ і інш.). Але гэта хутка мінае, не пакідаючы глыбейшых сьлядоў. Колас, які пачаў сваю поэтыцкую творчасць у рэвалюцыйныя гады (1905—6) і пацярпеў за сваю рэвалюцыйную дзеяльнасць, праседзіўшы тры гады ў менскім вастрозе там напісана была большая частка вершаў зборніку „Песьні жалбы“, — Колас арганічна блізкі ідэям новага ладу і дзеля гэтага хутка з гэтым ладам зусім зжываецца.

І найнавейшыя лірычныя вершы яго па свайму характару знаходзяцца ў поўнай гармоніі з настроямі масаў, перамогшых у крывавай рэвалюцыйнай барацьбе. — Нязвычайная лёгкасць вершу, прастата яго, дасканалая форма і музыкальнасць, мастацкасць маляваных абразоў, глыбіня і шчырасць пачуцця, надзвычайная мяккасць тонаў — усё гэта надае творству Коласа асаблівае ачараваньне і стаўляе аўтара на адно з першых месцаў у беларускай літаратуры. Апрача лірыкі, узнёсць Коласа на зўрапэйскі ровень яго буйныя *эпічныя* творы — вершаваныя і пісаныя прозаічнай формай. Навет акадэмік Карскі, які наагул быў ня вельмі ласкавы на нашу адраджэнскую літаратуру, — і той без усякага ваганьня стаўляў Коласа на адной вышыні з Пушкіным і з польскім аднафамільцам нашага поэты — Адамам Міцкевічам. Поэмы Коласа „Новая зямля“ і „Сымон Музыка“ найбольш суровымі крытыкамі стаўляюцца побач з поэмамі гэтых геніяў расейскага і польскага народаў — „Евгеній Он’гін“ і „Pan Tadeusz“, — і запраўды-ж яны не уступаюць апошнім ані ў дасканаласць формы, ані ў мастацкасць абразоў. Абедзве Коласаўскія поэмы — гэта ключ дзеля зразуменьня душы беларуса. „Новая зямля“ дае нязвычайна багатыя і сакавітыя абразы беларускае прыроды і быту сялянскае сям’і, каторая, ня маючы ўласнага варштату працы — сваёй зямлі — і прымушана здабываць кусок хлеба прадажай сваёй рабочай сілы, імкнецца ўсімі сіламі прыдбаць сабе шматок зямлі на ўласнасць ды гэтак атрымаць магчымасць жыць незалежным гаспадарча жыццём. Колас умее глыбака заглянуць у душы беларускіх дзяцей. Іх жыццё памастацку адбіта ўжо ў „Новай зямлі“, у якой шмат месца ўдзяліў поэта дзецям, — а поэма „Сымон Музыка“ дык уся пасвячона дзіцячым мастаку, самародку, аднаму з тых, якіх так часта й так зласьліва ламае і топча жыццё. — А побач з поэмамі дае Колас у апошнія гады і *повесць*: „У Палескай глушы“ і „У глыбі Палесся“ (дзьве часцы недакончанае яшчэ трылёгіі), — і тут, побач з абразамі прыроды й сялянскага быту, выяўляецца запраўднае, непрыхаршанае аблічча вясковае поў-інтэлігенцыі да-адраджэнскіх часоў. Повесць гэтая прадстаўляе як-быццам падсумоўку паасобных апавяданняў, якімі Колас гэтак багат, ды якія — пад псеўдонімам *Тараса Гушчы* — зьмешчаны ў некалькіх зборніках: „Апавяданні“ (1912), „Родныя зьвявы“ (1914), „Казкі жыцця“ (1921), „Прапаў чалавек“, „Як Янка збагацеў“, „Нёмнаў дар“ і інш. — У апошнія — паслярэвалюцыйныя гады Колас пачаў працаваць над драмамі, адтвараючы ў іх характэрныя маэнтны з дарэвалюцыйнага беларускага руху (драма „Забастоўшчыкі“ — з жыцця народных вучыцляў) і з часоў імпрэялістычнае вайны.

Раўналежна з творчасцям Коласа вырастае нязвычайна рознародная і багатая адценкамі творчасць *Янкі Купалы*, равесніка Коласа (нарадзіўся таксама ў 1882 годзе) і ня менш популярнага корыфея беларускае літаратуры. Паскольку Колас — перадусім вялікі мастак у адтваранні жыцця і перажыванняў беларускага селяніна, пастольку Купала — духовы павадыр адраджаючагася беларускага народу, як нацыянальнае свецельнасць. Творы Купалы — гэта барацьбяны кліч, гэта прызыў да змаганьня, да новага жыцця, да высокіх агульналюдзкіх і нацыянальных ідэалаў, — прызыў да сонца й зораў. Купала імкнецца перадусім да вызвалення ў беларусе — Чалавека; яго

нацыянальная ідэалёгія поўнасьцю грунтуецца на высока-гуманітарных падставах. Асабліва багатая і рознародная лірыка поэты, з пункту гледжаньня мастацкасьці—дасканалая; паскольку Колас заварожывае нас сваёй мяккасьцю і гармонічнасьцю, пастольку Купала захоплівае магутнай дынамікай, бурнымі парываньнямі, сілай экспрэсіі — пры нязвычайным багацьці і рознастайнасьці формы ды гучнасьці й музычнасьці вершу. Гэта—тыповы *нэаромантык*, хаця стаўся такім не адразу. Першы этап ягонае творчасьці—гэта далейшы крок у разьвіцьці народніцкага натуралізму ў духу Мацея Бурачка (гл. першы зборнік вершаў Купалы «Жалейка», СПб, 1908). Нейкі час яго захоплівае творчасьць романтыкаў у асобах найвыдатнейшых польскіх прадстаўнікоў гэтага кірунку (Міцкевіч, Словацкі), творы якіх Купала з піэтызмам перакладае на беларускую мову. Але талент яго рвецца ўсьцяж наперад—да новых формаў поэзіі ў сувязі з новымі абставінамі жыцьця, усё больш бурлівага, у сувязі з новымі заданьнямі і імкненьнямі. Купала захопліваецца нэаромантызмам у-ва ўсёй многаабразнасьці яго. Спаміж польскіх прадстаўнікоў новых кірункаў на яго аказваюць вялікі ўплыў Конопніцка, Пшыбышэўскі, Каспровіч, Жулавскі; спаміж расейскіх—Бальмонт і Брюсцов, з якімі Купала сустракаецца асабіста, і яны перакладаюць ягоныя вершы на расейскую мову. Рад выпушчаных Купалай зборнікаў твораў — гэта этапы ў разьвіцьці і формаваньні ягонага таленту: сьледам за «Жалейкай» выходзе «Гусляр» (1910), каторы ўжо прадвяшчае далейшы шлях творчасьці поэты, далей—«Шляхам жыцьця» (1913), «Спадчына» (1922) і «Безназоўнае» (1924); апошні зборнік завяршае ідэалёгічную эвалюцыю Купалы, мужыцкага сына — беззямельніка, сялянскага ідэалёгія каторага ў сацыяльнай галіне ператвараецца ў пролетарскую, не зьмяняючыся, аднак, у галіне нацыянальнай. Купалу характэрызуе глыбокая яго вера ў новае сацыяльнае будаўніцтва, на фоне якога поэце рысуюцца шырокія пэрспэктывы для ягонага творства ў праменьнях усё саграваючага сонца Волі. Якое-ж цяжкое расчараваньне спаткала яго на гэтым грунце ў самыя апошнія гады!...

Купала—ня толькі лірык: ён — і эпік, і драматург. Ягоны *эпос* складаецца з раду поэмаў, якія прадстаўляюць пераважна мастацкую апрацоўку народных легенд і апавяданьняў. Асабліва цікаўныя два буйнейшыя творы—драматычныя поэмы «Адвечная песьня» і «Сон на кургане». «Адвечная песьня» (СПБ 1908)—гэта поўны трагізм абраз сялянскага жыцьця, дзе нямаша месца дзеля радасьці і шчасьця, — жыцьця, якое страшнае за сьмерць... І трагізм яе ўзмацоўваецца тым, што беларускі селянін ня ў сілах вырвацца з кола паўтарэньняў — усьцяж тае самае, адвечнае «песьні». «Сон на кургане» (СПБ 1910) — гэта ўжо агульная трагедыя ўсіх тых, хто, як Промэтэй, што прынёс з неба агонь для людзей, імкнецца заваяваць шчасьце для свайго народу, — у даным выпадку для народу беларускага. Абедзьве гэтыя поэмы зварачаюць на сябе ўвагу, паміж іншым, і тым, што Купала ўводзе ў іх элементы *сымбалізму*. У цэлым радзе сымбалічных пастацяў выяўляецца нацыянальны ўпадок народу беларускага пад чужацкай уладай, даюцца жудасныя абразы закабаленьня працоўных усемагутным Капіталам.

У беларускую *драматургію* Купала ўносіць багаты й цэнны ўклад:

сьледам за бытавой комэдыяй п. н. «Паўлінка» (1912 г.) ідуць п'есы, шчыльна зьвязаныя з адраджэнскім рухам, з прабуджэньнем нацыянальнае і сацыяльнае сьвядомасьці ў беларускіх масах. Гэта ёсьць: «На папась» (1912), далей — «Раскіданае гняздо» (1913), драма, якая ў радзе сымбалічных абразоў прадвяшчае, паміж іншым, выпадкі Вялікае Рэвалюцыі 1917 году; нарэшце — «Тутэйшыя» (1924), комэдыя, якая адбівае ў сабе ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі (на менскім грунце), — ды некаторыя іншыя. Драма Купалы — гэта вялікі крок наперад у галіне беларускае драматычнае творчасьці, каторая — пасля Дуніна-Марцінкевіча — была як-быццам замёршы ажно да Купалы, бо ў прамежным пэрыядзе дала толькі некалькі спорадычных, да таго-ж вельмі скромных спроб тварэньня ў гэтым кірунку (Ядвігін Ш. — драма «Злодзеі», 1893 г., ды невялічкія бытавыя п'ескі Каганца, як «Модны шляхцюк», часта недакончаныя; спробы гэныя не далі нічога новага, раўнуючы да творчасьці Дуніна-Марцінкевіча.

Купала займае ў беларускай літэратуры такжа вельмі выдатнае месца, як *перакладчык* на беларускую мову чужых твораў. Ён ператлумачыў цэлы рад вершаў Ад. Міцкевіча, Сыракомлі, Уейскага, Конопніцкай, Каспровіча, ператлумачыў выдатны мастацкі твор Жулавскага «Эрос і Псыхе», лібрэто Вольскага да оперы «Галья» Манюшкі, некаторыя вершы Некрасова ды байкі Крылова, — урэшце, знамянітае «Слова а палку Ігара» з старабаўгарскае мовы з сільным уплывам беларушчыны), колькі адрыўкаў з санскрыцкае літэратуры (з Магабгараты, «Інтернацыянал» і шмат іншага. І творчыя арыгінальныя рэчы, і прысвойваючы беларускай літэратуры творы чужыя, Купала нязвычайна ўзбагачвае *беларускую мову*, будуючы і ўводзячы ў яе новыя словы, неабходныя дзеля выказаньня найтанчэйшых адценкаў мысьлі. З пункту гледжаньня слоўнікавага багацьця ніхто дагэтуль ня мог зраўняцца з Купалай.

У далейшым мы ня будзем спыняцца на другіх — менш выдатных аўтарах, бо-ж яны пераважна йдуць па пратораных Коласам і Купалай шляхох. Затрымаемся толькі на тым, што ў большай ці меншай меры ад гэтых шляхоў адхіляецца, адзначаўшы, што найбольш характэрнай рысай беларускае адраджэнскае поэзіі ёсьць яе *рацыяналізм*. Найярчэй выявіўся ён, натуральна, у тым *пролетарскім* кірунку, каторы ў «нашаніўскім» пэрыядзе быў прадстаўлены перадусім *Зьмітром Жылуновічам* (псэўд. *Цішка Гартны*), уталентаваным работнікам-гарбаром, расцвёт творчасьці якога прыпадае, праўда, ужо на найнавейшы — паслярэвалюцыйны пэрыяд. Але сярод «нашаніўцаў» ёсьць і прадстаўнікі антытэзы яго, у большай ці меншай меры склонныя да *містыцызму*. Сярод апошніх — *Аляксандар Прушынскі* (псэўдонімы: *Алесь Гарун*, *Жывіца*), каторы памер без пары, патраціўшы сілы й здароўе у сыбірскай тайзе, сасланы туды за рэвалюцыйную працу ў 1905-6 г. г.; ён пакінуў па сабе зборнік вершаў «Матчын дар» (напісаны ў 1907-14 г. г., надрукаваны ў 1918 г.), рад мастацкіх апавяданьняў у прозе ды некалькі сцэнічных п'есаў для дзяцей. Далей — *Самуіл Плаўнік* (псэўдонімы: *Зьмітрок Бядуля*, *Ясакар*), зьбеларушчаны жyd (урадзіўся ў 1886 г.), які ў свае творы

пачатковага пэрыяду («Абразкі» 1913 г., «Містэрыя»), а такжа ў некаторых пазнейшых («Пад родным небам», 1922, «На зачарованых гонях» і інш.) ўнёс зачарпнёныя з Бібліі і Талмуду элементы жыдоўскае містыкі. Далей — выдатны літэратар і крытык *Максім Гарэцкі*, аўтар повесцяў „Дзьве душы“, 1919, і „Антон“, 1919, ды зборніку апавяданняў пад назовам „Руны“, 1914 (ён жа аўтар першае сыстэматычнае Гісторыі Беларускае Літэратуры; гэта нязвычайна цікавы ідэалёг новае беларускае адраджэнскае інтэлігенцыі, якая часта шукае ў містыцы адказу на недаўменныя пытаньні, каторыя так востра паўстаюць перад выхаджэнцамі з народнае гушчы, адыйшоўшымі ад народнага сьветаўяўленьня і не паспёўшымі пранікнуць да глыбей сучаснай цывілізацыі). Нарэшце — *Казімір Стэпановіч* (псеўд. *Янка Сваяк*), каталіцкі ксёндз (цяпер ужо памершы); у сваім зборніку вершаў „Мая ліра“, 1924, ён даў нязвычайна яркае выяўленьне цяжкага ўнутранага разброду ў чалавека, губляючага веру ў Бога з прычыны непрымірымае супярэчнасьці паміж атрыбутамі Божства, як увасабленьня найвышэйшае справядлівасьці, і панаваньнем на гэтым сьвеце несправядлівасьці ды гвалту, што так балюча адчувае Беларускі народ. Аднак, і спасярод гэтых нячысьленых аўтараў, часта выяўляўшых містычны настрой, Бядуля й Гарэцкі ў апошні пэрыяд адыйшліся ад містыцызму вельмі далёка.

Сярод сучасных беларускіх поэтаў і пісьменьнікаў вялізарную лічэбную перавагу маюць *сыны вёскі*. Дык зусім зразумелая рэч, што асноўны фон беларускай поэзіі дае вясковое жыцьцё, што гэтая поэзія надзвычайна багата мастацкімі апісаньнямі прыроды, што ў ёй вельмі ярка адбіваецца народная творчасць, народная фантазія, народная міталёгія, — наагул, *сьветаадчуваньне хлебароба*. Аднак, у меру свайго разьвіцця, беларускі нацыянальны рух паступова ахоплівае і горад, — асабліва тыя мястovyя элементы, якія мястovымі сталіся пераважна ад другога ці трэцяга пакаленьня. Спасярод іх такжа выходзяць беларускія палітыкі і культурнікі — поэты, пісьменьнікі, журналісты. І гэта знаходзе свой адбітак у літэратуры: ад вёскі іншыя з нашых аўтараў пачынаюць зварачацца да *места*, тут шукаць тэмаў і натхнення. Гэты зварот да места распачынае ўталентаваны поэт *Максім Багдановіч* (1892—1917), найвыдатнейшы прадстаўнік *эстэтызму* ў нашай поэзіі. А побач з ім — ужо ў пэрыяд Вялікае Вайны — абразова выяўляе жыцьцё мяшчанства родны сын старое беларуска-літоўскае сталіцы — Вільні — выдатны драматычны пісьменьнік *Францішк Аляхновіч* (радз. у 1883 г.).

На *эстэтызьме*, асноўныя тэзісы якога сфармуляваў *Максім Багдановіч*, трэба затрымацца асабліва. Кірунак гэты ў пэўнай меры быў процістаўленьнем даволі пашыранаму сярод «нашаніўцаў» пагляду на літэратуру, як на спосаб правядзеньня ў масы ідэі нацыянальнага адраджэньня, як на форму, у якую можна ўкладваць наперад зададзены зьмест. Дый выяўленьне эстэтызму бачым ня толькі ў тую — мінулую ўжо — пару „Нашае Нівы“: як будзе відаць з далейшага, ён разьвіваецца і ў найнавейшы — паслярэвалюцыйны пэрыяд, у роўнай меры на Захадзе, як і на Усходзе. Вось чаму, перш, чым перайсьці да поэзіі паслярэвалюцыйнае, неабходна пазнаёміцца з найвыдатнейшым прадстаўніком эстэтызму — *Максімам Багдановічам*.

Максім Багдановіч — жыхар места ў другім пакаленьні; ён узрос у інтэлігентнай сям’і (бацька ягоны — вучыцель і даволі ведамы працаўнік на ніве беларускае этнографіі), — атрымаў вышэйшую едукацыю. Гэты поэт, які памер без пары ад сухотаў, пакінуў небагатую сваёй колькасьцяй, але нязвычайна цэнную сваёй якасьцяй поэтыцкую спадчыну. Не дарма меў ён знамянітых вучыцеляў у асобах найлепшых прадстаўнікоў расейскае, украінскае, французскае і нямецкае літэратур, з творамі каторых знаёміўся ў орыгіналах, а такжа і другіх літэратур, знаёмства з якімі завязваў пры дапамозе расейскіх перакладаў. Асабліва захопліваў нашага поэта Вэрлен, доўгі рад вершаў каторага Багдановіч вельмі ўдатна ператлумачыў на беларускую мову. Жывучы ад малых гадоў у вялікіх местах Вялікарусі (— Ніжнім Ноўгарадзе, Яраслаўлі), гэты ўдумчывы і тонкі цаніцель красы, далёкі ад разьвіваўшаеся на Бацькаўшчыне палітычнае барацьбы, сваё служэньне Беларускаму народу бачыў у тварэньні высока-мастацкіх цэннасьцяў у беларускай мове. Ён умеў шукаць красу і знаходзіў нявычарпаную крыніцу яе ў жыцці свайго народу, у яго міталёгіі, абразох мінуўшчыны, — у беларускай прыродзе. Краса гэтая — агульналюдзкая, роўна зразумелая для беларуса, як і для кожнага эўрапейца. У бруднай, худой вясковай дзяўчынцы-падрастку Багдановіч умее знайсці і выкрыць выяўленьне таго-ж чудаўнага зьліцця элементаў дзявоцтва і мацярынства, якое на сваіх палотнішчах стараліся адбіць найвялікшыя мастакі ў малярстве (гл. верш „У вёсцы“ з цыклу „Мадонны“ ў зборніку „Вянок“). Улюблены тып твораў Багдановіча — гэта кароценькія, пераважна васьмірадковыя вершыкі, якія змяшчаюць у сабе заўсёды сцэльны абраз, думку, настрой. Багдановіч увёў у беларускую поэзію вялікую рознароднасьць форм вершаваньня — сонэт, рондо, трыолет — цяпер вельмі пашыраны, октаву, тэрцыны, пэнтамэтры і г. д. Ён вельмі скупы на словы, і кожны верш яго мае ў сабе мінімум слоўнага матэрыялу, патрэбнага дзеля стварэньня данага абразу. Творы Багдановіча адзначаюцца асабліва стараннай апрацоўкай вершу: з гэтага гледзішча яны — беззаганныя.

За жыцьця Багдановіч выпусьціў толькі адзін зборнік вершаў — „Вянок“ (Вільня, 1913), які адразу даў яму імя, — і толькі цяпер (1928—29 г. г.) Беларуская Акадэмія Навук у Менску надрукавала два томы поўнага сабраньня твораў поэты, куды ўвайшлі і вершы „Вянка“, і ўсё тое, чаго ў „Вянку“ няма. З гэтых твораў, пісаных часткай вершам, часткай — прозаі (крытычныя стацыі), найлепш відаць пагляды аўтара на яго ўласнае творства і на мастацтва наагул. Паводле Багдановіча, дзеля стварэньня дасканаллага мастацкага твору не даволі аднаго толькі таленту: неабходна яшчэ і сьвядомая праца, стараннасьць у апрацоўцы, уменьне выкарыстаць адпаведны матэрыял, а перад усім мець перад вачыма, як канчатковую мэту, *дасканаласьць формы*. Ніякіх іншых мэтаў мастацтва ня мае: ідэалы грамадзкія, нацыянальныя і іншыя — гэта толькі тэмы, толькі пабуджэньне да творства, але не яны дыкуюць законы тварэньня, а імкненьне стварыць красу. Краса-ж — гэта самацэннасьць; яна не павінна служыць другім багам („Апокрыф“). Ёй і служыў Багдановіч у працягу ўсяго свайго нядоўгага жыцьця, хаця ён сам зусім ня быў пазбаўлены грамадзкіх

пачуццяў і імкненняў ды прыймаў вельмі чыннае ўчасце ў беларускай грамадскай працы, як сябра Беларускае Соцыялістычнае Грамады, калі ў апошнія перад сьмерццй гады жыў у Менску. — Вельмі характэрна для Багдановіча карыстаньне з прыёмаў народнае поэзіі: рад выдатных твораў яго („Максім і Магдалена“, „Страцім-лебедзь“, „Мушка-Зелянушка і Камарык насаты тварык“ і некаторыя дробныя вершы) вытрыманы ў чыста народным стылю. Цікаўныя і стылізацыі ў духу стара-беларускім (Аб іконьніку і залатару“).

На парозе вялікіх падзеяў, якія перакроілі карту Эўропы і ў канчатковым выніку сваім падзялілі Беларусь на дзьве часткі: Заходнюю і Усходнюю, — разьвіваецца творчасць стаяўшага вонках „нашаніўскае“ сям'і, але блізкага ей па духу, *драматычнага* аўтара *Францішка Аляхновіча*. Ён — выключна драматург: творыць толькі для сцэны і сам-жа адтварае на ёй сваіх гэрояў, як выдатны драматычны артыста, — пад той час, як папярэднікі яго пісалі і пішуць драматычныя творы толькі паміж іншым, бо галоўная іх творчасць разьвіваецца ў межах лірыкі і эпосу. Змянятае веданьне вымагаў сцэны дае гэтаму *суроваму крытыку мяшчанства* вялікую перавагу над папярэднікамі, стаяўшымі далёка ад сцэны. Пачатак творства Аляхновіча прыпадае на 1914—15 г.г., калі ён напісаў першую сваю мяшчанскую камэдыю „На Антокалі“ (Антокаль — адна з акраінаў Вільні). Далей у хронолёгічным парадку выходзяць спад ягонага пярэ „На вёсцы“, „Бутрым Няміра“, „Манька“ (—у пазьнейшай перапрацоўцы „Дрыгва“, „Калісь“, „Базылішк“, „Чорт і баба“, „Страхі жыцьця“, „Дзязьдзя Якуб“, „Цені“, „Птушка шчасьця“, „Шчасьлівы муж“, „Няскончаная драма“, „Пан міністар“ і рад меншых інсцэнізацыяў. Усе гэтыя п'есы ня выходзяць з беларускае сцэны па сёньняшні дзень, даючы праўдзівыя абразы мяшчанскага жыцьця — з яго бязьдэйнасьцяй і драбязьлівасьцяй, жыцьця, якое, быццам запраўдная дрыгва, зацягвае і нішчыць усіх, хто адважаецца ісьці новым шляхам — шляхам беларускага нацыянальнага адраджэньня і барацьбы за лепшую будучыню працоўных.

Творчасць Аляхновіча агулам можна ахарактэрызаваць, як *рэалістычную*, што і зразумела ў сувязі з яго імкненьнем адтварыць рэальнае жыцьцё роднае яму сфэры — мяшчанства. Аднак, часамі — пад уплывам найвыдатнейшага з польскіх драматургаў, Станіслава Пшыбшэўскага, — Аляхновіч пробуюе ўнасьці ў свае драмы элементы сымбалізму, наагул, даволі чужога яму, — ды гэтым хутчэй абніжае вартасьць сваіх твораў, чым павышае.

У канцы трэба адзначыць яшчэ адну рысу беларускае поэзіі, якую сустракаем у беларускіх аўтараў даволі шырока — як у „нашаніўскім“ пэрыядзе, так і пазьней: гэта — нахіл да *гуморыстыкі*. Многа гумору ўжо ў Дунін-Марцінкевіча, яшчэ балей — у Мацея Бурачка, у каторага гумор пераходзе ў сатыру, — сатыру зласьлівую, едкую, жорстка бічуючую тыя „вышэйшыя“ сфэры грамадзянства, якія найбольш вінаваты ў цемры і прыгнечаньні працоўных масаў. Гумор Коласа — тонкі й дабрадушны; у Купалы — з вялікай дозай іроніі. Гумор, можна сказаць, ёсьць нацыянальная рыса беларусаў, дык ня дзіва, што ён гэтак часта выяўляецца і ў беларускіх поэтаў. Найбліжэй па свайму духу да народнае масы гуморыстычныя апавяданьні

Ядвігіна Ш. (Антана Лявіцкага). Але ў пералічаных аўтараў, як і ў шмат каго іншага (не выключаючы Максіма Багдановіча), гумор — толькі адна з многіх рысаў, якія характэрызуюць іх творчасць. А ёсьць і аўтары, у каторых гэтая рыса — галоўная. Гэта можна сказаць аб адным із старэйшых „нашаніўцаў“, *Альбэрге Паўловічу* (ўрадз. ў 1875). Частка гуморыстычных апавяданьняў яго, пісаных вершам, была надрукавана ў асобнай кніжцы ў 1910 г. (зборнік „Снапок“, перадрукаваны пазьней пару разоў), і гэтым сваім творам Паўловіч здабыў сабе значную папулярнасьць у масах. Да гуморыстаў залічыць трэба і *Янку Быліну* (зборн. „На прызьбе“).

Вялікая Вайна не знайшла асабліва яркага адбітку свайго ў беларускай літэратуры. Але ўсё-ж такі — у самым пачатку яе — на ваенныя падзеі адгукнуліся беларускія лірычныя поэты. Гэта былі — у хронолёгічным парадку — *Алесь Гарун*, *Янка Купала*, *Якуб Колас*, *Змітрок Бядуля* і некаторыя другія меншае велічыні. Апрача Бядулі, каторага вайна ў першы мамэнт глыбака захапляе, як і кожнае іншае вялікае і яркае здарэньне наагул, — усе яны ў большай ці меншай меры выступаюць проці ваяўнічых настрояў, бачаць перадусім увесь жах і страшэнства масовага забіваньня людзей і прамаўляюць да пачуццяў гуманнасьці і браталюбства, заклікаючы жаўнераў сьвята захоўваць іх. Толькі шмат пазьней на ваенныя тэмы пачынаюць пісаць нашы эпікі — на чале з *Максімам Гарэцкім*, які даў повесць „Дзьве Душы“ ды рад апавяданьняў і драматычных сцэн, зьвязаных з вайной; яшчэ пазьней пасьвячаюць ваенным падзеям свае драматычныя творы Купала, Колас і інш. — Прычыну адносна слабога рэагаваньня беларускае літэратуры на вайну трэба шукаць у тым, што ў першы-ж мамэнт блізу ўсе беларускія аўтары аказаліся ў радох арміі, дзе, ведама, аб творчай працы не магло быць і гутаркі; а пасля вайну засланіла сабой яшчэ больш яркае здарэньне — Рэвалюцыя, якая на прасторы $\frac{2}{3}$ Беларусі зьмяніла ўвесь стары соцыяльны й палітычны лад. І зусім натуральна, што беларускія сялянскія і работніцкія поэты былі глыбака захоплены фактам утварэньня работніцка-сялянскае ўлады, што ў ёй бачылі зьдзейсьненьне сваіх лятучэньняў як соцыяльнага, так і нацыянальнага характару: бо-ж савецкая ўлада, якая сьпяраша ня прызнала актаў абвяшчэньня дзяржаўнае незалежнасьці Беларусі дэмакратычным Усебеларускім Зьездам у Менску 31 сьнежня 1917 году і эманцыпаваньняў яго — Радай Рэспублікі — 25 сакавіка 1918 году, — пасля сама ўзяла ў свае рукі ініцыятыву ў гэтай акцыі і 1 студня 1919 году часткова зьдзейсніла беларускі дзяржаўны ідэал, абвяшчаючы заснаваньне Беларускае Соцыялістычнае Савецкае Рэспублікі ў складзе СССР, — праўда, спачатку толькі на невялікай частцы зямель Усходняе Беларусі (Меншчына). Гэтыя падзеі і засланілі сабой толькі-што перажытыя ваенныя злыбеды і выклікалі ў масах вялізарны ўздых, што ўраз-жа адбілася і ў беларускай літэратуры. У першы мамэнт у ёй цалком запанаваў *рэвалюцыйны патос*. Выступае цэлая маса новых поэтаў, якія пішуць у рэвалюцыйна-пролетарскім духу. „Пролетарызуюцца“ і некаторыя з старых сялянскіх поэтаў, і Янка Купала ўрачыста абвяшчае сваё пролетарскае credo.

Расцвітае творчасць найстарэйшага прадстаўніка пролетарскага кірунку сярод „нашаніўцаў” — Цішкі Гартнага, каторы да вайны выпускаў у сьвет адно толькі невялічкі зборнічак вершаў пад загалоўкам „Песьні” (СПБ 1913), а цяпер друкуе драму „Хвалі жыцця” (1918), два зборнікі вершаў: „Песьні працы і змаганьня” (1922) і „Урачыстасьць” (1925), урэшце — дзьве повесці, часці недакончанае яшчэ трылёгіі пад агульным назовам „Сокі цаліны”, ды некалькі зборнікаў апавяданняў. — У сувязі з гэтым агульным ажыўленьнем паўстае арганізацыя маладых поэтаў і пісьменьнікаў пад назовам „Маладняк”, які мае свой кіраўнічы цэнтр у Менску і зразу-ж гуртуе некалькі дзесяткоў сяброў — прадстаўнікоў пролетарскае ідэалёгіі. Сярод «маладнякоўцаў» бачым спачатку і «нашаніўца» Бядулю. На чале «Маладняка» становіцца (і стаіць дагэтуль) малады, вельмі ўталентаваны poeta Кудзелька (псэўд. *Міхась Чарот*); сваей нязвычайна популярнай поэмай „Босыя на вогнішчы”, у якой памастацку адтвараюцца настроі перамогшых у рэволюцыйнай барацьбе масаў, ён зразу здабыў для сябе сярод „маладнякоўцаў” першае месца. „Маладняк” друкуе рад зборнікаў твораў сваіх сяброў: *Міхась Чарот* — „Босыя на вогнішчы” і „Выбраныя вершы”; *Уладзімер Дубоўка* — „Трысьцё”, „Credo”, „Наля” (раней — у 1923 г. — выйшаў у Вільні яго зборнічак вершаў „Строма”); *Алесь Дудар* — „Беларусь бунтарская”, „І залацісьцей, і сталёвей”; *А. Александровіч* — „Па беларускім бруку”, „Прозалаць”, „Угрунь”; *Анатоль Вольны* — „Чорнакудрая радасьць”; *Язэп Пушча* — „Vita”; *Язэп Падобед* — „Вершы”; *Уладзімер Хадыка* — „Суніцы”; *Краніва* — „Асьцё”, зборнік сатырычных вершаў; *Бандарына, Вішнеўская* і *Пфляўмбаўм* — супольны зборнічак „Вершы”, — ды шмат іншых, атрымаў якія з Менску ў Заходняй Беларусі, на жаль, аказалася немагчымым з прычыны цензурных перашкодаў. — Да „Маладняка” быў далучыўшыся спачатку і найвыдатнейшы з маладых прозаікаў, аўтар повесці „Сьцежкі-дарожкі” і некалькіх зборнікаў мастацкіх апавяданняў („У віры жыцця” і інш.) — *Міхась Зарэцкі*.

У аснову сваёй дзейльнасьці „Маладняк” паклаў гэтакі прынцып: зрабіць літаратуру сродкам пропаганды на карысьць рэволюцыйнае ўлады і замацаваньня новага соцыяльнага ладу. Пры аднароднасьці ідэалёгіі сяброў „Маладняка” гэтае заданьне і мусіла-б выпаўняцца зусім натуральна, самахоць, — асабліва прымаючы пад увагу агульны ўздым настрою ў рэволюцыйна-пераможнічых. Аднак, на дзеле выйшла інакш: „маладнякоўская” асоцыяцыя аказалася цалком падпарадкаванай Камуністычнай Партыі і Камсамолу, і апошнія, не задавальваючыся ідэйным кіраўніцтвам, выявілі імкненьне ператварыць „Маладняк” у свайго роду *рамесніцкі цэх*, пробуючы вырашаць пытаньні чыста мастацкага характару, у якіх ні Партыя, ні Камсамол ня былі кампэтэнтнымі. Гэта выклікала ўнутраны разброд сярод асоцыяцыі. На паседжаньні пленуму „Маладняка” у сакавіку 1925 году выявіліся вельмі глыбокія разыходжаньні ў паглядах „маладнякоўцаў” на асноўныя праблемы мастацтва, — разыходжаньні, зьвязаныя да таго-ж з вельмі неаднародным характарам творчасці пералічаных аўтараў. Далёка ня ўсе сялянскія поэты, хоць і ўзыйшлі на пролетарскі шлях, здолелі зусім адцурацца вёскі, выжыць із сябе псыхолёгію хлебарабаў, — а лепшыя прадстаўнікі „Маладняка”, запраўдныя мастакі, і да-

лей дзяржаліся прынцыпаў эстэтызму, заповеданых Максімам Багдановічам. У рэзультате — з „Маладняка” павыходзілі гэтакія цэнныя сябры яго, як: *Уладзімер Дубоўка*, пагляды якога на мастацтва і характар творчасці найбольш радныя яго з Максімам Багдановічам; *да-лей — Алесь Дудар, Язэп Пушча, Уладзімер Хадыка, Краніва, Зарэцкі* і другія. Разам з яшчэ раней пакінуўшым „Маладняк” *Бядуляй* і іншымі „не-маладнякоўскімі” аўтарамі яны ўтварылі новую літаратурную групу, якая пачала выдаваць свой орган „Узвышша” ад 1927 году. У гэтым журнале пачалі зьяўляцца такжа творы такіх аўтараў: *Тарас Гушча, Уладзімер Жылка* (аўтар зборнікаў вершаў „На ростані” і „Уяўленьне”, надрукаваных у Заходняй Беларусі), *А. Бабарэка, Кузьма Чорны, Пятро Глебка, Сяргей Дарожны, Кляшторны, Максім Луцканін, Васіль Шашалевіч* ды рад іншых. Яны і далей пісалі зусім у духу новага соцыяльнага ладу, але не затым, што ім нехта даваў такія або сякія „інструкцыі” ды „заказы”, а затым, што гэтакія ў іх уласныя іхнія пагляды й перакананьні. Але група „Узвышша” рашуча бараніла інтарэсы мастацтва, даючы адпор імкненьням зусім некомпэтэнтных у галіне мастацтва органаў падчыніць сабе апошняе. У гэтым змаганьні блізкае да „Узвышша” становішча заняў і другі — найстарэйшы ў БССР — паважны літаратурна-грамадзкі журнал „Полымя”. — Аднак, змаганьне за мастацтва неўспадзеўкі скончылася выступленьнем на сцэну грубае фізычнае сілы — сілы савецкае ўлады і Камуністычнае Партыі, якія і ўчынілі поўны разгром „інакомысьлячых”. Запраўдныя мастакі слова, шчырыя і чэсныя з самімі сабой, аказаліся абвінавачанымі ў рознага роду „ухілах” ад сталінаўскае „генэральнае лініі”, у „нацыянал-дэмакратызме” і т. п. і былі выкінены за борт жыцця (пасаджаны ў вастрог ці высланы ў глыб Расеі). Склад рэдакцыяў „Полымі” і „Узвышша” быў радыкальна „ачышчаны” ад усіх, хто сваёй музы не хацеў ператварыць у звычайнае рамясло. „Уцалелі”, праўда, Колас (Тарас Гушча), Янка Купала (пасля спробы самагубства, Бядуля, — але іх прымусілі „пакіацца” і публічна апляваць усё, што дагэтуль тварылі і ў цэннасьць чаго верылі. Іншыя з „узвышанцаў”, якія раней займалі на беларускім Парнасе друга- і трэця-радныя месцы, цяпер „выплылі” наверх, асуджаныя з нязвычайнай рэзкасьцяй, хоць зусім неабаснована аб’ектыўна, сваіх былых комбатантаў за свабоду мастацтва.

Ня гледзячы на ўсе гэтыя разыходжаньні і часта ўзаемную варажасьць паміж поэтамі і пісьменьнікамі, поэтыцкая творчасць у Савецкай Беларусі мае *шмат супольных характэрных рысаў*. У сваім *зьмежыце* беларуская поэзія ўжо адыйшлася тамака ад даўнейшых песьняў прыгнечаных рабоў: гэта ўжо песьні людзей вольных, песьні пераможцаў — поўныя энтузіязму, заклікаючыя да тварэньня новага жыцця, новых цэннасьцяў. Яе характэрызуе глыбокая вера аўтараў у сілу народную і ў сваю ўласную сілу — дый *толькі ў яе*: „ў народ і край мой толькі веру і веру ў самага сябе!” — кажа Янка Купала ў адным з вершаў апошняга пэрыяду. А поруч з гэтым характэрна ўвядзеньне ў найнавейшую беларускую поэзію мотываў места: у сувязі з замацаваньнем беларускае ўлады па гарадох Усходняе Беларусі, быўшых раней цалком пад маскоўскім (або польскім) уплывам, на мястковы брук горда ступае „лазою падплецены лапаць” — сымбаль

збуджанага сялянства. Рым мястовага жыцця, рым фабрычнае працы адбіваецца ў беларускай поэзіі побач з жыццём вёскі. І можна сьмела сказаць, што ў Савецкай Беларусі за апошнія часы ня было ўжо ані чыста сялянскае, ані чыста пролетарскае поэзіі: у ёй мы бачым *сынтэз вёскі і места*.

У сувязі з новымі перажываннямі і настроямі, у сувязі з новым рытмам жыцця ў Савецкай Беларусі выявілася і шуканьне *новых форм* у поэзіі. У гэтай галіне бачым нязвычайна цікаўнае злучэнне формаў народнае вуснае поэзіі і—футурыстычных уплываў. Асабліва кідаецца ў вочы свабода і рознароднасць у сфэры рытмікі; найбольш характэрна з гэтага гледзішча поэтыцкая творчасць Міхася Чарота (—адзначаная ўжо поэма „Босыя на вогнішчы“, зборнік „Завіруха“ і інш.). Тут—поўны разрыў з старымі традыцыямі і сьмелае шуканьне новых шляхоў. Шмат рознароднасці ўносіць і Ул. Дубоўка, і цэлы рад „маладнякоўцаў“. Вельмі ўзбагацілася форма вершаў і ў старых поэтаў—у Коласа і іншых „нашаніўцаў“, ня кажучы ўжо пра Купалу, каторы заўсёды йшоў у гэтым наперадзі другіх.

У апошнія гады ў Савецкай Беларусі асабліва пабагацела беларуская *драматычная* творчасць і—*повесць*, што сьведчыць аб дасьпяваньні маладое беларускае поэзіі. Дый перад беларускай *драмай*—у сувязі з заснаваньнем у БССР трох дзяржаўных беларускіх тэатраў, пастаўленых з мастацкага боку вельмі высака, —адкрыліся пасля Вялікае Вайны і Рэвалюцыі шырокія пэрспэктывы. Попыт на яе павялічваецца з году ў год,—і вось у апошнія часы бачым цэлы рад новых аўтараў у галіне драматургіі: нязвычайна пладавіты, хоць мо' коштам якасці, *Галубок* (—да вайны пісаў дробныя апавяданні для „Нашае Нівы“); далей — *Розавіч, Міровіч* (аўтар популярнага „Костуса Каліноўскага“) ды шмат іншых,—ня кажучы ўжо аб старых пісьменьніках, як Купала, Колас, Жылуновіч, Паўловіч і другія, зьвярнуўшыся да драматычнае творчасці. — А побач з драмай, як сказана, узбагачваецца беларуская *повесць*: толькі за апошнія гады надрукаваны повесці Коласа (Тараса Гушчы), Жылуновіча (Цішкі Гартнага) і інш. прадстаўнікоў старога пакаленьня, а побач з імі выступаюць новыя сілы, сярод якіх у гэтай галіне першае месца бясспрэчна належыцца ўспомненаму ўжо М. Зарэцкаму.

З прычыны вытварыўшыхся асаблівых абставінаў жыцця *Заходняе Беларусі*, якая не перажывала магутнага рэвалюцыйнага ўздыму і апынулася пад Польшчай, адрэзаная ад большае часткі Беларускага народу,—тут пасляваенная літаратурная творчасць шмат бяднейшая, чым на Усходзе. Нічога новага ў дадатнім сэнсе, раўнуючы з даваенным жыццём Беларусі пад Расеяй, польская ўлада ў нацыянальнае жыццё 2¹/₂-мільённага беларускага насяленьня ня ўнесла. І агульны тон заходня-беларускае поэзіі, якая чутка адбівае жыццё і настроі народу, на першы пагляд напамінае „нашаніўскую“ пару. Але і ў ёй можна дагледзіць тры даволі выразныя цяжэнні. Адно—гэта сумны водгук на цяжкое палажэньне беларускіх працоўных масаў у „нашаніўскім“ духу, гэта—старыя песні рабоў; выдатнейшых прадстаўнікоў гэтае цяжэньне ня мае,—усе яны шэрыя, нявідныя. Два другія цяжэнні непараўнальна багацейшыя талентамі; адно з іх—чыста *баявое*, напамінаючае поэзію усходня-беларускіх аўтараў з ча-

соў Рэвалюцыі і прадстаўленае радам маладых сілаў з *Салагубам* на чале; другое — напамінаючае Багдановічаўскі *эстэтызм*, найбольш яркай прадстаўніцай каторага трэба бясспрэчна палічыць выдатную поэтку *Наталю Арсеньеву* (зборнік вершаў „Пад сінім небам“, Вільня, 1927 г.). Паміж гэтымі полюсамі бачым цэлы рад іменьняў поэтаў, якія, стоючы на грунце эстэтызму, па сваім тэмам і настроям збліжаюцца да „баявікоў“, злучаючы ў сваей ідэалёгіі лёзунгі нацыянальнае і соцыяльнае барацьбы за волю працоўнае Беларусі. Такое сярэдняе становішча займаюць: А. Бартуль, Фр. Грышкевіч, Ул. Грыневіч, Хв. Ільшэвіч, вельмі ўталентаваны сялянскі poeta М. Машара, Тулейка і інш. Спраба гэтае групы поэтаў завязаць арганізацыю поэтаў і пісьменьнікаў Зах. Беларусі п. н. „Веснаход“ не ўдалася, бо арганізацыя ня была залегалізавана.

Гэтак, ня гледзячы на запраўдную „кітайскую сыяну“, якая адгарадзіла Заходнюю Беларусь ад Усходняе, Савецкае, — узаемныя ўплывы „заходнікаў“ і „усходнікаў“ выяўляюцца даволі значна, і галоўныя цяжэнні ў Заходняй Беларусі цалком адпавядаюць аналёгічным цяжэнням на Усходзе. Літаратура абедзвюх частак Беларусі, падзеленае Рыжаскім мірам, прадстаўляе бясспрэчна *суцэльнасць*, рознячыся адно толькі ў тым, што адбівае на Захадзе і на Усходзе спэцыфічныя варункі жыцця, зьвязаныя з розніцай у пануючым тут і там соцыяльным і палітычным ладзе. І як супольным і адзіным было *мінулае* беларускае літаратуры, так супольнай і адзінай ёсць яе *цяпершыня*, так супольнай і адзінай мусіць быць і яе *будучыня*.

Вільня, восень 1931 г.

Народная разьба. (У Беларускам Музеі ім. Ів. Луцкевіча).

Ант. Навіна (А. Луцкевіч).

3 недрукаванае спадчыны па М. Багдановічу.

Робячы разборку трох скрыняў рознага хламу, перавезенага ў Музей з падвалу Беларускае Кнігарні (Завальная 7), дзе некалькі гадоў змяшчалася і рэдакцыя „Нашае Нівы“, — я, сярод іншых нашаніўскіх матэрыялаў, знайшоў тамка некалькі пісем і рукапісаў вершаў Максіма Багдановіча. Пісьмы і вершы былі прысланы — судзячы па датам на іх — між 1911 і 1914 гадамі. Вялікая частка вершаў была ўжо некалі друкавана — ці то ў „Нашай Ніве“, ці ў зборніку М. Багдановіча „Вянок“; але папалася і некалькі вершаў нідзе не друкаваных (частку іх, выкрытую мной раней — у 1926 г., я пераслаў у Менск у Інбелкульт, і яны зымешчаны ў І т. агульнага сабрання твораў М. Б. ў 1927 г.). Жменя пісем, знойдзеных мною, мае бясспрэчную вагу: у іх ёсць пэўны біяграфічны матэрыял, ёсць даныя аб працах М. Б., выходзячых за межы поэтыцкае творчасці, урэшце — выказаны цікавыя пагляды на некаторых нашых поэтаў і пісьменьнікаў. Зместам выкрытых рукапісаў я і хачу падзяліцца з нашым грамадзянствам.

Перад усім — данымі з біяграфіі поэты.

Маю ўвагу звярнула на сябе пісьмо з подпісам „Максим“, напісанае нейкім незнаёмым характарам, зусім нязвычайным для Багдановіча. Толькі прачытаўшы яго я зразумеў, у чым тут справа. Аказалася, што Багдановіч пісаў ляжучы ў пасьцелі — цяжка хворы. Вось, што сам ён піша аб гэтай хваробе:

„Ня здзівіцеся, што у мяне літэры выходзяць зусім дзіцячыя — пішу я лёжучы, бо моцна хварэю — інфлюенца ці воспаленне лёхкіх; тэмпература у мяне падыймаецца да 40°, а 39,5° бывае кожны дзень. Але чорт з ім!“

Даты на пісьме няма. Але з адкрыткі, высланае праз нейкі час, відаць, што хвароба гэная так прыціснула поэту ў красавіку 1913 году, бо на адкрытцы ёсць дата: 27. IV. 1913 г. Адкрытка пісана з Яраслаўлю, дзе тады жылі Багдановічы. У ёй чытаем:

„Вось ужо колькі дзён, як у мяне жара німа. На што я хварэў, чорт яго ведае, але думаюць, што на воспаленне лёхкіх; два разы рабілі бактэрыялагічны агляд харкавіны ды адзін раз крыві, і кажуць, бытцым нічога ня знайшлі. Уставаць з ложка дасюль ешчэ ня мож-

на. Бацька атрымаў ад банка падмогу на лечэнне, дак што я напэўна летам куды-нябудзь паеду“¹⁾.

Трэба думаць, што гэнай „няведамай“ хваробай і былі абвастрыўшыся сухоты, якія праз пяць гадоў улажылі поэту ў магілу. Зусім зразумелая рэч, што хатнія і дактары не гаварылі Максіму праўды аб яго цяжкім стане.

У гэтых двух пісьмах поэта выказвае тое, што яго ў той час найбольш рупіла: ён усьцяж думае аб друку свайго „Вянка“, які ўжо складаўся ў Вільні ў друкарні Марціна Кухты — гістарычнай у беларускім адраджэнскім руху. Багдановіч хоча з свайго боку дапамагчы грашмыма выдавецтву, плянуе пазычыць грошы ў сваіх прыяцеляў, бо ў бацькі, зарабляўшага працай у банку ня шмат, прасіць ня можа, урэшце — жаліцца, што „украінцы дасюль ня заплацілі мне за прэклад з беларускага на расейскі“, а гэтыя грошы ён прызначыў на друк сваіх вершаў: „напісаў ім, каб яны выслалі грошы да Вас. Гэта на зборнічэк“.

Багдановіч, пабыўшы год перад тым у Вільні і прыгледзіўшыся да працы нашаніўскае сям’і, высака цінуў гэту працу. Аб гэтым сведчаць гэтыя словы разгляданага пісьма, прысланага ў „Нашу Ніву“ з зваротам: „Дабрыдзень, Паночкі!“ Вось што піша poeta:

„Чаму думаеце Вы, што я магу сярдзіцца і нават ляць Вас? Я-ж даволі такі прыгледзеўся да Вашай працы, каб рабіць гэтае нават хаця-б толькі жартуючы...“

У цытаванай ужо адкрытцы Багдановіч — між іншым — піша, што паслаў Коршу, імя якога да Сусветнае Вайны было ведама кожнаму інтэлігентнаму чалавеку ў Расеі, павіншаванне на 70-лецце, і пытаецца: „ці пасылалі Вы?“ — Гэты факт паказвае, што Багдановіч быў блізка да перадавога расейскага грамадзянства і адгукаўся на тое, чым яно жыло.

Ведаючы добра расейскую, украінскую, нямецкую і французскую мовы (ня кажучы аб праходжаных у гімназіі лацінскай і грэцкай), Багдановіч карыстаўся імі, каб чарпаць для сваёй творчасці з скарбаў чужых літэратур. Ня ведаў ён толькі мовы польскае і гэтак ня меў доступу да польскае літэратуры. Відаць, аднак, апошняя вельмі яго цікавіла (знаёміўся з ёй паводле расейскіх перакладаў), і вась у адкрытцы, высланай з Яраслаўлю 23. V. 1914 г. на імя Ластоўскага, Багдановіч кажа: „Скончыўшы вясенніе экзамены, адразу хачу прыступіць да свайго даўняга жадання, — а ўласна хачу вывучыць польскую мову“. І poeta просіць Ластоўскага (у той час кіраўніка беларускае кнігарні ў Вільні) выслать яму неабходныя дзеля гэтага кніжкі, што і было споўнена, як сведчыць напісаны на адваротнай старане адкрыткі рукой Ластоўскага рахунак належнасці за кніжкі і перасылку іх.

У пісьме да рэдакцыі „Н. Н.“ — бяз даты, але з паметкай пошты на канвэрце: „Ярославль, 21. X. 13“, — ёсць цікавая інфармацыя аб нейкім беларусе *Сыцяпане Зенчэнка*. Вось даслоўна адносны адрывак з пісьма:

„У № 42 „Н. Н.“ бачу стацьцю Сыцяпана Зенчэнка. „Стефань

¹⁾ Правапіс у выметках з пісем захаваны такі, якім карыстаўся аўтар іх.

Зенченко" судзіўся ў Ніжнім Ноўгарадзе па вялікаму працэсу, так званаму „Сормовскаму возстанню“, быў па-між падсудзімых (выключна рабочых) вельмі прыкметным чалавекам і нават гаварыў ад іх імені на судзе. Пачуўшы, што Зенченко—беларус, я прэслаў у турму да яго колькі першых беларускіх кніжэк і „Нашу Долю“ (было гэта ў канцы 1906 р.). Аднак, далі нашэ знаёмства не пашло і нават у вочы я Зенченко ніколі ня бачыў; сталася так таму, што па гораду (відаць, Ніжнім Ноўгарадзе, у якім тады жыў Багдановіч—А. Л.) пайшлі чуткі, бытцым Зенченко—провокаатар; казалі, што з Каўказа адна з тамтэйшых арганізацый (военная арганізацыя с. д., здаецца) надалася аб гэтым вядомасці з фотогр. Зенченкі; толькі, здаецца, Зенченко быў на Каўказе вядомы пад іншай фаміліяй.

„Сколькі ў гэтым праўды,—сказаць не магу; як Вы самі ведаеце, вінавацаць у провокацыі ў нас занадта лёгка. Таму, здаецца, самым лепшым было-б абвесьціць аб гэтым толькі дзе каго са сваіх людзей і пільнаваць толькі, каб Зенченко не убіўся да якой нябудзь беларускай і наагул грамадзянскай справы. Тым часам я напішу у Ніжні Ноўгарад, каб мне далі больш пэўныя вядомасці“.

Мушу адзначыць, што стацыя Зенчэнкі ў „Н. Н.“, поўная гараха патрыотызму, паказвае ўсё-ж такі на нейкі духоўны надлом аўтара, на расчараванне тым, чым ён жыў дагэтуль. Дык магчыма, што заклад у правакацыі і паўстаў на грунце гэтага расчаравання і адыходу ад партыі, з якой З. працаваў. Бо-ж у далейшых пісьмах М. Б. нічога аб ім больш не ўспамінае, а сам Зенчэнка нідзе не выступае ў нашым грамадскім жыцці, — прынамся пад гэтым прозьвішчам. Раблю гэту агаворку дзеля таго самага, аб чым кажа і М. Б. у сваім пісьме: дзеля тэй лёгкасці, з якой у тыя часы кідаліся людзям абвіненні ў правакацыі—часта нічым не абаснаваныя. Для нашых даследчыкаў у Саветах, дзе цяпер даступны ўсе тайныя архівы царскае паліцыі, было-б удзячнай задачай праверыць нападкі на гэтага—як ні як—дужа цікавага чалавека.

У гэтым жа пісьме з 21. X. 1913 Багдановіч дае інструкцыі адносна друкавання „Вянка“ і гаворыць аб сваіх кроках дзеля выяўлення пытання, колькі праўды было ў вестцы стацыі, надрукаванай у „Вѣстнику Европы“, аб беларускіх выданнях Віленскага Учэбнага Округу (з 1863 ці 64 г. г.). Справа гэта частковыя выяўнілася, бо адно з двух выданняў у нас ёсць: гэта — „Разказы на простонародномъ нарѣчїи“, часткова пабеларуску, часткова паукраінску. Урэшце — гаворыць аб сваёй працы над стацыяй аб Скарыне, за якую ён узяўся на просьбу Ластоўскага—для праектаванага апошнім месячніка, каторы, на-жаль, ня выйшаў.

Да пісьма далучаны верш п. з. „Крыціку“ (трыолет). Але аб вершах—пазьней.

Стацыя аб Скарыне вельмі захапіла Багдановіча. У цытаванай ужо адкрытцы з 23. V. 1914 г. поэта піша:

„Заўтра прымуся за Скарыну або за разказікі. Гэтымі днямі падашлю у „Н. Н.“ колькі новых вершоў. Што да Скарыны, дык вось якая рэч: я напісаў апырыч яго ўласнай біяграфіі асобны раздзел, дзе падаў характэрыстыку папярэдняга беларускага культурнага жыцця і пісьменнасці. Але гэты раздзел заняў столькі-ж

мейсца, як і сам Скарына. Здаецца, занадта. А між тым гэты раздзел удаўся. Што рабіць—скараціць, ці не?“

У іншым пісьме—з штэмпэлем на канвэрце: Яраслаўль, 1. 8. 12, — Багдановіч гаворыць і аб іншых тэмах з гісторыі Беларусі, якія яму прапанаваў апрацаваць Ластоўскі. Як бачым, Скарына і ягоная эпоха—найбольш цікавілі поэту:

„Дзякую п. Ластоўскаму за тэмы, што ён мне надалася. Я ка-нешне апрацую колькі з іх, але ня ўсе, бо яны ахапляюць толькі першыя часы жыцця Беларусі, калі яна мала рознілася ад іншай Русі. Ці ёсць у XI-XII веках сур'езная розніца між бытам якіх нябудзь дрэговічоў і напр. вятічоў? Пэўне, што німа. Куды цікаўшэ апісываць Беларусь XVI і XVII сталяцый! Тады і мейсцовая, карэнная культура адстаялася і выкрысталізавалася у цвёрдыя, сваеобразныя формы; ды і з Заходнай Еўропы прыплыло тады у нашу культуру не за мала чаго. Вось калі было у нас жывое, рознакалёрнае, своеначальнае жыццё,..... (колькі слоў на згібе страніцы вырваны.—А. Л.) паставілі Ф. Скарыны, каторы быў доктарам і баккалаврам! Ці-ж мог быць у Маскоўшчыне таго часу (у Яраслаўлі, Ростове, альбо і ў самай Маскве) доктар Пражскага або Лейпцігскага універсітэту? Гэта ж проста нямысліма. Вось Вам дробная крэсочка, каторая, аднак, намекае на карэнную разніцу між Маскоўшчынай і Літоўскай Русью тых часоў.

„Як я і казаў ужо, пісаць на гэтыя тэмы я буду ня раз, але толькі ня адразу, бо перш за ўсё недалёка экзамены, ды і п. Багацькому пісаць трэба, а часу асталася ня дужа многа“¹⁾.

Што-ж пісаў Багдановіч для украінскага пісьменьніка Богацькага? Аб гэтым нічога ня ведалі рэдактары акадэмічнага выдання поўнага сабрання твораў М. Б. у Менску, — мы-ж цяпер даведваемся з пісьма поэты да рэдакцыі „Н. Н.“—у шостыя ўгодкі закладзінаў газеты. Пісьмо, як блізу заўсёды, ня мае даты, аб якой ізноў гаворыць толькі пятак на канвэрце: „Ярославль 14. 11. 12“. Вось што тамака чытаем:

„У кастрычніку (1912 г.—А. Л.) скончыў я прэклад замоўлены п. Богацькім і надалася у Кіеў. Усяго павінна выйсці каля 125 друкаваных страніц, у тым ліку стр. 15-16 маёй прадмовы. Есць там і кароценькі агляд гісторыі бел. народа, і апісаньне цяперашняго адраджэння яго і невялікія характэрыстыкі беларускіх пісьменьнікоў, — усяго патроху, і ўсё у стылю „гром побѣды раздавайся“.

„Зьмест кніжкі такі. С. *Полуян*: Хрыстос Уваскрос; Вёска. *Власт* (—псэўдонім Ластоўскага.—А. Л.). Лебядзіная песня; Дзень рожавай кветкі; Цьвяты. Сож і Няпро. *Ядвігн Ш.* Зарабляюць. З бальнічнага жыцця. Падласы; Рабы; Вясельле. Сакатушка. Васількі. Гадунец. Чортава ласка. Дачэсныя. Ліст сабак да рэд. Н. Н. Сіло. Награда. Сабачая служба. *Т. Гушча*. Дзеравеншчына; Над берагам Нёмна; Кірмаш; Недаступны; Трывога. *З. Бядуля*. Пяць лыжэк заціркі. Горэ старой Сымоніхі. Сон Анупрэя (і ешчэ як у Анупрэя дачка памёрла,—названьне ж адразу ня ўспомню). *Я. Журба*—

¹⁾ У пісьме з 14. XI. 1912 Багдановіч зварачаўся да Івана Луцкевіча з просьбай аб матэрыялы аб копных судах. Ці апрацаваў гэту тэму, няведама.

апав. пра прыгон. *Чэркас*—Сон. *Ластаўка*—Квітка. *Лёсік*—Судзьдзя Крэчка. *А. Гарун*—Сьнег. *Ф. Багушэвіч*. Сьведка. Дзядзіна. Апаведаньне палясоўшчыка. *К. Колышко*. Сьмешны доктар. Апошняга ўзяў толькі таму, што п. Э. Будзько казаў мне, быцым Вы (—адносіцца да Ластоўскага. — А. Л.) лічыце талент К. Колышкі не абы якім. Ну, на яго душэ грэх“.

Ці выйшла гэтая кніжка? Аб гэтым ніякіх інфармацыяў ня маю. Ня бачыў яе і ў рэдакцыі „Н. Н.“, куды хіба-ж Багдановіч прыслаў-бы гэту сваю працу.

У блізу кожным пісьме Багдановіч кажа, што пасылае свае вершы. Гэтак у адным гаворыць аб прысланых перакладах з Вэрлена, якіх не пасылаў у поўным комплексе іх у Пецярбург — да „Маладое Беларусі“ (гэтыя вершы былі знойдзены ўжо мной раней і надрукаваны ў Менску ў поўн. сабр. твораў М. Б.). У іншым пісьме пытаецца аб паглядах рэдакцыі Н. Н. на вершы з цыклі „Вагітнасьць“ („Цяжарнасьць“), якія ад сэкратара рэдакцыі Ластоўскага папалі ў калекцыю інж. Р. Земкевіча і апублікаваны ўжо пасля сьмерці Багдановіча. Пытаецца, ці не „абражана скромнасьць“ рэдакцыі перакладам вершу Вэрлена „Ракаўкі“, знойдзеным мной цяпер. І гэтак далей.

Асабліва цікаўныя ў пісьмах Багдановіча ягоныя пагляды на беларускую поэзію наагул, на сваю ўласную ролю ў ёй і на паасобных пісьменьнікаў.

Вось пісьмо з 27. XI. 1911 г., напісанае да рэдакцыі „Маладое Беларусі“:

„Перш за ўсё—прывет нараджаючэмуся журналу. Я прасіў „Н. Н.“ адаслаць да яго цыкль маіх вершаў „Старая Спадчына“. Ці атрымалі? Ён увесь склаўся с абразцоў розных даўнейшых форм верша, каторымі я зацікавіўся маючы на увазе ня толькі іх красу, ня толькі палепшэньне версіфікатарскай снароўкі пры праце над імі, але і жаданьнем прышчэпіць да беларускай пісьменнасьці здабыткі чужаземнага паэтычнага труда, памагчы атрымаць ей больш еўрапейскі выгляд. Апрыч таго фактам з’яўленьня іх хацеў я даваць здатнасьць нашай мовы да самых сьрогіх вымог вершоўнай формы, бо я ім (—хіба: іх!—А. Л.) здавальняў нават у драбніцах, іншы раз вельмі цяжкіх. Напрыклад, ні адзін сонэт з цэлай расейскай пісьменнасьці ня вытрымывае ўсіх тых правіл, якіе спаўняліся мной, павэдлуг вымог тэарэтыкоў гэтай формы (напр. каб ні адно слова ў сонэце ня ўжывалася больш раз).

„Я шчыра жадаў бы, каб гэтыя вершы мелі дзе якой культурны ўплыў на нашых песьняроў. Таму прашу рэдакцыю, каб, калі толькі мае вершы пойдучь да друка, памейсьціць разам з тым і прысылаемый цяпер мною сыіснуты нарыс сонэтнай формы. (Хоць ня зусім да рэчы, а хочэцца сказаць, што вась заграніцай вытварэна велізная літэратура аб ёй, а у нас у Расеі ня толькі кніг, як там, а нават стацей усяго 2—3)“.

Гожа адзначыць, што — з няведамае мне прычыны — вершы і стацыя ня былі надрукаваны ў „Маладой Беларусі“. Вершы, як асобны адзел, увайшлі ў зборнік „Вянок“, а стацыя надрукавана ў першым нумары выдаанага ў Вільні ў 1918 годзе В. Ластоўскім „Krywičanin’a“.

Прайдзем цяпер да паглядаў Багдановіча на паасобных пісьменьнікаў. Ведама, асабліва новага тут ня знойдзем: Багдановіч зьмяшчаў у прэсе свае крытычныя агляды творчасці іх за 1910 і 1913 гады і там выказываў ужо свае думкі аб іх. Але ў пісьме, не празначаным дзеля друку, думкі гэтыя па істоце сваей мусіць быць больш шчырыя, больш беспасярэднія — без тэндэнцыі „гром побьды раздавайся“. Дык падаю іх тут — з пісем.

У цытаваным ужо пісьме з 14. XI. 1912 году, гаворачы аб сваей працы для п. Богацькага, поэта піша:

„У сваіх характэрыстыках найбольш сказаў я аб п. Я. Ш. (Ядвігін Ш.—Антон Лявіцкі.—А. Л.), а апроч таго аб С. Полуяне, Власце і Т. Тушчэ. І вось, паночкі, мае шчырыя думкі, пасля таго, як я прэглядзеў іхнія творы. Перш за ўсё з Ядв. Ш. вырабіўся такі пісьменнік, што ня можна яго ставіць ніжэй крупных прэдаўнікоў тагож жанра ў іншых літэратурах: гляньце напр. на казкі Шчэдрына, або гэтакіе-ж апаведаньня Горкага, на байкі Леманьскага, — ня ўжо ж Ядв. Ш. горшы ад іх? А калі і горшы, дык ці зашмат?...“

„Далі бачу я, што з апаведаньняў патэтычэскага кшталта (sic!) ¹⁾ німа нічаго лепшаго над „Лебядзінай песьні“ п. Ластоўскаго; і бачу ешчэ, што надрукована ім усяго 10—12 апаведаньняў“.

Далей — восем радкоў зачыркнены рукой Багдановіча. З таго, што ўдалося з вялікім трудом расчытаць, вынікае, што на творчасць *Коласа* (Т. Гушчы) поэта заглядаўся без вялікашага захапленьня. З-пад чарніла, якім зачыркнена напісанае, чытаем:

„Т. Гушча пісьменнік з художэсьцвеннаго боку даволі ня важкі, але чытаецца лёгка“.

Далей—аб *Бядулі*, таксама зачыркнена:

„Што да Зьмітрака Бядулі, то тэмы ў яго заўсёды жывыя, але спосаб для выкладу іх заўсёды... (кульгае?—А. Л.) на абедзьве нагі“.

А вось цікаўнае пісьмо з 1. 8. 1912 г. (таксама ўжо цытаванае), напісанае да рэдакцыі „Н. Н.“. У ім, паміж іншым, чытаем наступнае—аб *Купале*:

„Добра зрабілі Вы, паночкі, што за-між фэльетона пачалі друкаваць вялікішыя творы пісаныя вершам. Калі Вы прыглядзіцеся да выдрукаванай такім чынам поэмы Купалы (—гутарка йдзе аб „Кургане“ ў № 25 „Н. Н.“ 1912 г.—А. Л.), ды прыцягнеце сюды некалькі рэчэй друкаваўшыхся раней, дык пабачыце, што я не абмыліўся, кажучы быцым Купала уваскрэшае сто год назад пахаваны „романтызм“. Што такое гэтая пэмка, як не самы характэрны для яго твор? Кажу, звычайна, гэтае не у асуджэньне, а толькі „констатуру факт“. Наша пісьменнасьць ешчэ толькі зараджаецца, романтизм для яе — не прайдзёная ступень, як у іншых літэратурах, а рэч зусім сьвежая. У нас кожны кірунак можа мець цэннасьць. А таму, назваўшы пэмку Купалы „романтычэскай“, мы гэтым толькі схакартэрызавалі яе, а пытаньне аб поэтычнай вартасьці яе — рэч асобая. Мне, напр., здаецца, што памянённая пэмка стаіць вышэй ад іншых яго твораў, друкаваўшыхся у апошніе часы. Тут, праўда, ёсьць усе яго звычай-

¹⁾ Раней у тым-жа пісьме Багдановіч прапанаваў ўжываць слова кшталт заместа стыль.

ные мінусы, але за тое і ўсё добрае, — буйнасьць рытму, прыподня-
тасьць мовы, звонкасьць рыфмы, гучнасьць слоў (вось пра каго
можна сказаць, што ён граў на „лірѣ громкозвучной“).

„Колас даў так сама цікавую рэч, маючую праўдзівую цэннасьць
(—відаць: „Ляснікова пасада“ з „Новае Зямлі“ ў № 28-29 1912 г.
А. Л.)“.... „п. Колас і п. Купала пашырылі круг сваёй творчасці“.

У заключэньне—канцавы лісток агляду беларускага пісьменства
за 1910 год. Стацьця гэтая пад назовам „Глыбы і Слаі“ была надру-
кавана ў „Н. Н.“ ў пачатку 1911 г. (№№ 3, 4 і 5), але — бяз гэтага
Post scriptum: відаць, рэдакцыя „Н. Н.“ не хацела зрабіць прыкрась-
ці пісьменьнікам, якіх поэтэ закрнуў у даволі вострай форме. Ця-
пер, калі і сам ён, і той, аб кім ён найбольш востра гаворыць
(А. Зязюля—к. Астравіч),—у магіле, можна падаць і гэты лісток да
агульнага ведама, як гістарычны матэрыял. Вось што на гэным лі-
стку рукою Багдановіча напісана:

„Р. С. Мы казалі толькі аб тых творах, якія (калі ня лі-
чыць кнігі ды 2-3 верша Паўловіча)¹⁾ з’яўляліся або у „Нашэй Ніве“,
або у „Маладой Беларусі“. Але апроч іх выдаецца ешчэ газэтка
„Bielarus“, каторая да таго-ж абвесьціла раз, што у рэдакцыі яе ёсьць
людзі, здатныя пісаць пекныя вершы і апавяданьня. Аднак, німа ве-
дама чаму, гэтыя людзі пакуль што ешчэ не друкаваліся, а за між іх
памейшчаў свае творы нейкі поэтэ Антон Б. (—Антон Бычкоўскі?—
А. Л.), у каторага німа ані поэзіі, ані навэт разуменьня, што такое
беларускі верш. Шмат вершоў пішэ і А. Зязюля, але аб ім можна
сказаць толькі тое, што, напэўна, сказана у яго паспарце: „Каталік.
Асаблівых прыкмет ня мае“. У аднаго толькі П. Простаго (—к. Іль-
дэфонес Бобіч.—А. Л.) ёсьць праўдзівая здольнасьць. Глаўная вар-
тасьць яго —у стройным разьвіцьці думкі ды у сьціснутасьці і гучна-
сьці мовы, надзвычайна пекнай па сваёму складу. Але надрукаваў
ён усяго 2-3 рэчы, ды і тыя былі невялічкіе. Больш у „Bielarus“—е
згадаць німа чаго“.

Закончым наш агляд новавыкрытых рукапісаў Максіма Багдано-
віча тымі двума вершамі, якія былі знойдзены мной разам з іншымі,
але ня былі йшчэ нідзе друкаваны. Адзін,—як і дагадваўся поэтэ,
не пайшоў у друк у „Н. Н.“ з увагі па свой эротычны зьмест. Гэта
—пераклад вэрленаўскага вершу „Ракаўкі“²⁾:

Ракаўкі. Пераклад з Вэрлена.

У кожнай з ракавак, пакрасіўшых сабой
Пячэру сьлічную, дзе ты мяне кахала,
Былі асобнасьці свае і выгляд свой.

Адна, чырвоная, як-быццам выяўляла
Ў край распалёную каханьнем сэрцаў кроў,
Калі я аж палаў, а ты разгарачала.

¹⁾ Кніжка Паўловіча „Снапок“ першы раз была надрукавана ў 1910 годзе,
з чаго й бачна, што агляд датыча таксама 1910 г.

²⁾ Правапіс вершаў—цяперашні, каб труднасьць у чытаньні вершаў паводле права-
пісу Багдановіча не аслабляла ўражаньня ад зьместу.

Другая нагадаць цябе магла-б ізноў,
Ды толькі бледую, прыстаўшую, у мленьні,
Калі, каб скрыць пасьмех вачэй, я хмуру броў.

Вось гэта удала ад шыі уражэньне, —
Ружова-белая, кароткая яна, —
А тая — вушанят прыгожых закругленьне.

І сэрца хваляваць магла між іх адна.

М. Багдановіч.

Другі верш — гэта трыолет „Крыціку“, які, відаць, быў адказам
на нейкія ўвагі Ластоўскага аб творчасці поэтэ — у пісьме, каторае
Багдановіч успамінае ў сваім пісьме, прысланым разам з вершам.
Вось гэты верш:

Крыціку. (Трыолет).

Чэльніні статуі не рабіў,
А толькі статуэткі, —
Аднак, артыста шчыры быў.
Чэльніні статуі не рабіў, —
Ці чуеш, крыцік едкі?
Дарма ты трыолет ганьбіў:
Чэльніні статуі не рабіў,
А толькі статуэткі.

М. Багдановіч.

Яраслаўль. 1913.

З зьместу гэтага вершу ясна, што поэтэ гаворыць аб сваіх улас-
ных творах — мастацкіх мініятурах, запраўды-ж як тыя маленчкія
статуэткі, каторыя здабылі сусьветную славу для Бэнвэнута Чэльніні.
З гэтым прыёмам Багдановіч аднак у пазьнейшым часе крыху разы-
шоўся: мы ведаем рад яго поэмак,—хоць і тыя вельмі маленчкія.

Вось усё тое, што ў новавыкрытых рукапісах Максіма Багдано-
віча заслугуе на большую ўвагу. Для дасьледчыка жыцьця і твор-
часці поэтэ, пэўне-ж, маюць вагу і найменшыя драбніцы, на якіх
я не затрымліваўся. З імі хай ахвочыя пазнаёмяцца ў арыгіналах.

Вільня, 28. II. 1932.

Радаслаў Астроўскі.

Лічба і лік.

(Увагі да тэорыі ліку і беспасрэдных лічбовых уяўленьняў).

Арытмэтыка, так як і ўсякая іншая навука, працуе над пэўным матэр'ялам, які мы называем агульным словам *лічбы*. Зразумела, што зараз жа паўстане пытаньне: а што такое лічба?

Калі мы пашукаем адказу на гэтае пытаньне ў падручніках арытмэтыкі, дык павінны будзем перадусім падзяліць вядомыя нам падручнікі на дзьве катэгорыі.

Падручнікі аднае катэгорыі кажуць: лічба ёсьць рэзультат ліку. Тады натуральна паўстае пытаньне: а што такое *лік*? Падручнікі гэныя не даюць нам адказу на гэтае пытаньне, але мы, успамянаючы, як вядзецца лік, самі можам адказаць, што пад лікам трэба разумець працэс называньня так-званага натуральнага раду лічбаў. Такім чынам прыходзім да палажэньня, якое звычайна называецца зачараваным колам: першае паймо азначаецца праз другое, а другое праз першае. Зразумела, што з такім палажэньнем пагадзіцца нельга.

Калі мы дадамо сюды йшчэ тую думку, што нельга лічыць, ня ведаючы лічбаў, дык прыйдзем да вываду, што нельга паймо лічбаў азначаць праз лік і што можа было-б правільней зрабіць наадварот — г. зн.: азначаць паймо ліку пры помачы лічбаў.

Другая катэгорыя падручнікаў кажа інакш: лічба ёсьць адзінка або група некалькіх аднародных адзінак. Гэтае азначэньне таксама нельга лічыць правільным, бо яно зводзіць паймо лічбы да двух другіх поймаў: адзінка і група (некалькі, многа). Але-ж паймо групы (многасьці) ўжо мае ў сабе ідэю лічбы наагул, бо ўсякая група зложана з некалькіх паасобных прадметаў, г. зн. мае ў сабе элемэнт *многасьці* ў процістаўленьні да *адзінкі*. З другога боку паймо адзінкі таксама не паддаецца самастойнаму азначэньню. Азначэньне, якое кажа: адзінкаю называецца ўсякі паасобны прадмет, усякае паасобнае зьявішча, усякая паасобная велічыня, — ня толькі недакладнае, але на'т зусім няправільнае, бо ўсякі прадмет (рука, палец, пярэ, стол, вучань) *ёсьць толькі гэты прадмет* з усімі ягонымі свомасьцямі й адзнакамі, а не адзінка.

Калі-б згадзіцца з тым, што палец прымаецца за адзінку, дык прыйшлося-б сказаць, што, выцягнуўшы руку, мы бачым ня пальцы, а лічбу (рука мае пяць пальцаў, якія мы хочам назваць адзінкамі). Але-ж ад таго, што мы пачнем прадметы называць іншымі словамі

(замест палец—адзінка), самыя гэтыя прадметы ня зьменяцца, а застаюцца тымі самымі.

Як бачым, усе разгледжаныя намі азначэньні пайма лічбы з лёгічнага пункту гледжаньня—неадпаведныя.

Прыймаючы пад увагу, што пры разглядзе ўсіх памянёных азначэньняў пайма „лічба“ мы не дапусьцілі ніякіх лёгічных абмылак, прыдзецца нам, відаць, згадзіцца з тым, што ў самай сутнасьці поймаў: „адзінка“, „лічба“ і „лік“ — крыецца немагчымасць іх дакладнага, строга-лёгічнага азначэньня.

Лёгіка нас вучыць, што дзеля таго, каб злажыць правільнае і дакладнае азначэньне якога-небудзь пайма, неабходна паказаць абыймо і змест гэтага пайма, г. зн. трэба назваць *род*, да якога гэтае паймо належыць, як *від*, а так-жа й тыя відавныя адзнакі, якія адрозьніваюць дадзены від ад усіх іншых відаў таго самага роду. З лёгікі мы ведаем такжа, што, хочучы атрымаць больш агульнае паймо, трэба абыймо ягонае як мага павялічыць, а змест—паменшыць.

Калі-б мы ўзялі такое, прыкладам, паймо, як „конь“, дык яно будзе мець зусім азначанае абыймо і змест. Памяншаючы змест гэтага пайма, мы прыйдзем да больш агульнага, як „хатняя жывёла“, якое ўжо будзе мець значна большае абыймо. Памяншаючы ўсё болей змест гэтага пайма, мы будзем атрымліваць усё болей агульныя поймы, як: „жывёла“, „арганічная істота“, „цела“ і да г. п. У канцы, адкідаючы ўсё болей і болей адзнакі, якія адрозьніваюць адно паймо ад другіх таго-ж самага роду, мы павінны будзем атрымаць найбольш агульнае паймо з вельмі вялікім абыймом і зусім малым зместам, зложаным з адной толькі адзнакі.

Такім паймом будзе: „нешта“, а адзінаю ягонаю адзнакаю будзе самае яго *існаваньне*; усякі прадмет, усякае зьявішча, усякае паймо мы можам разглядаць, як „нешта існуючае“ ці то рэальна—ўзапраўднасьці, ці то—ў нашай сьведомасьці. Вось гэтае „нешта“, пазбаўленае ўсіх сваіх свомасьцяў і адзнакаў, апрача адзінае адзнакі—свайго існаваньня, і ёсьць тое, што мы разумеем пад паймом „адзінка“.

З гэтага ўжо ясна відаць, што даць азначэньне пайму „адзінка“ *немагчыма*, бо для гэтага трэба было-б гэтае паймо зьявісьці да больш агульнага, г. зн. яшчэ з большым абыймом ды меншым зместам; але-ж абыймо пайма адзінкі ўжо і так бесканечна вялікае, бо пад яго можна падвесьці ўсё існуючае, змест жа яго немагчыма ўжо паменшыць, бо ён складаецца толькі з адной-адзінай адзнакі. Адсюль прыходзім да вываду, што *паймо „адзінка“ лёгічнаму азначэньню не паддаецца*.

Такім самым шляхам мы можам знайсці абыймо і змест пайма „лічба“. Адкідаючы ступнёва ўсе адзнакі, зводзячы гэтае паймо да больш агульнага, у канцы мы затрымаемся на такім пайме: „група“ (род) існуючых „нешта“; змест-жа гэтага пайма ўжо будзе зложаны не з адной, а дзвюх адзнакаў: гэтыя нашыя „нешта“, гэтыя элемэнты ня толькі *існуюць*, але пры гэтым існуюць *разам* (супольна, групаю), г. зн. да ідэі самага *існаваньня* прыбыла яшчэ адна адзнака — ідэя *многасьці* (групы, супольнага існаваньня). Толькі гэныя дзьве адзнакі і складаюць змест (від) пайма „лічба“.

Лічбы гэтыя нявызначаныя, неабмежаныя (многа, мала, некалькі і г. д., але колькі—яшчэ ня ведаем). Каб атрымаць паймо лічбы вызначанай (два, тры, пяць, сто, тысяча і г. д.), неабходна да нашых дзвюх адзнакаў, якія складаюць змест усякае (нявызначанае, неабмежанае) лічбы, дадаць яшчэ адну адзнаку *абмежанаьці* групы нашых адзінак. Але абмяжаваць ці паказаць пачатак і канец — гэта-ж тое самае, што сказаць, колькі тут узятая адзінак, ці, інакш кажучы, *пералічыць* іх. Як бачым, мы ўжо другім шляхам прыйшлі да таго, што бяз *ліку* нельга даць пайма *лічбы* (абмежанай, вызначанай, канкрэтнай).

Прыдзеца нам, відаць, згадзіцца з тым, што *лічбаў у прыродзе няма*: там ёсць толькі прадметы і групы прадметаў. І толькі наглядаючы прыроду, якая нас акружае, ступнёва, шляхам доследу людзі навучыліся ацэньваць розныя групы прадметаў рознымі адзнакамі, якія мы і называем лічбамі.

З гэтага вынікае, што паймо лічбаў створана самімі людзьмі; лічбаў у прыродзе няма, там ёсць толькі прадметы.

„Лічбы, — сказаў адзін матэматык, — гэта свабодныя стварэнні людзкога генія і служаць дзеля таго, каб ясьней і прасцей уяўляць розніцу паміж усялякімі рэчамі“.

Адначасна пераконваемся, што з пункту гледжаньня лёгікі пойма: „адзінка“, „лічба“, „многасьць“ і „лік“ цесна звязаны паміж сабою.

У нас застаецца яшчэ адно важнае пытаньне: гэта тыя психалёгічныя працэсы, якія адбываюцца ў мазгох чалавека ды якія ў канцы прыводзяць да стварэньня (да пайма) лічбаў.

Мы ўжо казалі, што нідзе ў прыродзе мы не спатыкаем лічбаў, як нечага самастойна існуючага, але заўсёды бачым іх у сувязі з тымі ці іншымі групамі прадметаў. Лічба зьяўляецца амаль-што такою самаю адзнакаю групы (многасьці), якой для паасобнага прадмету зьяўляюцца розныя ягоныя свомасьці: велічыня, колер, форма, вага (цяжар), смак, запах і г. д. Для групаў, зложаных з пяціх прадметаў (пяць пальцаў, пяць кубікаў і г. д.), лічба *пяць* зьяўляецца такою самаю адзнакаю, якою, напрыклад, будзе зялёны колер для лісьцяў дрэва, травы, фарбы і куска зялёнае паперы.

Што лічба прадметаў у пэўнай групе запраўды зьяўляецца адзнакаю, вельмі цесна звязанаю з самаю групаю, сьведчыць нам між іншым і тое, што ў шмат якіх народаў, каторыя стаяць на прымітыўнай ступені культуры, некаторым лічбам даюцца назовы тых групаў (прадметаў), для якіх гэныя лічбы служаць сталымі адзнакамі. Так, напрыклад, пасанскрыцку „адзін“ называецца займем першае асобы адзіночнага ліку „я“; для лічбы „два“ ў некаторых народаў ужываюцца назовы такіх прадметаў, якія ў прыродзе сустракаюцца парамі: вочы, крыльце, рукі, ногі і г. д.; лічба „пяць“ называецца так сама, як рука, кулак; 20 — адзін чалавек (рукі-ногі); 32 — зубы і г. д.

З гэтага мы бачым, што паймо „лічба“ паўстае ў нас шляхам абстракцыі—так, як і паймо, напрыклад, зялёнага колеру: разглядаючы і параўноўваючы пэўныя групы прадметаў ды высюўваючы на першы плян у сваёй сьвядомасьці толькі тыя адзнакі, якія адпавядаюць колькасьці, адрываючыся (абмінаючы) адначасна ад іншых ад-

знакаў гэтых групаў прадметаў, як быццам забываючы аб іх. Толькі такім шляхам (на першай ступені нашага разьвіцьця) паўстае, нараджаецца ў нас ідэя лічбы, як нечага абстрактнага, існуючага самастойна ў асобна ад дадзеных прадметаў.

Психолёгія кажа нам, што кожнае паймо можа нарадзіцца толькі тады, калі ў мазгох нашых (нашай сьвядомасьці) ёсць пэўная колькасьць адпаведных уяўленьняў. Дзеля гэтага нам прыдзеца разглядзець ды выясьніць тыя працэсы, пры помачы якіх у дзіцяці паўстаюць (творацца) лічбовыя уяўленьні.

Тут бязумоўна галоўную ролю выконвае спасьцярога (разгляд) канкрэтных групаў прадметаў. Дзіця, бачучы перад сабою, напрыклад, адну групу яблыкаў у лічбе 2-х і другую групу гарэхаў (таксама ў лічбе 2-х), перш-на-перш зварочвае ўвагу на гэтыя дзьве групы ў цэльнасьці. Кожная група выступае ў ягоным уяўленьні, як нешта аднароднае-цэлае; але, разглядаючы гэтыя групы ўважлівей кожную паасобку, яно пачынае падкмячаць, што групы гэтыя зложаны з паасобных прадметаў, якія ў сваю чаргу розняцца адзін ад аднаго ці то формай, ці колерам, ці то вагою й сваім адносным палажэньнем.

Гэтыя падкмечаныя дзіцём рыскі розніцы пазваляюць яму разлажыць (аналіз) дадзеныя групы, якія яму перш рысаваліся, як нешта цэлае, на часьці. Дзіця пачынае адрозьніваць адзін яблык ад другога (адзін гарэх ад другога), і цяпер ужо ня два яблыкі (ня два гарэхі) разам, а кожны з гэтых прадметаў паасобку ўяўляецца дзіцяці цэлым і аднародным. Кожны яблык (кожны гарэх) уважае яно за нешта існуючае асобна,—за адзінку. Толькі пасля гэтага, разглядаючы далей дадзеныя прадметы паасобку, дзіця пачынае прыкмячаць у двох яблыках некаторыя рыскі схожасьці, якіх ня маюць разглядаючы ім побач з гэтым гарэхі (ці наадварот), і цяпер толькі гэныя характэрныя рыскі, якія падкмеціла дзіця ў яблыках або гарэхах, змушаюць яго гэтыя паасобныя яблыкі (гарэхі) злучыць у адну групу (сынтэз), каб уяўляць іх, як нешта цэлае, але зложанае з паасобных прадметаў.

Тут аднак трэба звярнуць увагу на тое, што гэтае цэлае ня будзе ўяўляцца, як зложанае з аднаго яблыка (гарэха) ды яшчэ аднаго яблыка (гарэха), а як пара яблыкаў (гарэхаў); бо, калі-б тут паўстала ўяўленьне адзінкі ды шчэ аднае адзінкі, дык мы бы мелі справу ўжо з лікам (далічваньнем) паасобных адзінак, што наступае на значна пазьнейшай ступені разьвіцьця дзяцей.

Па нашаму, гэтыя беспасрэдныя ўяўленьні лічбы, гэтыя, так сказаць, малюнкi лічбы, без абсалютнага ўдзелу працэсу ліку, адбываюцца ў дзяцей выключна на двох группах прадметаў (а мо' на'т на аднэй): гэта 2-х і 4-х (апошнюю можна разглядаць як групу, зложаную з дзвюх першых—дзвюх пар'. Што-ж датычыць групаў: 3, 5, 6 і г. д. да 10, дык яны, хоць і могуць замацоўвацца (толькі замацоўвацца!) ў памяці дзяцей, як самастойныя, быццам беспасрэдна схопленыя, уяўленьні, але паўстаюць яны (творацца) бязумоўна ў выніку далічваньня да беспасрэдна схопленых ці то адзінкі, ці то другое (як 2, а мо' і 4) групы.

Разглядаючы такім чынам розныя адзнакі паасобных прадметаў (як тут яблыкі й гарэхі), у ўяўленьні дзіцяці творацца яшчэ асобная

адзнака ўсёе групы, якая ўжо мае не якасны, а колькасны характар: паўстае ўяўленне *лічбы*.

Пры паўставаўні лічбовых уяўленняў сынтэз і аналіз маюць аднолькавую вагу, яны ўзаемна дапаўняюць адзін аднаго, робячы лічбовыя ўяўленні выразнымі і яснымі, г. зн. такімі, калі мы адначасна з групаю адзінак пазнаем і кожную паасобную адзінку; інакш кажучы: у ўяўленні мы можам ня толькі разлажыць гэтую групу на паасобныя адзінкі ці меншыя групы, але й наадварот: пабудаваць гэтую групу з меншых групаў ці паасобных адзінак.

Вядомы нямецкі мэтадыст Грубэ кажа, што паймо лічбы паўстае выключна даследным шляхам, дзякуючы спасьцярозе ды параўнанню паміж сабою — пры помачы вонкавых пачуццяў — розных канкрэтных злучэнняў і групаў прадметаў. «Паймо лічбы, кажа ён, будзе выразным ды ясным тады, калі паасобныя адзінкі, якія ўваходзяць у склад пэўнае групы, будуць выдзелены-разложаны і адначасна з гэтым аб усіх іх будзе думацца, як аб адным цэлым».

Зразумела, што на першых ступенях такое разлажэнне будзе адбывацца бяз усякага ўдзелу ліку, а выключна шляхам усебокавага разглядаўня ды параўнаўня групаў (злучэнняў). Чым больш пачуццёвых ворганаў будзе прыймаць удзел у гэтым разглядаўні, тым хутчэй будзе працякаць працэс утварэння пайма лічбы і тым больш моцнае ды стойкае будзе само гэтае паймо.

Такім чынам самаю характэрнаю асаблівасцю беспасрэднага ўспрыманьня лічбы зьяўляецца з аднаго боку тое, што паймо лічбы паўстае на канкрэтнай падставе пры помачы разглядаўня канкрэтных злучэнняў, а з другога боку — што, пры паўстаньні пайма першых прынамся чатырох лічбаў (1, 2, 3 і 4), *лік*, як асобны акт нашай псыхічнай дзейнасці, ня выконвае амаль-што ніякае ролі: два розніцца ад адзінкі (аднаго) не таму, што два атрымалася з аднаго праз дабаўленне да яго адзінкі, а таму, што ўяўленне двух прадметаў, атрыманае шляхам досьледу й разглядаўня, выразна розніцца ад уяўлення аднаго прадмету.

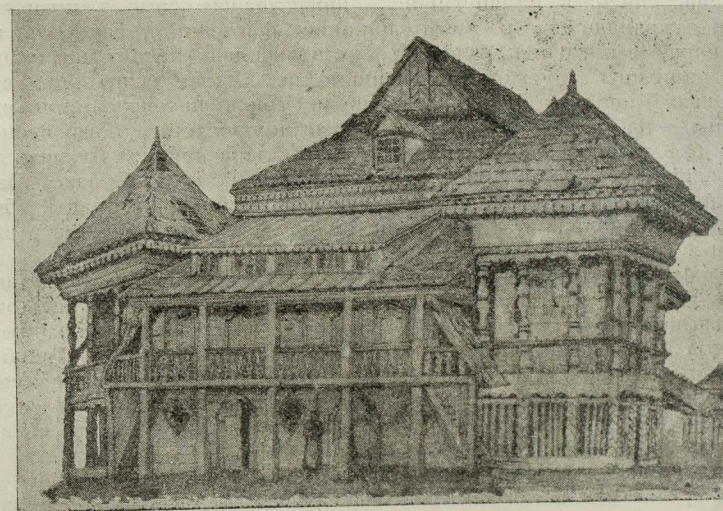
Усё гэта паказвае, што спачатку твораца ўяўленні і поймы паасобных невялічкіх лічбаў (1, 2, 4), а ўжо пасля гэтых гатовых ўспрынятых уяўленняў—шляхам параўнаўня паміж сабою—укладаюцца ў рад у парадку іх узрасаньня, і тады толькі паўстае магчымасьць *ліку*. Так, напрыклад, у дзіцяці перш за ўсё ўтвараецца паймо *адзінкі* (адзін), якую яно процістаўляе многасці (многа); зараз жа пасля гэтага, дзякуючы частаму разглядаўню розных пар прадметаў (вочы, вушы, рукі, ногі ў чалавека і птушак), паўстае і ўяўленне лічбы *два*. Цяпер дзіця ўжо мае дзьве лічбы: 1 і 2; усё-ж, што больш як два, уяўляецца яму даўгі час, як неазначаная *многасць*. Наступна, з гэтага неазначанага „многа“ выдзяляецца тым жа шляхам беспасрэднага разглядаўня канкрэтных групаў, якія сустракаюцца чацьвёркамі (ногі ў ката, сабакі, каня, каровы; ножкі стала, зэдліка і г. д.), яснае і выразнае ўяўленне лічбы *чатыры*.

Магчыма на'т, што і група 4 зьяўляецца для дзяцей 4-5 гадоў вельмі вялікаю; магчыма, што ім цяжка 'шчэ на гэтай ступені разьвіцця выдзяліць (разлажыць) паасобныя прадметы гэтае групы, ня губляючы з вачэй ніводнага з іх, каб ізноў абхапіць іх у вадну гру-

пу. Магчыма, што лічба 4 раскладаецца імі толькі на дзьве групы—дзьве пары (2+2). Лічба 3 ўяўляецца спачатку дзецям, як 2 і 1 (2+1); лічба 5—як 3+2, ці 4+1; лічба 6—як дзьве тройкі (3+3), ці мо' як тры пары (2+2+2), ці ўрэшце мо' як 5+1.

Як бачым, на'т у межах першага дзесятку пасля беспасрэднага ўяўлення лічбаў 1 і 2 (а мо' й 4) прыходзіцца ўжо карыстацца *лікам* (прылічваньнем): адзінка ды яшчэ адзінка, пара ды яшчэ пара, група ды яшчэ група; аднак, як мы ўжо казалі, гэтае прылічваньне нельга разглядаць, як *лік* сам па сабе, а трэба разглядаць яго, як *лік*, дапаўняючы спасьцярогу, які ператварае лічбовыя малюнкі ў ўяўленне лічбаў. Вытвараныя такім чынам уяўленні замацоўваюцца адначасна тою ці іншаю лічбоваю фігураю, як быццам беспасрэдна схоплены малюнак.

З гэтага вынікае, што на першых ступенях навучаньня, пры азнаямленьні дзяцей з лічбамі першага й другога дзесятоку, трэба карыстацца як беспасрэдным разглядам канкрэтных групаў, так і *лікам* прадметаў, з якіх зложаны гэныя групы.

Жыдоўская бажніца ў Нясвежы з XVIII ст. у беларускім стылю (згарэла ў 1820 г.). Паводле рэпрадукцыі з старога акаварэлі.

Ант. Луцкевіч.

Беларускі Музей ім. Івана Луцкевіча.

Беларускі Музей ім. Івана Луцкевіча паўстаў з прыватнае калекцыі Івана Луцкевіча, якую гэты тварэц беларускага адраджэнскага руху і неўтамімы працаўнік на ніве беларускае архэалёгіі збіраў у працягу ўсяго свайго жыцця—ад трэцяе клясы гімназіі. Ідэя Ів. Луцкевіча і было стварэнне беларускага нацыянальнага музея, дзе ля чаго—за год да сваёй перадачнай смерці—ён і падараваў сваю калекцыю Беларускаму Навуковаму Таварыству. Аднак Таварыства, ня маючы ўласнага памяшчэння і карыстаючае само з прыватнае кватэры ахвярадаўцы, не магло пераняць фактычна ў свае рукі цэннага дару, вымагаўшага значных матэрыяльных затрат на перахаванне калекцыі і ўсыстэматызаванне яе. Дзеля гэтага ўсе рэчы аставаліся ў кватэры Луцкевіча ў Вільні і толькі пасля смерці ахвярадаўцы — пайменна ў 1921 годзе — былі перавезены ў Базыльянскія муры, дзе тагачасныя ўласнікі гмаху (Праваслаўнае Духавенства) далі бясплатнае памяшчэнне пад арганізацыю ў ім Музею. Памяшчэнне гэтае, вельмі запушчанае за час нямецкае акупацыі, было даведзена да належнага стану коштам двух сяброў Т-ва: брата ахвярадаўцы, Антона Луцкевіча, і інж. Лявона Дубейкоўскага.

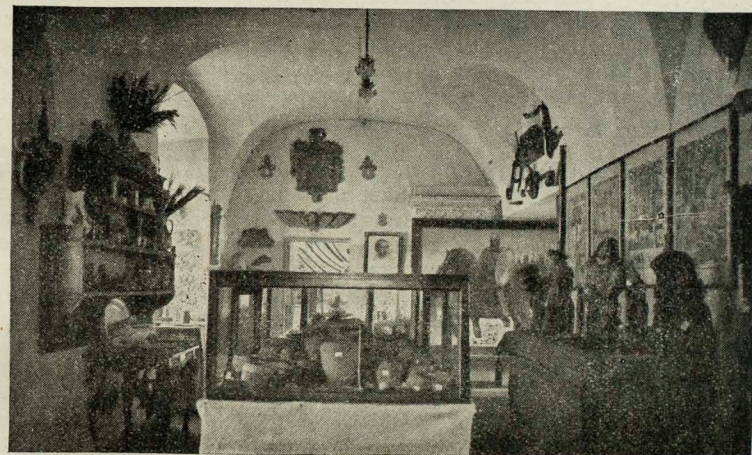
Такім чынам праца ў кірунку ўсыстэматызавання і ўпарадкавання калекцыі Ів. Луцкевіча была распачата Беларускім Навуковым Таварыствам толькі пасля 1921 году. З гэтага часу пачынаецца і прыток новых экспонатаў—ці то ахвяраваных прыватнымі асобамі, ці набытых Таварыствам. Аднак, лічба гэтых экспонатаў, раўнуючы да калекцыі Ів. Луцкевіча, была дужа невялікая, і характар зборкі астаўся ў асноўных рысах сваіх такім жа самым, якім быў за жыцця Ів. Луцкевіча.

Ів. Луцкевіч, творчы сваю калекцыю, меў на мэце сабраць матэрыялы, якія далі-б магчымасць вывучэння матэрыяльнае і духовае культуры Беларускага народу, беларускага мастацтва — галоўным чынам народнага, беларускае гісторыі — перад усім з часоў Вялікага Княства Літоўскага. Ад часу пераняцця калекцыі Т-вам вельмі ўзбагаціўся аддзел архіўных матэрыялаў, датыкаючых ваенных і пасляваенных часоў—часоў дзяржаўнага будаўніцтва Беларускае Народнае Рэспублікі і наступнага перыяду—да сённяшніх дзён. Узбагачае таксама і бібліятэка пры Музею, абыймаючая друкі ў беларускай мове і працы па беларусазнаўству. Разам з кніжкамі Ів. Луцкевіча (пераважна старадрукі), часткай бібліятэкі Е. Р. Раманава і вялі-

кім кнігазборам Барыса Даніловіча, бібліятэка пры Музеі складаецца з блізу 14 тысяч томаў. У канцы 1932 г. здэпанаваны ў Музей рад цэнных прадметаў (зброя, партрэты і інш.) з Наваградчыны.

Разгледзім паасобныя аддзелы Беларускага Музею ім. Івана Луцкевіча і стан распрацавання іх.

У дагістарычным аддзеле скаталёгаваных экспонатаў ёсць каля 200. Яны складаюцца з прадметаў, знойдзеных пры раскопках курганоў, робленых як Ів. Луцкевічам, так і іншымі асобамі. Шмат рэчаў паходзіць з раскопак Эўстаха Тышкевіча, робленых па ўсёй Беларусі; на жаль, месца знаходу точна не паказана. Цікаўныя рэчы, знойдзеныя ў Барысаўшчыне (ваколіцы Полелеўкі) у 1876 годзе, а такжа выкапні Теребенева ў Дзісьненшчыне 1893-4 г.г. З навіейшых раскопак цікаўныя выкапні, знойдзеныя ў Мядзельскай гм. Пастаўскага пав.,

Адна з саяў Беларускага Музею ім. Ів. Луцкевіча.

і выкапні з ваколіц воз. Нарача. Агулам устаноўлена паходжанне экспонатаў з 18 павеатаў: Віленскага, Вялейскага (цяпер часткова Маладэчанскага), Сьвянцянскага, Лідскага, Ашмянскага, Дзісьненскага, Пастаўскага, Горадзенскага, Наваградскага, Нясвіжскага, Менскага, Барысаўскага, Бабруйскага, Ігуменскага, Рагачоўскага, Чаускага, Сенненскага і Гомельскага. Калі-б удалося точна ўстанавіць мясцовасці, у якіх былі роблены раскопкі гр. Тышкевічам, дык пэўне тэрыторыя, з якой прадстаўлены экспонаты, шмат-бы пашырылася. — Апрача чысленых урн ручное лепкі і станковае работы, маем розныя прадметы з эпохі палеоліту, нэаліту, бронзавага і жалезнага перыядаў, а такжа цікаўныя аздобы з сярэбра, усялякага роду бусы і т. д.

Вельмі даўных часоў сягае багатая сфрагістычная калекцыя, якая налічвае 103 пячаці. Найстарэйшыя — пячаці на сыгнэтах полацкіх князёў Усяслава (XI ст.) і Барыса (XII ст.). Пячаці гэтыя даюць вычэрпываючы адказ на пытаньне, якога гэрбу ўжывалі полацкія князі—

(адзін дыванік складаецца з 180 паяскоў, з якіх ён сплечены; паходзіць з Ваўкавыскага пав.). Ёсць і характэрныя гунькі. Багатая зборка зарысавак узораў беларускіх тканін. Але найбольш цэннай зьяўляецца калекцыя твораў народнага боку прымітыўнага тыпу фігуры Хрыста і цікаўны з мастацкага боку прымітыўнага тыпу фігуры Хрыста і святых—з дрэва і мэталю. Кідаецца ў вочы даволі вялікая фігура Хрыста з выбіванае меднае, пазалочанае бляхі—з маляваным тварам, рукамі й нагамі (паходзіць з Тургеля). Асаблівым характам адзначаюцца фігуры Хрыста работы нейкага майстра-самавучкі з ваколіц Мядзельскага возера. Ёсць экспонаты і з Віленшчыны, і з Наваградчыны. Для вывучэння народнае творчасці—неацэненае і нявыкарыстанае дагэтуль багацце.—Характэрны і цікаўны ваты з воску, складаныя ў царкву.

Народная музыка прадстаўлена калекцыяй музыкальных інструментаў: ліра, некалькі тыпаў дуды, цымбалы, трубы пастырскія і рагі ды жалейкі.

Гліна, фаянс (віленскі), шкло (Урэчча і інш.)—нячысленыя, але характэрныя. Цікаўнае люстра з урэчкага шкла — з масонскае лёжы ў Менску. Ёсць дошкі дзеля друкавання ўзорыстага палатна («краніны»), якое цяпер ужо перайшло ў забыццё; арыгінальныя вясельны каравай з зусім выразна адзначанымі сымваламі разродчае сілы (астаха даўнага фальлічнага культу) з Ваўкавыскага пав. Узоры хлебаробскіх прыладаў—дапаўняюць этнографіку.

Бытавы аддзел наагул дапаўняюць старадаўныя вопраткі і прыборы да іх (поўны шляхоцкі ўбор—кунтуш, жупан, пояс, боты, шапка), калекцыя слупкіх паясоў—шаўковых і літых, дываны (—Тызэнгаўзаўскае фабрыкі, Нясвіжскае фабрыкі), брокаты, вышыўкі і г. д.

Militaria складаюцца з старадаўнае зброі — панцыры, калчугі, мячы, шаблі, усялякая стрэльба, конская зброя і сядло; з навейшага часу—мундзіры ўланскія—17 і 19 палкоў—з 1812 году. Цікаўны меч віленскага ката і прылады да мукаў.

Сярод зарысавак¹⁾, гравюр і фотографій — вельмі багаты матэрыял да беларускага будаўніцтва—з каменя і з дрэва. Характэрныя блёкі, з якіх быў пабудаваны віленскі замак, ды якія Музей мае некалькіх тыпаў. Асабліва цікаўныя для вывучэння старадаўнага беларускага будаўніцтва так-званыя «галоснікі», якія паходзяць з развалішчае сцяны Каложскае царквы ў Горадні і служылі ня толькі як рэзонатары, але і дзеля аблягчэння цяжару сцен будоўлі.

Багаты аддзел рукапісаў і друкаў Музею.

Рукапісны аддзел дзеліцца на дзве групы рукапісаў. Адна складаецца з рукапісаў старых, другая — з новых, архіўных матэрыялаў беларускага адраджэнскага руху, дзяржаўнага будаўніцтва і грамадскага жыцця наагул.

З рукапісных кніг трэба адзначыць, як найстарэйшы рукапіс, жухавіцкае Эвангелье XIV стагоддзя (да вайны перахоўвалася ў царкве ў Жухавічах, у Наваградчыне). Эвангелье мае цікаўныя ілюмінацыі: чатырох эвангелістаў і застаўкі на пачатку кожнага Эвангелья. Формат Эвангелья— $\frac{1}{4}$ ліста. Пятнаццаты век прадстаўлены

«Аглашэннямі» Тодара Студыта. Рукапіс захаваны вельмі добра, пісаны поў-уштам, разьмер $\frac{1}{4}$ ліста. Як паказвае цікаўная мэтрыка, кніга гэтая пісана нейкім Іванчыкам, служкаю Івана Семеновіча, пісара вялікага князя Аляксандра, у Вільні ў 1476 годзе. Багацейшы рукапіснымі кнігамі XVI век. Тут маем: дужа пекнае Эвангелье з ілюмінацыямі (чатыры эвангелісты і вельмі прыгожыя застаўкі), разьмер $\frac{1}{4}$ ліста, паходзячае з Мелішэва, каля Берасьця; Слуцкі Памянінік з 1517 году (in folio); Дзеяньні Апосталаў з сямейнай хронікай Бунакоў (кальвіністаў) спад Росеняў (на Жмудзі), пісанай у пачатку XVII ст. у беларускай і польскай мове (in folio); Трэбнік з 1545 году, пісаны дзяком Ярмолай у двары Шышкінях «подле места Віленскага за ракою Вельёю» для царквы ў Жыровічах па загаду маршалка Аляксандра Солтана, як сьведчыць мэтрыка на рукапісе, аздобленым дзвюма прыгожымі застаўкамі (in folio); урэшце, побач з іншымі кірылічнымі рукапісамі таго часу, на ўвагу заслуге беларускі рукапіс арабскімі літэрамі—гэтак-званы Аль-Кітаб (in folio) з Сорак Татар Вільняй. Аль-Кітаб транскрыбаваны на лацінку ў Празскім унівэрсытэце стараньнем сябры Бел. Нав. Т-ва д-ра Я. Станкевіча і прадстаўляе вялізарную цэннасьць дзеля вывучэння беларускае мовы XVI ст. Да цікавейшых рукапісных памятак XVII ст. трэба залічыць Устаў Младзенчаскага Брацтва ў Дзісьне (in folio), а XVIII ст.—тачней: канца яго (а мо й пачатку XIX?) сьпісак хадзіўшага па руках у працягу некалькіх стагоддзяў беларускага перакладу Александрый ды повесьці пра Баву, ня ўтраціўшых, як відаць, сваёй цікаўнасьці сярод беларусаў і ў такі позны час.

Багата (хоць яшчэ не апрацаваная поўнасьцю) зборка старадаўных беларускіх грамад прыватнага і дзяржаўнага характару, пачынаючы ад другога паловы XV стагоддзя (пэргаманты). І тут найбагацейшыя граматы з XVI стагоддзя — пэргаманты з подпісамі каралёў і г. д. Вельмі цікаўны архіўны матэрыял, датыкаючы дзеяльнасьці і жыцця Базыльянаў (ад XVI ст.). Наагул, archivalia мала апрацаваныя і могуць яшчэ выкрыць шмат цікаўнага для гісторыкаў, філёлёгаў і іншых дасьледчыкаў.

Больш упарадкаваны новыя archivalia — датычачыя беларускага руху. Аднак, і ў апісаньне вымагае яшчэ вялікае працы.

Аддзел старадрукаў багаты наагул выданьнямі краёвых друкарняў — у першы чарод беларускімі. З краёвых друкаў ёсць кніжкі, друкаваныя ў Вільні, Еўі, Лоску (— вельмі рэдкі друк), Горадні, Супрасьлі, Семьятыхах („пакаёвая друкарня“), Нясвіжы, Слуцку, Полацку, Магілёве, Кутэйне і інш.

З замежных старадрукаў найцікавейшыя: „Трыодь Цветная“, друкаваная ў Кракаве у Швайпольта Фіоля ў 1491 г. па загаду Казіміра Ягеллона; Біблія д-ра Францішка Скарыны, друкаваная ў Празе ў 1517 годзе (частка); першы маскоўскі друк Пётры Мсьціслаўца і Івана Фёдарова з 1564 году («Часаслоў») і інш. З краёвых — першае друкаванае выданьне Літоўскага Статуту ў беларускай мове (друкарня Мамонічаў у Вільні—1588 г.); віленскі-ж друк «Казаніе Кирила» з 1596 г.; «Учительное Евангеліе» 1618 году з друкарні ў Еўі; Повесьць пра Варлаама і Іосафа з Кутэйнскае друкарні (1637 г.) —

¹⁾ Сярод зарысавак і сабліваю ўвагу звараваюць на сябе альбомы Я. Драздовіча.

ды шмат іншых, вельмі цікаўных дзеля дасьледчыкаў старое беларускае літэратурнае мовы XVI і XVII стагодзьдзяў.

З больш новых друкаў у беларускай мове заслугоуюць на ўвагу першыя ластаўкі адраджэнскага руху з XIX стагодзьдзя: А. Рыпінскага «*Białogłus*» (Парыж, 1840), зборнікі песняў Яна Чачота, Беларускай Катахизм з 1835 году, першыя выданьні твораў Дунін-Марцінкевіча і Багушэвіча (апошняга—загранічныя выданьні), рэдкія брашуры палітычнага характару (Драгоманава «Пра беднасьць та батацтво», Жэнэва 1881), экзэмпляр падпольнае часопісі беларусаў-народавольцаў у расейскай мове «Гомон» з 1884 г. (№ 2), друкі з пачатку XX стагодзьдзя, камплекты першых беларускіх газэт — «Нашае Доля» і «Нашае Нівы» і г. д. Наагул, у Музэі сабраны гадавікі выходзіўшых у беларускай мове часопісаў і кніжак усялякага зьместу.

Пакольку кнігазбор Івана Луцкевіча і частка кнігазбору Раманава—у адносінах да сучасных друкаў—маюць асаблівую вагу дзеля беларусазнаўства, пастольку кнігазбор Даніловіча багаты кнігамі агульна-навуковага характару. Асабліва цэнная зборка так-званых «таўстых» журналаў расейскіх, выходзіўшых у працягу некалькіх дзесяткоў гадоў. Тут—нязвычайна багаты матэрыял дзеля вывучэньня грамадзкага жыцьця і грамадзкіх настрояў у даваеннай Расеі.

Кіраўніцтва Музэем ляжыць на абавязку Музэйнае Рады, працуючай, як секцыя Бел. Нав. Т-ва. Музэйная Рада складаецца з трох асоб: дырэктара Музэю (А. Луцкевіч), бібліятэкара (Ул. Самойла) і скарбніка Т-ва (інж. А. Нэканда-Трэпка). Беспасрэдна працуюць у Музэі толькі дзьве асобы—гр. гр. Луцкевіч і Самойла, дзеля чаго праца ня можа разьвівацца ў належным тэмпе. Другая прычына павольнасьці музэйнае працы — цесната памяшчэньня Музэю і нястача грошы на неабходныя інвэстыцыі, перад усім — габлёты, шклянныя шафы і г. д. Наагул, бяз сталага, забясьпечанага на доўгія гады і адпаведна абшырнага ўласнага памяшчэньня справа належнага разьвіцьця Музэю і поўнага выкарыстаньня сабраных у ім скарбаў ня можа быць пазытыўна разьвязана.

Miscellanea.

Пячаткі полацкіх князёў у Беларускім Музэі.

Памяткі гэтыя асабліва цэнныя як з пагляду на асобы тых, хто іх па сабе пакінуў, так і з пагляду на малы лік памятак удзельнага пэрыяду ў нас наагул, якія абмежуюцца пераважна царквамі і дзе-якімі царкоўнымі рэчамі. Беларускі Музэй ім. Ів. Луцкевіча мае дзьве вельмі цэнныя памяткі князяўскае ўлады,—памяткі старадаўняе беларускае дзяржаўнасьці.

Гэта ёсьць: сыгнэт князя Усяслава Полацкага з XI сталяцця (+1101 г.) і пячатка ад сыгнэту князя Барыса з таго-ж Полацку—XII ст. (+1128 г.).

Сыгнэт князя Усяслава—срэбны, некалі пазалочаны; дыямэтр персьценя—24 mm, пячатка васьмікутная, разьмеру 20 × 22 mm. На пячці — надпіс: КЗ ВСЛВ ПЛТСК (скарочанае „Князь Все-слав—Полатск“) і гэрб полацкіх князёў. Пячатка ад сыгнэту князя Барыса — срэбная, таксама васьмікутная, але шмат меншая (13 × 15 mm), з надпісам КЗ БРСЬ і такім-жа княжым гэрбам.

Па даручэньню с. п. Івана Луцкевіча гэтыя рэчы былі куплены для яго ў Дзісьне Вацлавам Ластоўскім у 1915 годзе, аб чым сьведчыць сьпісаны тады-ж пратакол. Вось яго зьмест:

Пратакол знаходкі.

Печатка і сыгнэт князёў Барыса і Всеслава Полацкіх, зной-

дзены ў 1914 гаду летам у мястэчку Дзісьне дзісенскім мешчаніном Сымоном Рудаком на берэзі «Папоўскага вострова», калі той мешчанін капаў чэрвей у пяску пры берэзе, дзе ямніцы-ластоўкі маюць свае гнёзды, знайшоў ён цэлую добрую жменьку, як казаў, бляшэк і пярсьцёнікоў і прадаў жыду за 6 руб-

лёў. Ведамасьць аб ім Ластоўскі Вацлаў дастаў ад Варгавіка, а пасьля той сам Сымон Рудак яму, Ластоўскаму, усё гэта расказаў. Печатка і сыгнэт куплены Ластоўскім, як ён мне казаў, у Малецкага дзісенчука мешчаніна за 3 рублі. Што ствержаю маім подпісам

Адціскі
пячатак
на ляку

(—) Іван Луцкевіч

(—) В. Ластоўскі

Вільня, 29 іюня 1915 году.

Вельмі цікаўны гэрб, якім карысталіся полацкія князі на сваіх пячатах.

Як ведама, паміж князямі полацкімі і кіеўскімі існаваў блізкі зьвязак па крыві. Кіеўскі князь Валадзімер у 980 годзе напаў быў на Полацк, забіў полацкага князя Рагвалода і гвалтам узяў за жонку сабе дачку забітага,

князеўну Рагнеду. Ад Рагнеды Валадзімер меў чатырох сыноў; старшаму з іх, Ізяславу, ён даў Полацкае княства ў дзедзічнае ўладаньне. Ад Ізяслава-ж пачынаецца род гістарычных полацкіх князеў, якія, зусім зразумела, павінны былі ўжываць гэрб пачынальніка роду па мужчынскай лініі, значыцца Валадзімера Кіеўскага, а не пэ жаноцкай (Рагвалода, бацькі Рагнеды).

Аднак, гэрб полацкіх князеў крыху розніцца ад свайго прататыпу: на нашых пячатках рысунак гэрбу спрашчэўся. На пячатцы кн. Барыса ёсьць зьнізу і зубец, як на манэце Валадзімера. На ўсяслававым сыгнаце, шмат старэйшым, такога зубца няма, бо для яго проста не аказалася месца з прычыны надпісу пад гэрбам ПЛТСК.

Цікава адзначыць, што і гэрб Тураўскіх князеў прадстаўляе модыфікацыю гэрбу кіеўскага, толькі-ж у ім левае плячо прыняло кшталт крыжа (гл. манэту кн. тураўскага Сьвятаполка, X ст.).

А. Л.

Рэвэляцыйныя весткі аб Францішку Скарыне.

У рэцэнзіі вядомае працы Людвіка Абрамовіча («Cztery wieki drukarstwa w Wilnie Вільня, 1925), напісанае Марыяй Войцехоўскай у «Kwartalniku Historycznym» (XL, 473—475), знаходзім невядомыя дагэтуль шмат каму, папросту рэвэляцыйныя весткі аб першым беларускім друкары ў Вільні і на ўсім славянскім Усходзе — доктары Францішку Скарыне.

Даведываемся з рэцэнзіі, што др. Фр. Скарына меў брата Івана, які ў Пазнані гандляваў скурамі. У 1529 г., калі памёр Іван,

пакінуўшы па сабе шмат скураў (і... даўгоў), прыехаў у Пазнань Фр. Скарына. Іван быў яму вінен 11 коп грошаў літоўскіх, за што Францішак узяў сабе 2.500 (!) скурак.

У сакавіку 1532 г. Фр. Скарына апынуўся ў пазнанскім вастрозе за даўгі брата Івана, які быў вінаваты двум жыдом 412 зл. польскіх. Яны здабылі ад караля мандат (5 лютага 1532 г.), наказваючы ўладам арыштаваць Скарыну.

Аб арышце й побыце ў вастрозе Францішка даведаўся Раман Скарына, які быў у той час у Гданску. Раман у красавіку прыехаў у Пазнань і дабіўся званьня Фр. Скарыны з вастрогу, скуль ён і выйшаў у палове чэрвеня.

З рэцэнзіі даведываемся, што Фр. Скарына пасьля таго, як кінуў друкарскую справу, быў сэкрэтаром і надворным лекарам віленскага біскупа. Аўтарка рэцэнзіі думае, што дасьледжаньне віленскіх кансысторскіх актаў магло-б можа выясьніць сапраўдную прычыну пакінення Фр. Скарыною друкарскае справы.

Весткі гэтыя, якія тут падаюцца вельмі скарочанымі, аўтарка рэцэнзіі выдабыла з пазнанскіх мескіх актаў.

Нашыя дасьледчыкі беларускага друку, якія дагэтуль у сваіх працах уносілі на-жаль гэтак мала новага, павінны пазнаёміцца з рэцэнзіяй М. Войцехоўскай і актэмі знаходзячыміся ў Пазнані.

Дасьледжаньне-ж віленскіх актаў для нашых віленскіх навуковых працаўнікоў зусім магчыма.

1д.

Жыдоўскія рэлігійныя песьні пабеларуску.

Друкаваная гэта жыдоўская рэлігійная песня ў беларускай мове запісана мною ад Вульфа Сосенскага з м. Даўгінава Вялейскага пав. Ноты гэтае песьні ад таго-ж В. Сосенскага запісаў В. Багдановіч. Няма ведама, ці апрача друкаванае тут песьні ё яшчэ запісаныя іншыя жыдоўскія рэлігійныя песьні ў беларускай мове. Затое ведама, што такія песьні яшчэ дагэтуль запісаваныя магчыма, бо некаторыя старыя жыды беларускія іх умеюць. Як мне расказаваў В. Сосенскі, цяперака іх пяюць не ў сынагогах, але на вясельях і іншых сямейных сьвятах, калі пачынаюць успамінаць старыну.

Якая была прычына паўстаньня жыдоўскіх рэлігійных песняў у беларускай мове і калі яны паўсталі? Каб адказаць на гэтыя пытаньні, трэба звярнуць увагу на колькі зьявішчаў з гісторыі беларускіх жыдоў і адначасна з гісторыі беларускае культуры. Ня толькі ў жыдоў былі рэлігійныя песьні пабеларуску, але з часу красаваньня беларускае культуры (XV—XVI вв.) маем навуковыя творы, перакладзеныя жыдамі з гэбрэйскае мовы на беларускую («Тайна тайных», «Лёгіка» і інш.). У XV стаг. маем беларускія пераклады Бібліі; зробленыя жыдамі з мовы гэбрэйскае. Бібліі гэтыя прытарнаваны да ўжываньня ў сынагогах¹⁾.

Пагодле некаторых дадзеных можна думаць, што ў стаг. XVI, XV і раней моваю беларускіх жыдоў быў язык беларускі; па-

¹⁾ Гл. Яўх. Карскі, Вёлорусы, III—2, бал. 17—21, 54, 59 і інш.

беларуску гаманілі яны ня толькі з беларусамі, але й паміж сабою¹⁾. Каротка кажучы, справа выглядала-б гэтак: Спачатна беларускія жыды гаманілі вылучна пабеларуску і адно некаторыя з інтэлігенцыі зналі апрача таго гэбрэйскую мову. Апошнія й былі перакладчыкамі сьвецкіх твораў і Бібліі з языка гэбрэйскага на беларускі. У гэтым часе мусілі зьявіцца ў жыдоў рэлігійныя песьні пабеларуску²⁾. Вылучнае панаваньне беларускага языка сярод жыдоў у Беларусі трывала пэўна моцна да апошняе чэцьверці XVI стаг., калі ў Беларусь пачынаюць наплываць жыды з Нямеччыны. Вышэй стоячы з боку культурнага, матар'яльнага і, хіба, пераважаючы колькасна, нямечкія жыды робяць уплыў на жыдоў нашых і памалу перадаюць апошнім сваю нямецкую мову, ператвароную з часам у цяперашнюю мову жыдоўскую. Перамога нямецкае мовы над беларускаю ў жыдоў у Беларусі сталася не адразу, хоць ёй прыяў сход беларускае культуры. У XVII ст. яшчэ было нямала беларускіх жыдоў, што ня зналі іншае мовы апрача беларускае. Аб гэтым сьведчыць адзін рабінскі адказ з XVII в. (Seejloth ut'suvoth. G'vurath anašim (Пытаньні й адказы. Сіла людзкая). Dessau 1687, бал. 22b). Тамака знаходзім: «Бо гэты звычай укараніўся, што нашыя сьвернікі, жывучыя сярод нас (у

¹⁾ прыр. працу А. Гаркаві аб славянскіх мовах у жыдоў, надрукаваную ў «Трудахъ Восточ. Отд. Импер. Рус. Археогр. Общества» 1865 г.

²⁾ Накшага пагляду на паходжаньне менаваных песняў ё Гольдбэрг у «Часопісе для дасьледаваньня яўрэйскае гісторыі, дэмографіі ест.» Том II-III. Менск, 1928. Менаваны часопіс выдаваў Жыдоўскі Сэктар Інстытуту Беларускае Культуры.

*) Па гэтых словах маем у гэтым песні два звароты — да Ісаака („Ісхакулю, дзядуля ты наш“) і да Якава („Якавулю, татуляка ты наш“) з аднолькавымі як да Абрагама просьбаімі. Звароты гэтыя, як маючыя тую самую мэлёдыю, што й зварот да Абрагама, не паўтораны ў запісаных нотах.

Зрусыфікаваны варыянт гэтае песні знаходзім у кніжцы: „Еврейскія народныя пёсны вь России“. Собраны и изданы С. М. Гинзбургом и П. С. Маркомъ. СПб., 1901. № песні 14.

Беларусі) у большасці гамоняць рускім языком (— беларускім, бо гэтак зваўся тады беларускі язык)... Калі дасць Бог зямля напоўніцца мудрасцям, усе гамоніць будуча адной моваю — нямецкай“¹⁾.

Падаючы кароценькую зацемку аб беларушчыне ў нашых жыдоў, хачу звярнуць увагу на гэтую цікавую праблему; мо' яна знойдзе сваіх даследаваннікаў. А збіраць жыдоўскія рэлігійныя песні ў беларускай мове трэба ўсім, бо яшчэ крышку часу і будзе зусім позна.

Др. Я. Станкевіч.

Да гісторыі беларускага дрэварытніцтва.

Сярод рытаўнікоў на дрэве, якія працавалі ў нас у даўныя часы, вядома надта мала іменняў. Дзеля гэтага гожа адзначыць два з іх, якія мы знайшлі ў матэрыялах Музею ім. Івана Луцкевіча. Першы працаваў у XVII ст., другі — у XVIII.

У рукапісным Евангеллі, напісаным у 1668 годзе для Жухавіцкае царквы, Наваградзкага павету, прэзбітэрам гэтае царквы, Лукашом, мы знаходзім штыхаваныя застаўкі (дрэварыты) з ангеламі і расьліннымі аздобамі (васількі!) і з подпісам аўтара: ЛУКА. ПР. Т. АХНО. Такая-ж застаўка, толькі з багаццяў Хрыстом пасярэдзіне, зьмешчана і ў пачатку Пасланьня апостала Паўлы да Рымлян. Бязумоўна, аўтарам дрэварытаў зьяўляецца перапішчык, толькі, як відаць, рабіў ён свае

застаўкі паводле чужых узораў (з кіеўскага выд. „Трыоді Цветной“ 1631 г.) — раней, калі быў яшчэ ня ў Жухавічах, а ў царкве ў Т. Калі-б добра пашукаць, у якой мяйсцовасці на Т. была ў другой палавіне XVII ст. уніяцкая царква (Жухавіцкая царква была ўніяцкая), дык мо' ўдалося-бы адшукаць і іншыя сьляды творчасці нашага дрэварытніка. Год, паказаны на застаўцы: 1659, красамоўна гаворыць, што і раней, чым «вялікая патрэба» прымусяла яго ўзяцца за пісаньне сьвятых кніг для Жухавіцкае царквы, прэзбітар Лукаш працаваў дзеля прыздобленьня кніг дрэварытамі.

Адзінай крыніцай даных дзеля біяграфіі пр. Лукаша служыць упісанае яго ўласнай рукой у канцы Евангеля паводле Мацвеева апавяданьне, які ў якіх абставінах яму прыходзілася працаваць у Жухавічах¹⁾. Гэта цэнна ня толькі дзеля характэрыстыкі пр. Лукаша, але і прадстаўляе жывы абраз адносінаў у Беларусі ў рэлігійнай сфэры ў канцы XVII ст. Характэрна і тое, што маем тут два запісы: адзін — пабеларуску, другі — больш падрабны — папольску.

З тых-жа музэйных матэрыялаў даведваемся аб існаваньні яшчэ аднаго беларускага дрэварытніка — Паўлы Комара, які працаваў, як відаць з выкрывага Ів. Луцкевічам колёраванага дрэварыта²⁾, у другой палове XVIII ст. у Вільні. Лубок гэты,

¹⁾ Выпіска гэтага запісу была дадзена ў сваім часе Беларускаму Музею ім. Ів. Луцкевіча гр. Ластоўскаму дзеля ягонае «Гісторыі Беларускае (Крыўскае) Кнігі» (Коўна 1926) і тэмка зьмешчана поўнасьцю.

²⁾ Адбітак з апошняга гл. ў гэтым томе „Гадавіка“.

¹⁾ Цытую паводле арт. Др. М. Альбаўэра, O błędach rtożr. i gram. w zadaniach polskich Żydów. „Jez. polski“, 1929 г. бал. 107. З гэтага-ж артыкулу бяру да свае зацемкі і некаторыя іншыя ведамасьці й думкі.

як відаць з рысунку, дужа цікаўны ня толькі затым, што мае беларускі подпіс аўтара, дату і месца работы, але і па самаму свайму выпайненню і па кампазіцыі, напамінаючы дрэварыты сярэднявечча. Разьмеры дрэварыту ў натуральнай велічыні: 56×36 см. А. Л.

Беларускі гутарнік Піліп Смуры.

У архіве Беларускага Музею ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні перахоўваецца пісьмо жывага некалі ў Віцебску Максімільяна, с. Язэпавага, *Маркса*, ведамага сваімі этнаграфічнымі працамі, які пазней, перабраўшыся ажно ў Енісейск, пераслаў у рэдакцыю часопісу „Витебскія Губернскія Вѣдомости“ цікаўны рукапіс з яшчэ больш цікаўным пісьмом. Рукапіс гэны зьмяшчае апрацаваную парасейску „Беларускую радавую гутарку“ ведамага некалі ў Віцебшчыне і пасля зусім прызабытага беларускага „гутарніка“ *Язэпа Смурага*. Рукапіс па свайму зместу цікаўны тым, што дае створаны народнай фантазіяй вывад беларускіх родаў, называючы, як пачынальніка іх, легендарнага князя Боя, які быццам жыў у ваколіцах Дрыссы і меў двух цудоўных сабак — Стаўру й Гаўру, увекавечаных як у чысленых народных легендах, так і ў „Вечарніцах“ („Стаўроўскія Дзяды“) В. Дунін-Марцінкевіча. Бясспрэчна, „гутарка“ рэцытавалася Смурым па-беларуску: аб гэтым сьведчыць і беларускае мотго, зьмешчанае Марксам на пачатку рукапісу („Ходзіць Бай па сыяне...“), і цэлая маса характэрных беларускіх слоў і выражэнняў, зумысьля захаваных Марксам у ра-

сейскай перапрацоўцы „гутаркі“.

Трэба думаць, што ў Віцебшчыне яшчэ можна сустрэцца з перажывымі напэўна свайго тварца „гутаркамі“ Смурага, і заданьне тамтэйшых дасьледчыкаў — сабраць гэныя „гутаркі“. Паміж іншым, Беларускае Навукова-Краязнаўчае Т-ва ў Латвіі, якое нядаўна заснавалася, мае ўдзячнае заданьне сабраць легенды аб Стаўры і Гаўры, якія і нарадзіліся, і жывуць па сягонняшні дзень у Дрысеншчыне. Можна сярод іх знойдзецца і „Беларуская радавая гутарка“, запісаная Марксам, але ў арыгінальнай — беларускай вопратцы. Можна ўдасца сабраць і больш матэрыялаў аб асобе нашага „гутарніка“ — Смурага, аб якім даведываемся з пісьма Маркса наступнае:

„Предлагаемая статья (—піша Маркс —) ничто болѣе, какъ разсказъ гуторника *Пилипа* (Филипа) *Смураго*, записанный мною въ періодъ 26 по 29 годъ текущего столѣтія.

„Смурый былъ кажется послѣднимъ бѣлорусскимъ гуторникомъ. Съ 1830 по 1840 г., (когда я простился съ Витебскомъ навсегда), несмотря на усиленные старанія и розыски, я не встрѣчалъ ихъ болѣе. Малороссія оказалась счастливѣе. По крайней мѣрѣ Вересай (тоже едва ли не послѣдній кобзарь) распѣвалъ старыя думки и разсказывалъ прошлыя быліны не болѣе десяти лѣтъ тому назадъ“.

На-жаль, на пісьме Маркса няма даты. Аднак, прымаючы пад увагу, што Верасай памер у 1890 годзе, можна лічыць, што пісьмо Марксам было напісана каля 80-га году мінулага стагоддзя.

Маркс памыліўся толькі ў ад-

ным: Смуры ня быў апошнім беларускім гутарнікам. Да ліку ведамых „гутарнікаў“ з апошніх часоў маем поўнае права залічыць *Восіпа Арлоўскага*, родам з Віцебшчыны (спад Полацку?), „гутаркі“ ягога былі запісаны і надрукаваны ў асобнай кніжцы п. з. „Бѣлорусскіе народныя разсказы“ (Полоцк, 1908 г.), а такжа *Мікалая Марозіка*, родам з с. Лаўрышэва, (Нягневіцкае вол. Навагр. пав.), які хадзіў па Беларусі ў першым дзесятку XX стагоддзя, заглядаў і да рэдакцыі „Нашае Нівы“, а ўрэшце прытуліўся да арганізацыі расейскіх чорнасоценцаў у Менску, якая выкарыстоўвала яго дзеля агітацыйных мэтай. Адна з „гутарак“ Марозіка ёсць у архіве Беларускага Музею. А. Л.

Фрагмент з жыцця В. Дунін-Марцінкевіча.

Біяграфія Вінцука Дунін-Марцінкевіча наагул распрацавана вельмі бедна, і аб ягоных маладых гадох — да аселасці ў Менску — ведама мала. Дык цікаўная рэвэляцыя, якую робіць заметка Е. Р. Раманава, напісаная нашым ведамым этнографам алавіком на рукапісе „Тараса на Парнасе“, знойдзеным у архіве Раманава — ці лепш: у частцы ягонага архіву, перахаванай у архіве Беларускага Музею ў Вільні.

У заметцы чытаем:

„Хто напісавъ ету байку, такъ тыки и нема вѣдома. Одны кажутъ Марцінкевичъ, тэй што у Сяньскомъ уѣздѣ (—гэтыя два словы напісаны над зачыркненымі: недалёко отъ Витебска) служив у пана у Щаврахъ за аканомъ, тэй самыя што напісавъ и Гапона, и До-

жикки — мусить вы чули — и много ще разныхъ цікавыхъ штукъ. Другіе-жъ кажутъ, што ея напісавъ одинъ витебскій челоуѣчек Даревскій, што добро латышов списавъ колись“.

Мы падчыркнулі тыя словы ў заметцы, якія рашуча сцвярджаюць, што справа йдзе аб бытнасці ў *Шчаўрах* іменна нашага паэты Вінцука Дунін-Марцінкевіча, а не некага іншага. І трэба думаць, што Раманаў меў аб гэтым няведамым нам факце зусім пэўную інфармацыю, калі так катэгорычна гаворыць аб Д.-М., як аб чалавеку, каторага віцебляне могуць памятаць.

Што-ж такое гэныя Шчаўры, дзе яны, якія адносіны іх да Віцебшчыны?

У выданні «Списокъ населенныхъ мѣстъ Могилевской губ.» Г. Пожарова (Могилевъ 1910 г.) знаходзім гэтыя інфармацыі аб Шчаўрах. Гэта — двор наследнікаў Лось-Рошкоўскага, мае 1054 дзесяціны (у тым 900 дзес. лесу). Ляжыць у Бобрскай воласці Сеньненскага (Сяньскага) павету, у 107 вярстох ад Магілёва, 25 ад Бабра, у 11 ад пошты ў Халопенічах (Халопенічы — ужо на тэрыторыі Меншчыны). Ад Шчаўраў роўна далёка да Магілёва, як і да Віцебску, куды, відаць, Д.-М. ездзіў, калі судзіць паводле зачыркненых слоў Раманава аб Шчаўрах, што двор гэты — «недалёка ад Віцебска».

Факт, паданы ў заметцы Раманава, выясняе нам, чаму ў сваёй поэмы «Шчэраўскія дажынкi» Д.-М. успамінае аб Халопенічах. У самым канцы поэмы ёсць гэтыя радкі:

Пасьля гульні ў ёю Наум Прыгаворка,

Панок весяленькі, разумны, крый
[Божа!

Яго ў розуме і пісар ня зможа.
А пісар наш, браткі, нечага
[казаці!

У Халопенічах вучыўся чытаць!

Відаць, глухі быў той кут, у
якім доля прымусіла нашага по-
эту служыць за аканом, і крэп-
ка яму дадзеў сваей цемнатою,
калі ён з такой едкай іроніяй
называе Халопенічы, як крыніцу
„адукаванасьці“ пісара!...

З заметкі Раманава, пацвер-
джанай, як бачым, пасярэдняя
цытаванымі радкамі з „Шчэраў-
скіх дажынак“, нельга зрабіць
ніякага вываду аб часе, калі
Д.-М. жыў і працаваў у Шчаў-
рах. Трэба думаць, аднак, што
гэта мусіла быць у маладыя га-
ды *поэты* — да таго, як ён асеў
у Менску, скуль пасьля пера-
браўся ў Люцынку, бо апошні
пэрыяд даволі добра вывучаны
і выключае магчымасьць працы
Д.-М. у Шчаўрах у пазьнейшым
часе.

Пацвярджае нашае дапуш-
чэньне пасярэдняя яшчэ і наступ-
нае.

Роля аканом — асабліва ў
прыгонныя часы — не магла быць
лішне прыемнай для нашага по-
эты. І ў адным з ягоных твораў
у польскай мове „Kłopoty lite-
raskie“ (зборн. „Dudarz Białorus-
ki“, Mińsk 1857.) знаходзім пры-
знаньне, што ў свае маладыя
гады Д.-М. ня любіў вёскі. Тлу-
мачучы гэта, poeta дае апісань-
не дворнае гаспадаркі з усімі яе
клапотамі і цяжарамі — у вельмі
цёмных калёрах, а ў гэтым апі-
саньні зварачаюць на сябе ўвагу
гэткія радкі:

A chłopci poddani
Klną siebie z pod nosa,
Patrzac się z ukosa,

Że praca ich żyjesz,

Że trudem ich tyjesz...

За тое пазьней, пажыўшы доўгія
гады ў горадзе, poeta зусім ін-
шымі вачыма (у „Kłopotach“) у-
глядаецца на тую самую вёску,
катарая цяпер здаецца ўжо яму
і мілай, і чароўнай, а ўспамін аб
пагарджанай перш вясковай
дзяўчыне — Алесі — будзіць гара-
чае пачуцьцё ў сэрцы састарэў-
шага ўжо гадамі, але ўсцяж
маладога сэрцам поэты. І даў-
нейшая няпрыхільнасьць да ко-
лішняга жыцьця на прыгонніц-
кай дворнай гаспадарцы тым
лягчэй можа быць вытлумачана
тым становішчам, якое ў мола-
дасьці займаў Д.-М. у Шчаўрах,
як аканом. — Гэтак вестка Рама-
нава знаходзіць пэўнае аб'ектыў-
нае ўгрунтаваньне і ў паданых
прызнаньнях самога поэты аб
жыцьці на вёсцы ў маладыя га-
ды — да менскага пэрыяду.

А. Л.

Праўда аб „Мужыцкай Праўдзе“.

У працах некаторых польскіх
дасьледчыкаў аб польскім паў-
станьні 1863 году часта можна
спаткацца з заявай, што ведамы
павадыр паўстаньня Костусь Калі-
ноўскі выдаваў падчас паўстань-
ня *беларускую газету* „Мужыц-
кая Праўда“. Заява гэтая да ня-
даўных часоў паўтаралася і бе-
ларускімі адраджэнцамі, якія, ста-
раючыся выкарыстаць для сваёй
акцыі ўсё, што гаварыла аб ра-
нейшых праявах беларускага ру-
ху, вельмі даверчыва аднесьліся
да гэтае запраўды-ж рэвэляцый-
нае весткі. Дый існавалі пэўныя
об'ектыўныя прычыны, якія ве-
стку гэту рабілі падобнай да
праўды для кожнага, хто *ня меў*
у руках і ня бачыў друкаў Калі-

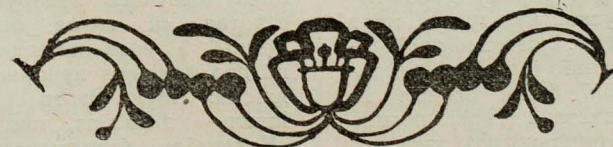
ноўскага: справа ў тым, што гэ-
ныя друкі мелі адзін агульны
назоў „Мужыцкая Праўда“ і бы-
лі нумэраваныя, дык стуль пэў-
не і паўстаў пагляд на іх, як на
газэту.

Цяпер, калі большасьць ну-
мароў „Мужыцкае Праўды“ ўжо
апублікавана ў друку (гл. „По-
лымя“ № 1 1926 г., Менск), мы
можам увавадзіць пераканацца,
што *газэтай „Мужыцкая Праў-
да“ ня была*. Гэта быў папро-
сту *цыкль адозваў* пад адным
агульным загалоўкам, зьмешча-
ным зверху дробным друкам, з
чарговымі нумарамі (як, дапры-
кладу, у прыказах або цыркуля-
рах улады). Кожны нумар зьмя-
шчаў у сабе толькі *адну адозву*
і — нічога болей. Выходзілі яны
непэрыядычна і наагул з *газэ-
тай ня мелі нічога супольнага*:
ніякіх вестак, ніякіх інфармацы-
яў лістоўкі гэтыя не давалі,
зьмест жа адозваў меў на мэце
падняць беларускае сялянства
проці Масквы і здабыць ягоную
прыхільнасьць для „польскага
ронду“ (гэтак Каліноўскі зьбе-

ларушчыў ня вельмі ўдатна поль-
скае слова „gząd“).

Характэрна, што сам жа Ка-
ліноўскі ў „Муж. Праўдзе“ назы-
вае гэтыя лістоўкі *сваімі пісьмамі*,
ня маючы ніякае прэтэнсіі да на-
зову „газэты“.

Разумею, што для некаторых
беларускіх дзеячоў, далёкіх ад
навуковае працы і навуковага
падыходу да вывучэньня нашае
мінуўшчыны, вельмі прывабнай
магла быць думка пашыраць у
масах перакананьне, што бела-
русы ўжо 70 гадоў назад мелі
сваю прэсу, якая, як ведама, для
кожнага народу зьяўляецца ў
пэўнай меры паказчыкам яго
культурна-нацыянальнае дасьпе-
ласьці. На-жаль, пагляд на „Му-
жыцкую Праўду“, як на газэту,
далёкі ад аб'ектыўнае праўды, аб
чым кожны дасьледчык можа
асабіста вельмі лёгка перака-
нацца: у Вільні ў Бібліятэцы ім.
Врублеўскіх перахоўваецца адзін
экзэмпляр „Мужыцкае Праўды“,
і кіраўнікі Бібліятэкі ахвотна
дазваляюць зацікаўленым асобам
агледзіць яго. А. Л.

Сярод кніг і часопісаў.

Гісторыя беларускага мастацтва.

М. Шчакаціхін, доцэнт Белар. Дзяржаўнага Універсітэту. *„Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва“*. Т. I. Выд. Інстытуту Белар. Культуры. Менск—1928 г.

У Менску, у выданні «Інбелкульту», з 5 гадоў, як ужо ператворанага ў Беларускую Акадэмію Навук, выйшаў I том шырока задуманае аўтарам працы, якая зьяўляецца першай спробай *сыстэматычнага* вывучэння беларускага мастацтва, як такога.

Спроба (трэба прызнаць гэта ня толькі з радасцяй, але і з гордасцяй) — бліскуча ўдалася аўтару. Яго з любоўю і знаннем прадмету, грунтоўна, талентна і гарача напісаная кніга ня толькі навучае і пераконвае, але й захоплівае чытача.

У поўным значэнні слова аўтар зьяўляецца піонерам у сваёй галіне веды. Бо-ж ніхто дагэтуль ня ставіў сабе задачай выяўленьне тыповых беларускіх элементаў у памяtnіках мастацтва Беларусі.

Расейскія вучоныя свае досьледы ў галіне формаў старажытнай беларускай культуры, мала цікавячыся па сутнасці яе ўласнай арганічнай індывідуальнасцяй, зводзілі блізу цалком да спробаў даказаць згары прынятую імі палітычную тэзу аб «адзінстве яе з старажытнай

культурай кіеўскай і маскоўскай Русі». Пры гэтым расейскія вучоныя пераацэнівалі бізантыйскія ўплывы, зусім ня йграўшыя, як не аднойчы пераконваюча падчыркае аўтар, такой домінуючай ролі — навет у царкоўнай архітэктуры Беларусі. Расейскія вучоныя, як паказвае аўтар, тэндэнцыйна пакідалі без асвятленьня тыя элементы заходня-эўрапейскіх форм, якія йграюць такую важную ролю ў памяtnіках беларускае старажытнасці, асабліва-ж у архітэктуры.

З другога боку, польская навука, праўда, больш цікавілася старым мастацтвам Беларусі, але, разглядаючы апошнюю, як «частку Польшчы», папросту запісвала ўсе памяtnікі беларускага мастацтва «на прыход» у польскі мастацкі інвэнтар, ня гледзячы на б'ючыя ў вочы розніцы паміж мастацкай спадчынай Беларускае „Літвы“ і Короны.

Дык ня можна ані дзівіцца, ані абурацца на той—мо' крыху крыўдны для славянскае навукі — факт, што—пры адсутнасці яшчэ ў гэныя часы беларускае навукі — першымі, хто з навуковай аб'ектыўнасцяй «адкрыў» дый пачаў вывучаць беларускае мастацтва, як такое, аказаліся... немцы! У часе нямецкае акупацыі два нямецкія вучоныя спецыялісты: Паўль Вэбэр і Альбэрт Іппэль—і з'явіліся, так сказаць, «Колумбамі» беларускага мастацтва, — зразумела-ж—не без вы-

датнае помачы „мясцовага лёцмана“ з віленскае групы дзеячоў беларускага адраджэння ў асобе Івана Луцкевіча.

Нямецкі вучоны (д-р Іппэль) першы ўвёў у навуку і самыя тэрміны — „беларускае мастацтва“, „беларуская школа малярства“ і г. д., першы ў літэратуры адзначыў самабытныя элементы ў самых рознародных галінах мастацкага творства беларусаў, першы высказаў рад кіраўнічых думак і мярканняў аб крыніцах і сувязях старажытнага беларускага мастацтва і г. д. Той жа вучоны немец першы ўгледзіў «схэмы грэцкага тэатру і храму» ў некаторых гаспадарскіх будоўлях беларускае вёскі дый „агульны плян гэляленістычна-рымскае вільлі“ у... сялянскіх дварох пад Рагачовым, першы кінуў думку аб паходжанні беларускіх паясоў ад грэцкіх „тэніяў“ і г. д. Словам, дзякуючы нямецкаму вучонаму, дзякуючы сьветлай і зыркай увазе яго духоўна-творчага вока—усё нашае „тутэйшае“, мужыцкае, пагарджанае ў Краі, няведамае сьвету раптам апынулася ў радстве ды свайстве з найбольш царственымі формамі і родамі сусветна-гістарычнага мастацтва!..

Але—вернемся да таго, што дае праф. Шчакаціхін у сваёй кнізе.

Сваю задачу аўтар бачыць у тым, каб, разгледзеўшыся дакладна ў-ва ўсей зложнасці чужаземных уплываў на краёвае творства, ўгледзіць у іх маясцовым сьмислам і ўсіх гэтых элементаў тое *асноўнае самабытнае ядро*, да якога—ужо ня толькі ў тэрыторыяльным, але і ў стылістычна-фармальным сэнсе слова—можна было-б аднесці тэрмін „беларускае мастацтва“, а пась-

ля і—*прасачыць* *векавую эвалюцыю форм гэтага апошняга*.

У аснову сваіх досьледаў аўтар кладзе, зразумела, *гістарычна-мастацкі мэтад*.

Асноўных сувязяў, тыповых рысаў беларускага мастацтва аўтар шукае ўжо ў старажытнай *кургановай культуры* Беларусі, вывучэннем якое распачынае сваю працу.

Гэтая найранейшая культурная гісторыя краю, складаўшаяся ў значнай меры заўсёды і ўсюды, а ў Беларусі асабліва, з рознародных дый перакрываючыхся ўплываў, з пазычаньняў і напластаваньняў, ужо ў гэную дагістарычную эпоху пасьпела аднак выявіць ведамую *самастойнасьць у творчай перапрацоўцы ўсіх гэтых уплываў, стварыць ведамую сынтэтычную сучэльнасьць асобнага тыпу, наладжываючага свой глыбокі адбітак на ўсё далейшае культурнае разьвіццё Беларусі*.

Як ведама, ні дадзеныя архэолёгіі, ні лінгвістычныя досьледы ня выпрацавалі дагэтуль цьвёрдых паглядаў на этнографічны склад найдаўнейшага насяленьня Беларусі. Навет аб часе прыходу ў край славянаў цьверджанні вучоных нязгодны паміж сабой. Аўтар разглядае намі кнігі, як відаць, прыхільца да думкі праф. А. Сьпіцына і інш., што найдаўнейшымі жыхарамі Беларусі былі літоўскія плямёны, і толькі пазьней прыйшлі сюды славянскія плямёны. Праф. Сьпіцын, як ведама, дапускае існаваньне і асобнага «літоўскага пэрыяду» ў кургановай культуры Краю—ў VI-VIII вв. Як бы там ні было, дадзеныя архэолёгіі сьведчаць, што—пры ўсёй этнографічнай рознарод-

насьці насяленьня Краю—большая частка сучаснае этнографічнае беларускае тэрыторыі прадстаўляла ўжо ў кургановы пэрыяд ведамае *адзінства формаў матэрыяльнае культуры*, якая дзеля таго й можа быць названа „*стара-беларускай*“, хаця-б толькі ў тэрыторыяльным значэньні гэтага слова.

Дзякуючы свайму географічнаму палажэньню, Беларусь здаўна ўжо зьяўляецца краем скрываўнасьці вялікіх водных шляхоў паміж басэйнамі Чорнага і Балтыцкага мораў,—транзітным абшарам дзеля гандлёвага і культурнага абмену паміж разьвіўшыміся ў гэтых басэйнах вялікімі асяродкамі розных культур. Ясна адсюль, якія рознародныя ўплывы йшлі ў гэты транзітны абшар дый як глыбака прасякалі яны—праз масу дробных вадзяных артэрыяў краю—у гущу яго насяленьня.

Уплыў *скандынаўскае Поўначы* быў наагул нязначны, абмяжоўваючыся невялікай лічбай прадметаў, пераважна *ваеннае культуры*.

Значна важнейшымі былі ўплывы *бізантыйскага Палудня*. Аднак, да XI в. яны не заходзілі далей Кіеўшчыны і Чарнігаўшчыны, і толькі пазьней пачалі прасякаць і ў Беларусь. У кургановых знаходках блізу няма бізантыйскіх прадметаў. Толькі ў скарбах знаходзілі рэдкія формы бранзалетаў.

Асабліва-ж важнымі і цяглымі былі ўплывы *сірыйска-ізраэліскага, наагул—азіяцкага Захаду*, з якім Край ужо ад VI в. падтрымліваў жывыя і сталыя гандлёвыя зносіны праз хазарска-баўгарскае Прыволжа, Прыдоньне і Каўказ.

З Усходу, такім чынам, ішоў

у Беларусь магутны патак дэкаратыўных формаў—з сільнай перавагай арабска-сірыйскіх тыпаў, багацьце якіх так задзіўляе ў знаходках на гэтай тэрыторыі. З другога боку—з эўрапейскага Захаду—наплыў формаў і прадметаў рымскае культуры быў значна слабейшы дый ішоў двума шляхамі: праз Прыбалтыку і праз Вэнгрыю дый іншыя Прыдунайскія землі.

Нястача точнае хронолёгіі розных форм кургановае культуры робіць, па сутнасьці, немагчымай іх *гісторыю* ў точным сэнсе гэтага слова. Дык рэальнай задачай у нашыя дні зьяўляецца хіба-ж толькі ведамая сыстэматызацыя сабраанага ўжо багатага архэалягічнага матэрыялу і класіфікацыя яго паводле фармальна-стылістычных адзнакаў—у межах кожнае групы прадметаў. Гэтую працу і выпайніў аўтар у разьдзеле аб „*кургановай культуры Беларусі*“.

Ужо ў орнаментыцы нэалітычнае эпохі—на каменных і рагавых сякерах ды ў кераміцы—аўтар адзначае прымітыўныя просталінейныя рысункі-насечкі, якія *можна лічыць тыповымі для беларускага прымітыўнага стылю*, бо-ж яны дагэтуль жывуць, адраджаючыся перарыўна, на сялянскіх паяскох і тканінах. Наадварот—у пазьнейшых знаходках пераважаюць акругленыя формы орнаменту, крывалянейшыя матывы і „*вязі*“. Аналягіі ўсіх гэтых першапачатковых формаў з нэалітычнымі знаходкамі ў Фінляндцы дый з швэдзкімі старажытнасьцямі эпохі ранейшае бронзы паказваюць на існаваньне ў той час сувязі між Беларусіяй і Скандынавіяй, як ужо сказана вышэй.

З бліжэйшым Захадам вяжучь

Беларусь бронзавага веку і эмалявыя вырабы (на бронзе), якія праф. Сьпіцын лічыць прадметамі літоўскае культуры VI-VIII вв., а галоўным мейсцам іх вырабу ў Беларусі—спасярод шмат іншых менш важных—лічыць *р'ён Нёмну*. Гэтыя слаўныя „*беларускія эмалі*“ даходзілі да вярхоўяў Акі дый ішлі далёка ўдоўж Дняпра на паўдзён.

Трэцяя група прадметаў кургановае культуры—так званыя *грыўны*—самага рознароднага тыпу. Большасьць іх—прадметы жаночага ўбору—галаўнога, шэйнага, паяснага. Першаўзору грыўны трэба шукаць на Усходзе, але і ў гэтай галіне, як і ў шмат іншых, беларуска-літоўскае творства стварыла асобны варыянт, адрозьніваючыся ад усходніх узораў—як канструкцыяй і агульнай формай, так сама й орнаментам. Характэрны тутак, паміж іншым, бубенцы, якія ўжо ад гэных часоў сталіся адным з найбольш улюбленых убораў у Беларусі. Даволі бедная, прымітыўная наагул орнаментыка дагістарычных грыўнаў так сама мае шмат супольнага з народнай орнаментыкай нашых часоў, што, зразумела-ж, ёсьць зьявішча не прыпадковае, але сьведчыць аб традыцыйнай стойкасьці асноўных народных орнаментальных матываў наагул.

Чацьвертую абшырную групу складаюць павязкі, вісочныя колцы, завушніцы, ланцужкі, фібулы, пражкі, паясы, бранзалеты і г. д. Большасьць гэтых прадметаў аўтар лічыць занесенымі з Усходу, але блізу ўсе яны на мейсцовым грунце паддаваліся перапрацоўцы, ствараючы новыя, самастойныя тыпы і формы.

Цікаўна, паміж іншым, што занесена ў Беларусь праз Вэн-

грыю *рымская фібула* была трывала прысвоена мейсцовай прадукцыяй, значыць: шырака была распаўсюджана ў Краі, як і паказваюць шматлікія яе знаходкі. Адсюль аўтар робіць цікаўную гіпотэзу, быццам—пад уплывам заходня-эўрапейскіх форм—вопратка *беларускіх* славянскіх плямёнаў значна адрозьнівалася ад вопраткі славян больш усходніх, на тэрыторыі якіх фібулы—рэдкасьць.

З нашага кароткага агляду багатага зьместам разьдзелу кніжкі відаць, што ўсе гэтыя знаходкі выяўляюць характэрныя ўжо для беларускай кургановай культуры яе *мастацка-творчыя імкненьні*: даць з масова напльваючых у край з Усходу і з Захаду форм і тыпаў нейкія *новыя—самастойныя, часам—сынтэтычныя тыпы і формы*. Гэтая пячаць „*падвойнасьці*“ праходзіць, як пабачым далей, праз усю гісторыю беларускага культурнага творства, якое заўсёды ставіла сабе, а часта з бліскучым мастацкім пасьпехам і вырашала—задачу *самабытнага і гарманічнага сынтэзу гэтых процілеглых уплываў* з Усходу і з Захаду—як асноўную, можа, задачу свайго нацыянальнага культурнага творства.

Канец пэрыяду кургановае культуры умоўна прытарноўваецца, як ведама, да часу зьяўленьня ў Краі хрысьціянства. Умоўна—таму, што хрысьціянства, навет пасля яго афіцыйнага прыняцьця, пашыралася ў народнай сьведомасьці вельмі павольна, дык фактычна кургановыя пахаваньні адбываліся масова й значна пазьней.

Як бы там ні было, толькі ў канцы XI в. новыя палітычныя і гандлёвыя сувязі пачалі ўцягі-

ваць беларускую тэрыторыю ў сфэру *культурнага ўплыву Бізантыі*. Гэты ўплыў ішоў галоўным чынам праз Кіеў, але так сама і кружным шляхам — праз здаўна звязаныя з Беларусай гандлёва-культурнымі зносінамі Малую Азію, Сірыю і Каўказ, якія ў гэныя часы сталіся палітычнымі і культурнымі правінцыямі Бізантыі.

Уплыў Бізантыі выразіўся галоўным чынам у запазычанні асноўных формаў царкоўнае архітэктуры, а наагул — у самым факце паяўленьня на Беларусі няведамага тутак яшчэ дагэтуль монументальнага мастацтва.

Хрысьціянства зьявілася ў Беларусі сьпяраша, як новая рэлігія багатага княжага гандлёвага *места*, уладзе якога монументальная царкоўная архітэктура давала новы „прэсьціж“, новую сілу над душамі падуладных „валасьцей“. Гэтым тлумачыцца, паміж іншым, задзіўляюча шпаркі ўзрост царкоўнага будаўніцтва ў галоўных цэнтрах тагачаснае Беларусі, выступіўшых на гістарычную сцэну пасля ўпадку Кіева. Такіх цэнтраў было чатыры: Чарнігаў, Смаленск, Полацк і Віцебск. Пры гэтым Чарнігаў і Смаленск арыентаваліся палітычна і культурна на Кіеў, тады як Полацк і Віцебск, часткова якраз дзеля палітычнае варожасьці з Кіевам — больш былі звязаны з Усходам і Захадам. Аўтар лічыць значна перавалічаным усталены ў навуцы тэзіс аб важнай быццам ролі Кіева ў беспасярэдняй перадачы бізантыйскіх царкоўных форм наўгародзкаму і пскоўскаму будаўніцтву. І тут беларуская навуковая думка, вольная ад усялякае палітычнае ці нацыяналістычнае тэндэнцыі, шукаючая ў роднай ей мінуў-

шчыне сваей гістарычнай праўды — справядлівасьці, знаходзіць адначасна ў ёй і аб'ектыўную навуковую праўду — ісьціну, абавязковую для ўсіх.

Запраўды-ж — аўтар бліскуча паказвае, што ў разьвіцьці самастойнага архітэктурнага мастацтва Ноўгарада і Пскова вялізарную ролю адыгралі якраз гэтыя прамежныя беларускія культурна-творчыя асяродкі, асабліва — Смаленск, Полацк і Віцебск, у якіх бізантыйскія формы сьпяраша паддаваліся мясцовай перапрацоўцы, а пасля толькі — ужо ў новым відзе — ішлі далей на поўнач. Бо-ж — у той час, як наўгародзкая архітэктура да канца XII в. захоўвала нязьменнымі й нятыкальнымі бізантыйска-кіеўскія ўзоры, смаленскае, полацкае і віцебскае царкоўнае будаўніцтва, распачаўшы свае разьвіцьці толькі з XII в., адразу-ж пачало актыўна перапрацоўваць бізантыйскія тыпы, удзячы ў іх і новыя канструктыўныя элементы, і новыя орнаментальныя матывы, карыстаючыся пры гэтым багатымі, назьбіранымі ўжо ў краі, мастацкімі капіталамі ўсходніх і заходніх форм і ўласных мясцовых традыцыяў. Аўтар сьвярджае, што якраз у беларускіх асяродках архітэктурнага творства ўжо ў XII в. былі зроблены тыя задзіўляючыя, мастацка ўдалыя ўпрашчэньні бізантыйскае зложнасьці, якія дагэтуль лічыліся, з лёгкае рукі расейскае навукі, „характэрнымі для наўгародзкае архітэктуры“, але якія ў Ноўгарадзе зьявіліся толькі ў XIII і XIV в.в., перададзеныя туды — блізу ў гатовым відзе — з Беларусі!...

На цэлым радзе захаваўшыхся — або цалком, або часткова, або толькі на рысунках, плянах

ці ў апісах, — памяtnікаў царкоўнага будаўніцтва XII в. ў Беларусі аўтар з уласьцівай яму грунтоўнасьцяй ведае, навуковасьцяй і блескам паказвае нам, як адбываліся самыя гэтыя працэсы самастойнае пераробкі на беларускім грунце гэных запазычаных бізантыйскіх орыгіналаў, адбудоўваючы такім чынам у яркіх абразох характэрную эвалюцыю самабытнага царкоўна-архітэктурнага творства Беларусі XII в.

Калі мы, усьлед за аўтарам, зьвернем увагу на тое, што гандлёвыя й культурныя зносіны Ноўгарада з усімі іншымі славянскімі землямі адбываліся праз Полацк, Віцебск і Смаленск, дык гэтая залежнасьць наўгародзкага будаўніцтва ад архітэктурнага творства Полацкае яго „мэтраполіі“ зробіцца ня толькі зразумелай, але й няўхільнай.

У абаснаваньні з вычэрпываючай яснасьцяй і абавязковасьцяй гэтага тэзісу — вялікая заслуга аўтара, у асьобе якога цьвёрда стала на сваё „мейсца пад сонцам“ і ўладна сказала сваё слова, як лепш за іншых бачучая навуковую праўду, новая „культурна-гістарычная асоба“ Беларусі, дагэтуль адсутная і непрызнаная старэйшымі яе сёстрамі...

Рэзкая зьмена дзяржаўных адносінаў і варункаў жыцьця ў Беларусі, пачынаючы ад XIII в., адбілася такім жа рашучым паваротам і ў разьвіцьці яе монументальнае архітэктуры.

Рашаючым новым фактам, азначыўшым гэны паварот, зьявілася, як ведама, аб'яднаньне і кансолідацыя — навакол літоўскае дынастыі — паасобных беларускіх князьстваў у *Вялікае Князьства*

Літоўска - Беларускае. Старыя цэнтры палітычнага жыцьця ў Краі губляюць сваё даўнейшае значэньне; творацца *новыя асяродкі, менш звязаныя з формамі праваслаўна-бізантыйскае культуры*. У рэзультате гэтага бізантыйскае ў сваёй аснове будаўніцтва замірае ў Краі — тым больш, што й самы працэс кансолідацыі новае дзяржавы адбываецца ў варункх цяжкае ваеннае барацьбы, пакідаўшае мала мейсца для мірнага культурнага будаўніцтва наагул. Усім гэтым і тлумачыцца той задзіўляючы факт, што пасля такога бліскучага пачатку архітэктурнага творства ў XI в. і расьвету яго ў XII в. наступіўшыя пасля тры сталяцы не стварылі ніводнага памяtnіка монументальнага царкоўнага будаўніцтва ў Беларусі.

Новую аснову, новыя шляхі і пабуджэньні для архітэктурнага творства ў Беларусі даюць цяпер не мірныя гандлёва-культурныя зносіны з усімі важнейшымі асяродкамі тагачаснага сьвету, як у XII ст., але цяжкая барацьба, сталая вайна з новым ворагам — з новай магутнай і варожай духоўна-рыцарскай дзяржавай прускіх крыжакоў, заўладаўшых балтыцкім узьбярэжжам і ніжнім цячэньнем Дзьвіны дыя распачаўшых адтуль свой наступ на Літву і Беларусь. Ваенна-замковае будаўніцтва крыжакоў і палажыла зусім новыя прынцыпы й падставы для далейшага стылістычнага разьвіцьця беларускага будаўніцтва, прытым — ня толькі ваенна-замковага, але, як гэта ні дзіўна, і царкоўнага. Пры гэтым, ізноў, характэрна, што, прысвойваючы сабе зусім новыя нямецкія ваенна-практычныя канструкцыі замковага будаўніцтва, беларуская замковая архітэктура

чыста дэкаратыўную частку ў ім пакідала блізу цалком пад уладай сваёй майсцовой стара-усходняй мастацкай традыцыі. Яшчэ больш характэрна, што, прысвойваючы сабе гэты новы *готыцкі стыль*, уваходзячы поруч з ім у агульна-архітэктурнае разьвіцьцё эўрапэйскага сярэднявечча, беларускае будаўніцтва і тут адразу-ж пачало ў нямецкія першаўзоры ўвадзіць самастойныя мадэлі, якія з часам сталіся асновай для выпрацоўкі свайго асаблівага тыпу „*беларускае готыкі*“.

Найвыдатнейшымі ўзорамі самастойнага беларускага ваенна-замковага будаўніцтва зьяўляюцца, апроч найстарэйшага (XIII в.) Наваградзкага замку і замкаў таго-ж тыпу ў Лідзе, Крэве і Троках (XIV в.), замкі ў Горадні (XV в.), у Вільні (XV і XVI в. в.) і — найцікаўнейшы з іх усіх — замк у Міры.

Характэрная раскрытая аўтарам законамерная эвалюцыя гэтае замкова-палацовае архітэктурнае формы на беларускім грунце. У першых, ранейшых, тыпах замку — у Троках, Лідзе, Крэве, *ваенна-замковыя* элементы цесна і арганічна зьліты з элементамі палацовымі. У Горадзенскім замку адбылася ўжо поўнае аддзяленьне замковае часткі ад палацовае, хаця яшчэ — з значнай перавагай часткі фортыфікацыйнае. У далейшай эвалюцыі, новым этапам якое зьяўляецца т.-зв. Ніжні Замк у Вільні, выступае ўжо перавага палацовае часткі над ваенна-замковай. У Віленскім Ніжнім Замку, адбудаваў у палове XVI в., няма ўжо блізу зусім цытадэльнага характару: ролю абаронных укрэпленьняў узялі на сябе знамянітыя *віленскія мury*, пабудаваныя якраз у першай чверці

XVI в... Пачатак XVI в. і адзначаны якраз гэтым пераходам да чыста палацовага будаўніцтва, што азначала адначасна, зразу-мела, канец у ім готыцкіх уплываў і зьяўленьне новых крыніцаў уплываў: архітэктурны *романскага рэнэсансу*.

XVI век і зьяўляецца, як ведама, залатым векам беларускага рэнэсансу — на аснове высокага гаспадарчага і культурнага ўздыму ў Краі, ажыўленьня міжнародных зносінаў Беларусі і г. д. Беспасярэднія зносіны Беларусі і Італіяй, работы італьянскіх майстроў у Беларусі, як і ў Польшчы, — рэч ведаемая агульна. Але характэрная асаблівасьць беларускага рэнэсансу — у тым, што ён *арганічна ўзрос на глыбокай аснове беларускае готыкі* — без усялякага перавароту і ломкі, як у галіне замкова-палацовае, так сама і царкоўнае архітэктурны. Цікаўна, што нямецкая готыка і романскі рэнэсанс якбыццам разьмяжаваліся ў сваіх валадзеньнях: готыка цалком захавала панаваньне ў часьцях ваенна-замковых, рэнэсанс заважваў сабе часткі чыста палацовыя.

Другая палова XVI в., гэта — панаваньне чыста палацовых формаў у тым характэрным для беларускага рэнэсансу спакойным, цэласным і срогім стылю, якім якбыццам завяршаецца ў-ва ўсей яго ўрачыстай велічы гісторыі монументальнага дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі — напярэдадні ўпадку й гібелі яе дзяржаўнае незалежнасьці.

Вельмі важным этапам у далейшым разьвіцьці беларускага будаўніцтва зьяўляюцца *віленскія цытадэльныя мury*. Але —

у іх складзе — зусім вынятковую ролю йграе знамянітая „брама Субач“, ад якое нам асталіся толькі слаўныя рысункі Смуглевіча.

Гэтая скромная вежа над брамай аказываецца „адной з самых дасканалых композицый у-ва ўсім беларускім ваенным будаўніцтве“. Але роля й значэньне гэтае брамы ідзе шмат далей. Гэтая цытадэльная вежа на мурах — дзякуючы сваёй глыбокай арыгінальнасьці і вынякова-шчасьліваму сынтэзу ўсіх майсцовых традыцыйных элемэнтаў — зьявілася асновай для далейшага багатага разьвіцьця, пры тым — ня толькі ў галіне замкова-палацовага, але і царкоўнага будаўніцтва ў Беларусі.

Да XVI в. можна было казаць толькі аб „*готыцы ў Беларусі*“; пачыначы ад XVI в., трэба казаць ужо аб „*беларускай готыцы*“, укладаючы ў гэтае паняцьце ўжо ня толькі тэрыторыяльны, але і фармальна-стылістычны сэнс. Готыцкія формы царкоўнага будаўніцтва яшчэ ў XVII в. ўпорна бароліся ў Беларусі з рэнэсансам і выцеснены былі толькі магутным націскам „барокко“.

Першым найбольш ярка выражаным тыпам арыгінальнае беларускае готыкі праф. Шчакаціхін лічыць Бэрнардынскі касцёл у Вільні. У ім готыцкая аснова ўжо глыбока прыкрыта пластамі майсцовых насланеньняў і модыфікацый. Уся будова арганічна вырастае на беларускім грунце, увабраўшы ў сябе ўсе традыцыі шматвяковага архітэктурнага разьвіцьця Беларусі. Бо-ж у аснове касцёлу ляжыць не схэма нямецка-готыцкага храму, але *кхэма беларуска-готыцкага замку* — з яго 4-ма вежамі на вуглах.

Зьявішча гэтае добра тлумачыцца тым, што ўсе царкоўныя гмахі ў тыя часы — у-ва ўмовах гэнае эпохі, як і княжыя палатцы, былі адначасна *запраўднымі цытадэльнымі*. Зьявішча добра ведамае ня толькі ў Беларусі, але і ў Польшчы, на Украіне, як і ў Заходняй Эўропе. Але нідзе таго роду аб'яднаньне архітэктурных тыпаў царквы і крэпасці ня выпрацавала свайго ставага тыпу *цытадэльнага храму*. Толькі ў Беларусі злажыўся — у варунках перманэнтнае рэлігійнае барацьбы — гэты зусім арыгінальны тып.

На прыкладзе гэтага памяtnіку, праўда, не захавашагася ў поўні свайго першапачатнага тыпу (пасля раду перабудовак), аўтар дае характэрыстыку беларускае готыкі наагул. Беларуская готыка — гэта новы стылістычны тып, пазбаўлены абычных архітэктурных эфэктаў нямецкае царкоўнае готыкі, — тып, які характэрызуецца зусім асаблівай суровай і цяжкой монументальнасьцю. Найлепш адбіваецца гэты характар касцёлу пры параўнаньні яго з побач з ім пабудаваным заходня-готыцкім гмахам касцёлу сьв. Ганны. Галоўную ролю ў беларускім тыпе йграе матыў рагавых вежаў, грунтоўна зьмяняючы ўсё фонкавае аблічча гмаху, даючы яму адначасна вынятковую фармальную закончанасьць. Элемэнт зьмененага і абноўленага стылю знаходзім і ў паасобных частках, так сама перапрацаваўшы готыцкую аснову — як у яе канструкцыі, так сама і ў спосабах дэкарацыі.

Асабліва характэрная для беларускае готыкі — знамянітая *паўдзённая-ўсходняя вежа* касцёлу, якую аўтар, поруч з праф. Са-

калоўскім, параўноўвае — ня толькі з увагі на яе мастацкую цэннасць, але й на зусім вынятковую ролю ў далейшым развіцці беларускага будаўніцтва, — з знамянітай кампаніяй у Флэрэнцыі. Орыгінальны, нідзе за рубяжамі Беларусі не спатыканы, характар мае наагул уся дэкаратыўная апрацоўка гэтае вежы, зложаная з нішаў, пралётаў і г. д., *пазбаўленая „востралукаў“, якія заменены тут тыповымі для беларускае готыкі паўцыркульнымі аркамі.*

Пасля Бэрнардынскага касцёлу — беларускае готыцкае будаўніцтва, знайшоўшы сваю форму, сталася *яшчэ больш арганічным і свабодным.* Узбагачанае новымі прынцыпамі і прыёмамі, яно вярнулася ў лона векавых мейсцовых традыцый. Характэрны для беларускае готыкі тып цытадэльнага царкоўнага гмаху, умацаванага чатырма вуглавымі вежамі, тып так цвёрда намечаны ў Бэрнардынскім касцёле, знайшоў сваё поўнае выражэнне ў радзе пазнейшых будоўляў, хіба ж найбольш орыгінальных і мастацка-дасканалых з усяго, што пакінула нам у спадчыну шматвяковая архітэктурная эвалюцыя Беларусі. Гэта насамперш — тры царквы ў нашай Заходняй Беларусі: *Сінкавіцкая ў Слонімшчыне, Мала-Мажэйкаўская ў Лідчыне і Блажавешчанская пры Супрасльскім манастыры ў Беластоцкай.* Ува ўсіх гэтых завяршаючых дасяжэннях беларускае архітэктуры залатога веку — сынтэтычная поўня ўсяго шырока запазычанага і глыбака перапрацаванага мастацкага досведу, архітэктурных традыцый усяго папярэдняга развіцця. Запраўды ж, — у глыбіні агульнага го-

тыцкага тыпу ўваскрэсае архаічны асноўны бізантыйскі плян, што сьведчыць аб павароце да даўно, здавалася, загубленае ўжо традыцыі XII веку. Але-ж, зразумела, мы маем тутак да чынення не з простым паваротам, а з зусім новым вольным, арганічна-творчым сынтэзам орыгінальнага тыпу.

І тутак, як зусім неспадзяваны *протатып* усіх гэтых мастацка-дасканалых царкоўных гмаху, паўстае перад намі йзноў *знамянітая „Брама Субач“*, гэты найорыгінальнейшы твор мастацка-сынтэтычнага архітэктурнага генія нашае — пахаванае гісторыяй — да новага ўскрасеньня — несмяротнае Бацькаўшчыны.

Мы тутак ў страшэнна сьцісненым скароце здолелі толькі намеціць найбольш важнае з таго вялізарнага багацця зместу гэтае надзвычайна цэннае працы беларускага вучонага. Беларускае грамадзянства, глыбака ўдзячнае аўтару, можа аб гэтай працы паўтарыць *mutato mutando* тое, што калісьці казалі сучаснікі пра Карамзіна, так сама „адкрыўшага ўпяршыню расейскаму грамадзянству ягоную мінуўшчыну“: *гэта ня толькі цэнны твор вучонага, але й подвиг чэснага чалавека, дастойнага грамадзяніна Беларусі...* **Ул. С.**

Над калыскай беларускае музыкі.

Ю. Дрэйзін. «Кастрычнік і беларуская музыка». „Узвышша“. 1927 — кн. 5. Менск.

Г. Шырма. *Беларускія Народныя Песні.* Выпуск

першы. Музыкальная апрацоўка на мяшаны хор: Анцава, Галкоўскага, Грэчанінава і Уладзімірскага. — Вільня, 1929 г. — Выданьне аўтара.

Albin Stepowicz. *Музыка беларуска.* „Przegl. Wileński“. 1932 — №№ 19, 20-21.

В. Б. Колюк *слоў аб беларускай песні.* „Нёман“. 1932 — кн. 5.

Стацьця Ю. Дрэйзіна ў менскім „часопісе літэратуры, мастацтва і крытыкі“, „Узвышшы“, цікаўная і цэнная, паміма сваёй рэклімна-марксісцкае тэндэнцыі, паданымі ў ёй фактамі зробленае ў закардоннай Беларусі музыкае працы.

Аўтар, карыстаючыся тэрміналогіяй марксізму, дзеліць музыку наагул на дзьве галоўныя часткі: на *аснову*, якая складаецца з народнае песні ды народнае музыкі з скокамі, і на *надбудову*, якой зьяўляецца так званая „мастацкая музыка“, гэта значыць — кампазіцыі, створаныя — на гэтай аснове — індывідуальна мастакамі, азброенымі ўсімі засобамі сучаснае музыкальнае навукі і тэхнікі. Паводле аўтара, у беларускай музыкальнай гісторыі да „Кастрычніка“ існавала толькі аснова беларускае музыкі, дый толькі кастрычнікавая рэволюцыя стварыла магчымасці для рэалізацыі мастацкае надбудовы над гэтай асновай.

Разбіраючы магчымасці, асаблівасці і вартасці, якія зьмяшчаюцца ў беларускай народнай песні, аўтар адзначае яе вынятковую *мэлэдычнасць, задушэнасць, сэрэдчэнасць, поэтычнасць.* Народ, які стварыў такую песню, гэта — народ з выняткавай сілай прыроднае музыкальнасці. І не стварыў гэты народ дагэтуль на багатай аснове сва-

ей музыкальнай стыхіі роўна багатае мастацка-музыкальнае літэратуры толькі затым, што ў пэрыяд вялізарнага ўздыму ў развіцці агульна-эўрапейскага музыкальнага творства ў XVII—XIX вв. беларускі народ мадзёў у паў-нявольніцкім стане — пазбаўлены сваёй былай багатай інтэлігенцыі, адабранай у яго ягонымі суседзямі — заходнімі ўсходнімі.

Беларусы з паходжаньня, Глінка і Манюшка, — па агульнаму правілу, — здрадзілі свой народ, атрымаўшы вышэйшае музыкальнае ўзгадаванне і развіццё ў лоне суседніх нацыянальна-музыкальных культураў — расейскае і польскае. Аўтар кажа, быццам Глінка „ня ведаў беларускае песні“. Манюшка — наадварот — шырока карыстаўся ў сваім творстве багаццямі беларускае музыкальнае стыхіі.

Тут трэба зразу сцвярдзіць ня толькі грунтоўную фактычную абмылку аўтара, але і дзіўную супярэчнасць яго з яго-ж уласным тэзісам: бо-ж узапраўднасці беларускай народна-музыкальнай стыхіяй наскрозь перапоўнена мастацкае творства Глінкі. Дый інакш не магло й быць: бо гэтая „аснова“ музыкі папросту жыла ў ім самім, як аснова яго творчае беларускае душы.

У працягу XIX ст., кажа далей аўтар, ішла праца *збірання*, запісвання беларускіх песняў. Нажаль, першыя збіральнікі былі дылетанты ў музыцы. Аднак, роль іх была вельмі важная. Вось імёны галаўнейшых з іх: Абрамовіч, Радчанка, Шыдлоўскі, Чарноўская, Баршчэўскі, Раманаў, Равінскі, Грыневіч, Шэйн, Янчук, Чорны, Казура, Тэрраўскі, Сэрбаў і інш. А на

пачатку XX стагоддзя з'яўляюцца і першыя спробы мастацкае апрацоўкі беларускае музыкальнае асновы. Аўтар адзначае два творы: опэру „Залёты“—музыка Марыі Кімонт на тэкст Марцінкевіча—і оркестровую сюіту Рогоўскага. Абодва гэтыя „опусы“, на пагляд аўтара, даволі прымітыўныя па тэхніцы. Але аўтар, відаць, ня ведае і затым не ўспамінае яшчэ аднаго „опусу“—выдатнага твору польскага кампазітара Карловіча пад назовам „Літоўская рапсодыя“, якая пабудавана на беларускіх народных матывах, сабраных Карловічам асабіста (з дапамогай этнографа Фэдэроўскага) у заходніх паветах Беларусі. „Літоўская рапсодыя“—адзін з выдатнейшых твораў Карловіча.

Рэзкі пералом у развіццё беларускае музыкі адбываецца, як кажа аўтар, ад часу кастрычнікавае рэвалюцыі. Але ўплывам гэтага пералому карыстаецца толькі Ўсходняя Беларусь. За яе заходнім кардонам, паводле аўтара, ніякага руху, ніякае працы ў галіне музыкальнага жыцця не наглядаецца.

Пазней мы дамо патрэбныя папраўкі да апошніх заявы аўтара. Цяпер пойдзем поруч з ім далей.

—

Да рэвалюцыі справа музыкальнага ўзгадавання ў Беларусі пастаўлена была нягодна. На ўвесь вялізарны край, які складаўся з 7 губэрніў, была адна толькі вышэйшая музыкальная школа—Русскаго Музыкальнаго О-ва ў Вільні. Добра пастаўленая, яна абслугоўвала, зразумела ж, толькі вярхі буржуазнага грамадзянства. Апроч яе, у двух местах Краю існавалі

яшчэ невялічкія прыватныя музыкальныя школы, не стаяўшыя аднак-жа на належнай вышыні,—ня кажучы аб значнай лічбе прыватных вучыццалёў, так сама даступных толькі для багатых.

Музыка выкладалася і ў сярэдніх школах, асабліва ж жаночых, але назваць тое, што выносілася моладзды з гэтых школаў, музыкальным узгадаваннем—зусім ня можна. Толькі ў вучыцельскіх семінарыях навучка сьпеву была пастаўлена больш менш паважна. Але музыкальны матэрыял, рэпэртуар, якім паслугоўвалася навучаньне, быў у іх на дзве траціны царкоўны. Для народнае песні, пры гэтым—галоўным чынам *вялікарускае*, аставалася ў гэтай школе толькі адна траціна. *Роднае беларускае песні*, галоўнага поэтыцкага скарбу, які стварыла душа беларускага народу, дый у творчай атмасфэры якое павінна духова ўзрастаць яго школьная моладзь, *расейская казённая школа блізу не давала зусім*.

Рэвалюцыя, кажа аўтар, радыкальна змяніла палажэньне музыкальнае культуры ў Беларусі. Народная песня адразу заняла ў ёй належнае ёй месца. Ды толькі на такім груньце і магла вырасьці *Воля Народу да далейшага развіцця свай музыкальнай культуры*, да пашырэння музыкальнага ўзгадавання, да надбудоўкі на народнай аснове мастацкага яе аформленьня.

Свабодна й голасна загучэла на ўсю Беларусь народная песня—па вёсках і местах, у хатах і школах, у чытальнях, клубах і канцэртных саях Беларусі,—кажа аўтар.

Далей аўтар дае рад больш

канкрэтных фактаў аб арганізацыі музыкальнага жыцця і працы ў Ўсходняй Беларусі.

Першы вялікі беларускі хор быў арганізаваны (трэба дадаць: яшчэ да рэвалюцыі... У. С.) гр. Тэрраўскім. Хор, у складзе 50 асоб, уваходзіць цяпер у склад Белар. Дзяржаўнага Тэатру ў Менску. Арганізатар і кіраўнік хору, гр. Тэрраўскі, ведамы, апроч таго, як талентны зьбіральнік, гарманізатар і выдавец беларускіх песняў. У 1920 г. выйшаў першы яго зборнік песняў (на 3 галасы) — у складзе 25 № №. У 1922 выйшаў у бэрлінскім выданні яго „Лірнік“. Гэта зборнік 100 песняў, гарманізаваны самім Тэрраўскім, а такжа Кашыным, Шымкусам і Рогоўскім. У 1926 г. Тэрраўскі выдаў зборнік ваенных песняў—30 № №. Апроч таго, Тэрраўскі апрацаваў музыкальныя ілюстрацыі—на аснове народных песняў — для раду п'есаў для сцэны, ня лічачы значнага запасу нявыданных яшчэ ўласных кампазіцыяў і гарманізацыяў. Усяго запісана Тэрраўскім звыш 300 беларускіх народных песняў.

За Тэрраўскім ідзе даўгі рад зьбіральнікаў і гарманізатараў белар. песняў, як А. А. Ягораў, М. Х. Матысон, М. М. Чуркін, Леўчанка і інш.

Гэта, так сказаць, — першы паверх „надбудоўкі“ над „асновай“ беларускае музыкі.

Далейшае развіццё беларускае музыкі характэрызуе ўжо прабуджэньне жывога зацікаўленьня да яе народнае асновы з боку прызнаных буйнейшых мастакоў, якія прыступаюць да распрацоўкі і перапрацоўкі багатых тэмаў гэтае асновы ў поўным абзбраеньні таленту, сучас-

нага музыкальнага ўзгадавання і тэхнікі.

Савецкая ўлада, кажа аўтар, уносіць у гэты стыхійны ўздым музыкальнага творства ў Краі „элемент дзяржаўнае арганізацыі“.

У 1923 г. Наркомпрос Беларусі склікае ў Маскве «Беларускую Песенную Камісію» — у складзе найвыдатнейшых кампазітараў, як Іполітаў-Іванаў, Грэчанінаў, Прохараў, Аладаў, Оленін, Нікольскі. За год працы Камісія згарманізавала 250 песняў (на галасы ад 1 да 4-х). Асабліва папрацаваў сябра камісіі Прохараў, даўшы зборнік 82 песняў.

У 1927 г. закладываецца музыкальная падсэкцыя Інстытуту Беларускае Культуры, галоўнай задачай якое зьяўляецца зьбіраньне і вывучэньне беларускіх народных песняў. У сэкцыі працуе, паміж іншымі, ведамы на віленскім груньце А. А. Грыневіч, нязмораны зьбіральнік песняў, які запісаў звыш 500 народных мелёдыяў і каля 1000 тэкстаў гэтых песняў ды выдаў рад сьпеўных зборнікаў і падручнікаў для школ. Музыкальная падсэкцыя Інбелкульту (цяпер—Акадэміі Навук) мае вялізарны запас—лікам некалькі тысяч — нявыданных яшчэ беларускіх народных песняў, ня лічачы таго, што ўжо выдана.

Як сказана ўжо, побач з арганізаваным зьбіраньнем песняў ідзе такая-ж плянамерная праца па іх гарманізацыі, да якой пакліканы рад найвыдатнейшых музыкальных тварцоў з усяго СССР.

У 1924 г. закладзены ў Менску Белар. Дзяржаўны Музыкальны Тэхнікум, з якога пасьпеў

выйсьці ўжо цэлы рад маладых кампазітараў.

З лічбы тварцоў сучаснае беларускае музыкі на першы плян, паводле аўтара, выбіваецца *М. І. Аладаў*, (агляд музыкальнай дзеяльнасці якога гл. ў „Савецк. Беларусі“—1927—№ 88). Апроч вышэй памянёнага зборніку—25 згарманізаваных ім песняў, Аладаў даў квінтэт С-дур для фор-тэпіяну, рад романсаў на словы беларускіх поэтаў, канцэртную аранжыроўку беларускае марсельезы для хору з оркестрам, вокальную частку музыкальнае ілюстрацыі к драме „Вір“ Рама-новіча і гімн у чэсьць 10-лецця кастрычнікавае рэвалюцыі для хору з оркестрам. Асаблівую вартасць, як сцвярджае аўтар, мае гэты квінтэт, які ўносіць новы арыгінальны—беларускі—ўклад у скарбніцу агульна-людзкае музыкі. Романсы Аладава на словы Купалы і Багдановіча адзначаюцца асаблівай мілагучнасьцю і поэтычным лірызмам.

За Аладавым ідзе рад іншых мастакоў кампазіцыі, як Прохараў, Фідлэн, Шнітман, Чуркін і інш. *Прохараў* даў, апроч памянёнага ўжо зборніку (82 згарманіз. песні) рад романсаў на словы Купалы і Коласа.—*Фідлэн* напісаў цікаўны па інструмэн-тоўцы смычковы квінтэт А-дур на народна-беларускія тэмы, інструмэнтальную частку музыкі к драме „Вір“ і сюіту для оркестру на беларускія-ж тэмы.—*Т. А. Шнітман* даў 13 кампазіцыяў, пераважна романсаў на словы белар. поэтаў, фугу для смычко-вага квінтэту і сымфонію—усё на беларускія народныя мэлёды.—*М. М. Чуркін* даў рад эфэктных хараваых апрацовак беларускіх народных матываў, трак-

туючы іх аднак з больш воль-ным мастацкім падыходам.

Вялікую ролю ў справе раз-віцця музыкальнае культуры Бе-ларусі йграюць тры найважней-шыя ўстановы: сказаны ўжо Бе-ларускі Дзярж. Муз. Тэхнікум і абодва Беларускі Дзяржаўныя Тэатры.

На чале ўсяго музыкальнага ўзгадавання ў Беларусі стаіць гэты Б. Дз. Музык. Тэхнікум, у якім сабраны ўсе кіруючыя і творчыя сілы сучаснага музы-кальнага жыцця Беларусі.

Большасць твораў белару-скае музыкі паўсталі дзякуючы ініцыятыве і падтрыманню гэ-тага Тэхнікуму. На чале ўстановы стаіць „чалавек з агнявой энэ-ргіяй“, як кажа аўтар і—з „шмат абяцуючым“ прозьвішчам: *А. Л. Бяссмертны...* (Трэба думаць, што гэты Тэхнікум цяпер ужо ператвораны ў Кансэрваторыю, як гэта маніліся зрабіць ужо ў 1927 г.—У. С.).

Белар. дзяржаўныя тэатры кожны мае свой хор і оркестр. Для пастановак у іх пішацца ча-ста новая музыка, да чаго пры-цягваюцца, апроч беларускіх, найвыдатнейшыя сілы з другіх музыкальных цэнтраў СССР.

З новых пастановак аўтар ад-значае музыкальна ілюстраваную *Грэчанинавым* драму Шашалевіча „Апраметная“. Аб музыкальнай ілюстрацыі драмы „Вір“ ужо сказана вышэй.

Другім цэнтрам музыкальнага жыцця Беларусі зьяўляецца Ма-гілёў. Тут існуе другая па свай-му значэнню музыкальна-ўзга-даваўчая ўстанова—Магілёўская Дзяржаўная Музык. Школа, ад-чыненая ў 1919 г. Школа гэтая робіць вялікую працу, стаючы

цвёрда на нацыянальным бела-рускім грунцы.

Музыкальная школа ёсць і ў Менску; тэхнікумы закладзены ў Гомелі і ў Віцебску.

У 1925 г. у Глав-Проф-Прос адбылася нарада, якая апраца-вала шырокі плян арганізацыі музыкальнага ўзгадавання ў Бе-ларусі. Паводле гэтага пляну сыстэма муз. ўзгадавання павінна складацца з 3 ступеняў: музы-кальнае школы, муз. тэхнікуму і вуза. Плян прадбачыў, каб у кожным вокрузе была музыкаль-ная школа. У вялікшых местах, як Віцебск, Магілёў (Гомель ня быў яшчэ тады далучаны да БССР), павінны быць тэхнікумы; у Менску—Кансэрваторыя, якая складаецца з усіх трох ступеняў.

Астаетца дадаць, што словы аўтара аб поўнай адсутнасці ў Заходняй Беларусі працы ў га-ліне музыкальнага досведу і творства—няправільныя, пры-намся—у значнай меры ўстарэ-лыя ад 1927 г., калі пісалася яго стацыя. Аўтар, паміма сваей „усходняй тэндэнцыі“, папросту ня ведае, што робіцца ў нас, тым больш, што тое, што зроблена ў нас у галіне беларускага му-зыкальнага творства, у значнай частцы не пабачыла яшчэ сьве-ту,—у першую чаргу з прычыны беднасці нашага грамадзянства матэрыяльнымі сродкамі, але зу-сім не з прычыны адсутнасці ў нас людзей, зацікаўленых і пра-цуючых у гэтай галіне.

Не даючы тутак ж поўнага агляду ўсяго, што зроблена ды робіцца ў Зах. Беларусі дзеля развіцця беларускае музыкі, адначым некалькі найбольш важных фактаў у гэтай галіне нашае культурнае працы.

Ведамы добра на віленскім грунцы кампазітар праф. *К. М. Галкоўскі*, вучань слаўнага Рым-скага Корсакава, у апошнія гады гарача зацікавіўся беларускай музыкой. Ён напісаны ўжо цэлы рад гарманізацыяў і ўласных кампазіцыяў на тэмы беларускае народнае песні. Сярод апош-ніх—2 народныя сюіты для мя-шанага хору а капэля: „Дуда“ і „Каханьне“. Апошняя—на лю-боўныя матывы народных песь-няў. Далей—даўгі рад романсаў на словы беларускіх поэтаў (дый на аснове так сама народных песняў)—на розныя галасы, з акомпанімантам роялю ці хору. Далей зноў—вокальны квінтэт на словы Коласа „Месяц“, вель-мі цікаўная музыкальная ілюстра-цыя да поэмы Купалы „Сон на кургане“ (у інсцэніроўцы п. Са-харавай). З гарманізацыяў—13 народных песняў і калядак, апрацаваных на рознага складу хоры а капэля, і—22 народн. песні для невялічкіх хораў.

Нажаль, большасць, дый то найважнейшая, гэтых твораў яшчэ ня выдаана. Выданы толькі романс „Лугам, дугам зелянень-кім“ (—словы Ясакара) і 24 гар-манізацыі нар. песняў—у збор-ніку Г. Шырмы (гл. далей).

Захапіўшыся ўсім сэрцам—у зьвязку, зразумела-ж, з агуль-ным збуджэннем і „мобілізацы-яй“ беларускага „душэўнага сьвету“—беларускай музыкаль-най стыхіяй, *К. М. Галкоўскі*, сам беларус з крыві і косці, носіцца з думкай напісаць *бела-рускую оперу*. Для гэтай оперы ён напісаў ужо сам лібрэтто (ён памастацку валадае музыкальным словам-вершам, як і гукам)—па-водле поэмы Коласа „*Сымон Музыка*“. Да оперы зроблена ўжо вялікая падрыхтаўчая пра-

ца. Нажаль—немагчымасьць цалком аддацца гэтай, так карыснай і патрэбнай для нашае культуры, працы: канешнасць аддаваць блізу ўвесь свой час працы дзеля заробку на кавалак хлеба—дый адсутнасць усялякае паддзяержкі з боку беднага беларускага грамадзянства, як і польскіх дзяржаўных установаў, пазбаўляюць кампазітара магчымасьці рэалізаваць свой плян.

Адзначаем яшчэ працу талента нага кампазітара гр. *Уладзімерскага*, даўшага рад гарманізацыяў народн. песняў, 2 з якіх выданы ў зборніку Шырмы.

Вялікую працу робіць, урэшце, гр. Г. Шырма, рэгент хору пры Прачысьценскім Саборы ў Вільні, былы вучыцель пяняння ў Віленскай Белар. Гімназіі. Гр. Шырма сабраў ужо больш 3-х сотняў белар. народных мэлёдыяў і звыш 1000 тэкстаў белар. песняў—пераважна з Беластоцкага, Ваўкавыскага, Пружанскага, Віленскага і інш. паветаў Зах. Беларусі.

Асабліва цікаўныя яго запісы ў Беластоцкім павеце—на этнографічнай граніцы з польскімі мазурамі. Цікаўны тутакі той уплыў, які робіць сілнейшая беларуская музыкальная стыхія на суседніх, бедных гукамі, мазураў, якія масова пазычаюць беларускія матывы для сваіх песняў (пераважна валачобных песняў, якія маюць адны толькі беларусы).

Гр. Шырмай выданы ў 1929 г. ў Вільні І-шы зборнік беларускіх народных песняў, згарманізаваных кампаз. Галкоўскім, Анцавым, Грэчанінавым і Уладзімерскім. Але-ж, як сказана, тое, што выдана,—толькі дробная частка сабраных гр. Шырмай матэрыялаў. А й тое, што сабра-

на,—малая частка, дробная хваля жывое, рытмічна пульсуючае беларускае народнае музыкальнае стыхіі, тутакі на беларускім Захадзе яшчэ больш багатае, чым на Усходзе, як цьвердзіць гэта такі захоплены энтузіяст гэтае стыхіі і знаўца яе гр. Шырма. Запраўды-ж, такога багацця музыкальнай стыхіяй ня мае хіба-ж ніводзін народ на сьвеце. К. М. Галкоўскі, так сама зачараваны няведамай яшчэ сьвету сілай і красой гэтае народнае гукавое стыхіі, чуе ўжо сваім вухам тварца-поэты, як музыку недалёкае ўжо будучыні, *новыя царговы расцвёт на гэтай аснове музыкальнага мастацтва і новыя адкрыцьці беларускае музыкі.*

Дагэтуль з гэтай нявычарпанай крыніцы беларускае народнае душы чарпалі, узбагачаючы свае мастацка-музыкальныя скарбы, чужынцы. Цяпер, як відаць, настае парэ, каб беларускі народ знайшоў сваю ўласную мастацкую форму і мову для выяўленьня сьвету гэтых нявычарпаных скарбаў сваёй музыкальна-творчай душы.

Ул. С.

Ад Рэдакцыі. Лічым сваім абавязкам адзначыць, што апошнімі часамі распачата даволі паважная праца на беларускай музыкальнай ніве і ў Латвіі. Працу гэту стараецца аб'яднаць і ўсыстэматызаваць Беларускае Навукова-Краязнаўчае Т-ва ў Латвіі. У часопісе „Беларуская Школа ў Латвіі“ пачала друкавацца на гэту тэму стацьця К. Езавітава (ад № 2 за 1933 год).

З гісторыі друкарства.

И. И. Лаппо. „*Къ истории русской старопечати. Виленская типография Мамоничей*“. (Сборникъ Русскаго Института въ Прагѣ, 1, Прага, 1929).

Пад такім загалоўкам зьмешчана ў Зборніку Расейскага Інстытуту ў Празе (Чэскай) праца праф. І. Лаппо, вядомага яшчэ перад вайной сваімі досьледамі над гісторыяй Вял. Князьства Літоўскага; датычыць яна гісторыі віленскае беларускае друкарні дому Мамонічаў. Праца гэтая, паміма пэўных недахопаў і хібаў, якія я адзначу ніжэй, зьяўляецца, бяспрэчна, цэннай для досьледу аб старадаўным друкарстве на Беларусі наагул, а перадусім, як спроба монографічнага ўняцця гісторыі і разьвіцця друкарні Мамонічаў. Аб друкарні Мамонічаў да выхаду працы праф. І. Лаппо гэтакія спробы ўжо рабілі праф. Ів. Огіенко ў сваёй „Історіі українскаго друкарства“ т. I, Львоў, 1925, а асабліва — монографіст віленскага друкарства Л. Абрамовіч у працы „*Cztery wieki drukarstwa w Wilnie*“, Вільня, 1925, і Ул. Пічэта у „Чатырохсотлецьце друку на Беларусі“, Менск, 1926. Аднак Мамонічаўская друкарня не зьяўлялася ў іх галоўнай тэмай досьледаў, а трактавалася, як частка цэлага, што дазваляла аўтарам шмат чаго недагаварыць.

На пачатку працы І. Лаппо вельмі агульна абгаварывае літэратуру прадмету (стр. 161—164), абмянаючы моўчкі шмат вестак аб Мамонічаўскай друкарні (праўда, аднастайнага зьместу), якія знаходзім у розных працах (сьпіс іх гл. у Ів. Огіенкі,

ор. cit., на стр. 21, 22, 23, 24 і інш.).

Далей аўтар працы пераходзіць да прадстаўленьня закладаў і дзейнасьці друкарні Мамонічаў на падставе матэрыялаў, якія дзеліць: 1) выданьні друкарні; 2) акты і дакумэнты (друкаваныя); 3) крыніцы літэратурнага характару (стр. 164). Адрозьнічым, што матэрыялы гэты неналежна аўтарам выкарыстаны й распрацаваны, а часамі неадшуканы. Аўтар часта ня робіць вывадаў з вельмі цэнных для гісторыі друкарства пасьляслоўяў у выданьнях дому Мамонічаў (напр. з пасьвячэньня Псалтыры 1593 г., з якой шмат можна сказаць аб Лявоне Мамонічу, стр. 179—180); не выкарыстоўвае ён і ўсіх пасьляслоўяў, вядомых яму з аўтопсіі мамонічаўскіх друкаў; не падае сьпісу друкаў, што ў кожнай працы аб друкарнях вельмі важна. Акты аўтар гэтак сама не выкарыстоўвае так, як гэтага вымагае тэма працы. Пасьвячаючы вельмі шмат мейсца Зарэцкім (стр. 165—171), якія, трэба сьвярдзіць, адыгралі нязначную ролю ў паўстаньні друкарні Мамонічаў, аб саміх Мамонічах ня кажа нават таго, што можна сказаць на падставе хоцьбы актаў, выдаваных Віл. Археогр. Камісіяй. Аўтар ня кажа зусім аб паперным млыне Лукаша Мамоніча ў Півільне. Што-ж датычыць крыніц літэратурнага характару, дык аўтар шмат або ня ведае, або абмінае: у працы яго не ўспамінаюцца ні разу напр. памяненьня працы Огіенкі і Абрамовіча, а таксама Сьвенціцкага, Пташыцкага, Ловмянскага і інш. Шкода, што аўтар ня выкарыстаў таксама дакумэнтаў неапублікаваных, якія

ўсё-ж дзе-не-дзе ёсць і маюць часам цэннае значэнне (Віленскі Мескі Архіў, Беларускі Музей ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні і інш.).

Паўстаньне друкарні дому Мамонічаў І. Лаппо прыпісвае пяцём асобам: Пётры Мсьцілаўцу, Кузьме і Лукашу Мамонічам ды Івану й Зяновію Зарэцкім. На мой пагляд, трэба паменшыць значна ролю Зарэцкіх у паўстаньні друкарні. З словаў „умышленіемъ и промышленіемъ“ не вынікае, што „ініцыятыва“ всего дэла, яго арганізацыя і о нём забота прыналежаць Зарэцкімъ... (Стр. 165). Паўстала друкарня Мамонічаў, як чыста камэрцыйнае прадпрыемства, аблічанае перадусім на царкоўныя і школьныя патрэбы В. Князьства Літоўскага, і дзеля гэтага роля Ів. Зарэцкага, як скарбнага Вял. Князьства Літоўскага, была нязначная. Галоўнымі ініцыятарамі справы былі перадусім Мамонічы, якія рэалізавалі жаданні ня толькі Ів. Зарэцкага, але й вялікае групы віленскага беларускага мяшчанства. Паўстаньне друкарні Мамонічаў было выяўленьнем жывога культурна-рэлігійнага руху сярод мяшчанства В. Кн. Літ. ў другой палове XVI в. Ів. Зарэцкі мог рабіць хіба толькі захаванні ў галіне праўнага ўзмацаваньня друкарні. Яго хіба стараннямі быў здабыты прывілей Ст. Баторага для друкарні ў 1576 г. Пасьля гэтага аж да 1586 г. аб дзяржаўным характары друкарні ня можа быць мовы, што відаць пры бліжэйшым разглядзе яе дзейнасьці. Пасьля паездкі К. Мамоніча ў Львоў, узбагачэньня друкарні новым шрыфтам (купленым у Львове) і пацвярджэньня прывілею з 1576 г., з увагі на патрэбу на-

друкаваньня Літоўскага Стату-ту, — магчыма, друкарня і атрымала характар дзяржаўнае. Хоць ізноў сумліўна, каб у часе жывое рэлігійнае барацьбы праваслаўна-беларуская друкарня здабыла характар дзяржаўнае інстытуцыі. Пацвярджэньне прывілею зроблена было, можа, папросту ў сувязі з маючым друкавацца Літоўскім Статутом. Трэба шукаць падставы існаваньня друкарні ў разьвіцьці брацтваў і адраджэньні праваслаўнае царквы на беларускіх землях у сувязі з мацнеючымі ўплывамі каталіцызму й першымі ідэямі вуніі, што вельмі ўзбударажала найвышэйшы ўлад праваслаўнае царквы. У сувязі з гэтым у 1588 Канстантынопальскі патрыярх адбыў нават падарожжу на ўсходнія Землі. Прадстаўленьне рэлігійных суадносін на Беларусі ў тых часы і тае ролі, якую ў іх адыгрывалі розныя слаі насяленьня, вызначыць мейсца й ролю друкарні Мамонічаў у культурным жыцьці Вял. Кн. Літоўскага XVI і першае чверці XVII в.

Аўтар працы кажа, што друкарня існавала да паловы XVII в., не пацвярджаючы нічым гэты пагляд. Л. Абрамовіч цвёрдзіць, што друкарня Мамонічаў існавала толькі да 1622 году. Малітва-слоў з 1630 г., які падае Бодзянскі, назоўвае шмат сумліваў. Аўтар не стараецца выясьніць гэтае справы. Пасьля 1622 г. ніякіх вестак аб друках друкарні апошняга друкара Лявона Мамоніча ня маем апрача ўспомненага „Малітваслова“. Пры гэтым І. Лаппо лічыць Лявона Мамоніча сынам Лукаша (стр. 175); у той-жа працы аўтара (на стр. 180 у цытаваным пасьвячэньні Псалтыры з 1593 г. сам Лявон Мамоніч піша аб сабе, як аб сыне Кузьмы.

У цытаваных тэкстах з друкаў Мамонічаў аўтар узрадаваў тэкст паводле вымаганьняў расейскага правапісу, што памяншае вартасьць цытат, як крыніцы (можна было-б іх змяшчаць у прыпісках ці ў дадатках). Да працы далучаны прывілей Ст. Баторага з 13. III. 1586 г. (палаціне пісаны), выбраны з Літ. Мэтрыкі. Праца абыймае стр. 161—182.

Хв. Ільяшэвіч.

Бібліяграфія.

Józef Gołbek. *Wincenty Dunin-Marcinkiewicz*, poeta polsko-białoruski. Wilno, 1932. Wyd. T-wa Pomocy Naukowej im. E. i E. Wróblewskich.

Езавітаў К. *Беларусы ў Літве*. Перагляд праўна-палітычнага і культ.-грамадзкага палажэньня беларускае меншасьці ў Літве. Выд. Бел. Выдавецтва ў Латвіі. Рыга—1932.

Stanisław Elski. *Sprawa białoruska*. Zarys historyczno-polityczny. Warszawa 1931.

Iljaszewicz Mikolaj. *Biellarus a Belorusove*. Z 1 mapoj a 13 ilustr. Nakładem „Czeskeho Chtenara“. Praha 1930.

Kaziołszczyk Ul. *Biellaruskija narodnyja pieśni z Sakolskaha paw. W.*—1930.

А. Луцкевіч. *За дваццаць пяць гадоў*. Выд. Бел. Выд. Т-ва. Вільня, 1928 г.

Антон Навіна (А. Луцкевіч). *Адбітае Жыцьце*. Лекцыі і стацыі з беларускае адраджэнскае літаратуры кн. І. Вільня—Выд. Бел. Выдав. Т-ва 1929.

Ант. Навіна (А. Луцкевіч). *Янка Купала, як Прарок Адраджэньня*. Публічная лекцыя, чытаная ў Вільні, Рызе і Дзвінску. Выд. аўтара. Вільня 1932.

Новы Завет. Псалмы. Выд. Брытанск. і Замежн. Біблійнага Т-ва. Гэльсінгфорс—1931.

С. Паўловіч. *„Аб арганізацыі беларускай працоўнай школы“*. Выд. Бел. Выдав. Т-ва. Вільня, 1928.

С. Паўловіч. *Пазашкольная асьвета і культурна-асьветная праца 1-га Бел. Школы*. Выд. Бел. Выд. Т-ва. Вільня, 1928.

Скарынніч Брачыслаў. *Нашто й як зьбіраць географічныя й асабовыя назвы беларускія*. Выд. Бел. Студ. Саюзу у Вільні. В.—1931.

A. Stankiewicz. *„Biellaruskaja mowa i szkolach Biellarusi i XYI i XVII wieku“*. Wyd. Biel. Radyk. Narodn. Partyi. Wilnia, 1928.

Splawa-Neumann Wacław kpt. *Białorus Sowiecka*. Szkic wojskowo geograficzny i statystyczny. Nakł. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy. W-wa—1930. Adb. z „Bellony“.

Ks. Ad. Stankiewicz. *Rodnaja mowa i Światymach*. Wilnia — 1929. Adb. z „Chryśc. Dumki“.

Станкевіч Адам. *Вімаўт Вялікі і Беларусы*, (рэферат чытаны на ўрач. акадэміі у Вільні 27/X 1930 г.) Выд. Нац. Каміт. у Вільні. В.—1930.

Stankiewicz Ad. *Francis Bahuszewicz*. Jeho życie tworczasć. Wilnia—1930.

Stankiewicz Ad. *Kazimierz Swajak*. Narysy ab jahonaj ideolohii. Wyd. „Chr. Dumki“. W.—1931.

Swajak Kazimierz. *Dzieje mejej myśli, serca i woli*. Autobiogr. zapiski. Wyd. Chr. Dumki. W.—1932.

Sulima. „Nowy“ i „najnowszy“ kurs polityki polskiej w sprawie białoruskiej. Adb. z „Prz. Wil.“ Wilno, 1932.

Шырма Г. *Беларускія народныя песьні* Сабраў і выдаў Г. Шырма. Вып. I. Вільня, 1929.

Зьмест. — Treść.

1. Пятнаццаць гадоў працы Беларускага Навуковага Т-ва. Справаздача старшыні Ураду Т-ва А. Луцкевіча. Piętnaście lat pracy Białoruskiego T-wa Naukowego. Sprawozdanie prezesa Zarządu T-wa A. Łuckiewicza.	5
2. М. Шкелёнак: У 300-ыя ўгодкі сьмерці Вялікага Канцлера Льва Сапегі. M. Szkielonak: W trzechsetną rocznicę zgonu Wielkiego Kanclerza Lwa Sapiehi.	17
3. а. Ул. Талочка: Беларусь у рэляцыі а. Пётры Камінскага, аўдытара грэка-каталіцкае мітраполіі ў 1685 г. Ks. Wł. Taločka: Białoruś w relacji Ks. Piotra Kamińskiego, audytora metropolii greko-katolickiej w r. 1685.	46
4. Д-р М. Ільяшэвіч: Расейская палітыка на Беларускіх землях за часоў Кацярыны II і Паўлы I. D-r M. Iłjaszewicz: Polityka rosyjska na Ziemiach Białoruskich za Katarzyny II i Pawła I.	52
5. Б. Брэжго: Замкі Віцебшчыны. B. Breżgo: Zamki Witebszczyzny.	74
6. Д-р Ян Станкевіч: Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом. D-r Jan Stankiewicz: Muzułmanie białoruscy i literatura białoruska pismem arabskim.	111
7. Ант. Навіна (А. Луцкевіч): Галоўныя кірункі ў беларускай поэзіі. Ant. Nowina (A. Łuckiewicz): Główne kierunki w poezji białoruskiej.	143
8. Ант. Навіна: З недрукаванае спадчыны па М. Бохановічу. Ant. Nowina: Z niedrukowanej spuścizny po M. Bohdanowiczu.	162
9. Радаслаў Астроўскі: Лічба і лік. Увагі да тэорыі ліку і беспасрэдных лічбовых уяўленьняў. Radosław Ostrowski: Liczba i liczenie. Uwagi do teorii liczenia oraz bezpośrednich wyobrażeń liczbowych.	170
10. А. Луцкевіч: Беларускі Музей ім. Ів. Луцкевіча ў Вільні. A. Łuckiewicz: Muzeum Białoruskie im. Jana Łuckiewicza w Wilnie.	176
11. Miscellanea	183
12. Сярод кніг і часопісаў. Wśród książek i czasopism.	191
Сярод тэксту 26 ілюстрацыяў. — 26 ilustracyj w tekście.	

Table des matières.—Inhaltsverzeichnis.

1. Quinze ans des travaux de la Société Scientifique Blancruthénienne.—Compte rendu par le Président de la Société A. Luckievič. Fünfzehnjährige Tätigkeit der Weissruthenischen Wissenschaftlichen Gesellschaft. — Bericht vom Vorsitzendem der Gesellschaftsverwaltung A. Luckievič.	5
2. M. Škielonak. Troicentime anniversaire de la mort du Grand Chancelier Leon Sapieha M. Škielonak. In der dritten Jahrhundertsfeier des Todes vom Grossen Kanzler Lew Sapieha.	17
3. Père Vl. Taločka. La Blanche Ruthénie d'après le Père Kaminski, auditeur de la métropole gréco-catholique en 1685 Pater Vl. Taločka. Weissruthenien in der Relation des Paters Peter Kaminski, Auditeur's der griechisch-katolischen Metropole im Jahre 1685.	46
4. D-r M. Iliasevič. La politique russe sous Cathérine II et Paul I sur le territoire Blancruthénien. D-r M. Iliasevič. Die russische Politik in den Weissruthenischen Gebieten zur Zeit der Katharina d. II. und Paul d. I.	52
5. B. Brežgo. Les châteaux dans le région de Vitebsk B. Brežgo. Schlösser in Witebsker Gouvernement.	74
6. D-r Jean Stankievič. Le musulmans blancruthéniens et la littérature blancruthénienne en lettres arabes D-r Johann Stankievič. Die weissruthenischen Muselmänner und die weissruthenische Literatur in der arabischen Schrift.	111
7. Ant. Navina. (A. Luckievič). Les courants principaux de la poésie blancruthénienne. Ant. Navina. (A. Luckievič). Hauptrichtungen in der weissruthenischen Poesie.	143
8. Ant. Navina. De l'héritage inedit de M. Bohdanovič Ant. Navina. Von nichtgedruckten literarischen Nachlasse des M. Bohdanovič.	162
9. Radoslav Astrovski. Le nombre et le compte. Notes sur la théorie du compte et sur les conceptions numériques immédiates. Radoslav Astrovski. Die Zahl und das Rechnen. Bemerkungen zur Theorie des Rechnens sowie zu unmittelbaren zahlenmässigen Vorstellungen.	170

10. *A. Luckievič. Le Musée Blancruthénien de Jean Luckievič à Vilna*
A. Luckievič. Das weissruthenische Johann Luckiewič Museum in Wilna 176
11. *Miscellanea* 183
12. *Parmis les livres et les périodiques*
Unter den Büchern und Zeitschriften 191
- 26 gravures dans le texte.—26 Illustrationen im Texte.

Галоўны склад дзеля прадажы Гадавіка :

Беларуская Кнігарня Ул. Манкевіча.
Вільня, Вострабрамская № 1.

Księgarnia Białoruska Wł. Mankiewicza
Wilno, ul. Ostrobramska Nr 1.

Konto czekowe w P.K.O. **61991.**

Цана Гадавіка **12 зл.** Для сяброў Б.Н.Т-ва **50% зьніжкі**
